

137415

T.C.

KOCAELİ ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

1876 KANUN-I ESASİ'Yİ HAZIRLAYAN HUKUKSAL VE SİYASAL
GELİŞMELER

137415

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

BAHADIR APAYDIN

ANABİLİM DALI : KAMU HUKUKU

PROGRAMI : KAMU HUKUKU

TEZ DANIŞMANI : DOÇ. DR. MUSTAFA KOÇAK

KOCAELİ, 2003

T.C.
KOCAELİ ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

1876 KANUN-I ESASİ'Yİ HAZIRLAYAN HUKUKSAL VE SİYASAL
GELİŞMELER

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Tezi Hazırlayan: BAHADIR APAYDIN

Tezin Kabul Edildiği Enstitü Yönetim Kurulu Tarih ve No: 12. 11. 2003

2003/16

Doç.Dr. Mustafa Koçak Doç.Dr. M.Tevfik Özcan Yrd.Doç. Sevtap Yokuş

M. Koçak

M. Özcan

S. Yokuş

KOCAELİ, 2003

SUNUŞ

Anayasalar büyük toplumsal dönüşümlerin hukuksal belgesi niteliğindedir. Siyasal sistemin, kurumların ya da hukuksal yapının köklü bir değişimini ifade eden anayasal gelişmeler ise hukuk tarihinin geçmişten geleceğe ışık tutan yanıdır. İmparatorluk bakiyesi olarak ortaya çıkan Türkiye Cumhuriyeti, bu tür bir siyasal ve hukuksal dönüşümün benzersiz bir örneğini teşkil eder. Bu bağlamda ilk Osmanlı Anayasası Kanun-ı Esasi, Türk anayasal gelişmeleri bakımından büyük önem arzeder.

Özellikle 1980 sonrası Türkiye’de yaşanan ekonomik, siyasal ve hukuksal gelişmeler anayasa tartışmalarını yeniden toplumsal siyasetimizin başlıca gündem maddesi yapmıştır. Dünya ve Türkiye ölçeğinde iktisadi politikalarındaki liberal eğilimler, ulus devleti ve klasik egemenlik anlayışını hiçbir dönem olmadığı kadar sorgulanır hale getirmiştir. Bu bağlamda egemenliğin kaynağını gösteren anayasaların ve anayasaları hazırlayan gelişmelerin dikkatle incelenmesi gerekmektedir.

Bu çalışmada, Osmanlı Devleti’nde olağanüstü bir dönüşümü ifade eden Tanzimat ve Meşrutiyet dönemlerinin ürünü Kanun-ı Esasi’yi ele aldım. Bu bağlamda, Anayasayı hazırlayan gelişmeleri ele alarak, bugün için toplumumuzun anayasal taleplerinin altında yatan ihtiyaçların neler olduğu ve neler olmadığı konusunda çıkarımlara varmaya çalıştım. Beni bu yönde bir çalışmaya yönlendiren ve yardımlarını esirgemeyen danışman hocam Doç.Dr. Mustafa Koçak’a ve yine bana her konuda yol gösteren Doç.Dr. M.Tevfik Özcan’a teşekkürlerimi bir borç bilirim.

İÇİNDEKİLER**Sayfa**

SUNUŞ	I
İçindekiler	II
Özet	V
Abstract	VI
Kısaltmalar	VII
GİRİŞ	1

I. BÖLÜM**ABDÜLAZİZ DÖNEMİ OSMANLI DEVLETİ**

A. Yeni Kanunlar	4
1. Reform ve Yeni Kanunlar.....	4
2. Kamu Hukuku.....	5
2.1 Anayasa Hukuku.....	5
2.2 Ceza Hukuku.....	6
2.3 Toprak Hukuku.....	8
2.4 İdare Hukuku.....	9
2.5 Diğer Alanlar.....	10
3. Özel Hukuk.....	11
3.1 Medeni Hukuk.....	11
3.2 Ticaret Hukuku.....	14
B. Adli Yapıda Modernleşme	15
1. Genel Olarak.....	15
2. Abdülaziz Dönemi Mahkeme Örgütleri.....	17
3. Şurayı Devlet	20
C. İdari Yapıda Modernleşme	23
1. Genel Olarak.....	23
2. (1861-1864-1871) Vilayet Nizamnameleri.....	24

III

3. Vilayet Meclisleri.....	27
a. İdare Meclisleri.....	27
b. Umumi Meclisler.....	28
D. Abdülaziz Modernleş(tir)mesi.....	29

II.BÖLÜM

DIŞ SİYASAL GELİŞMELER VE OSMANLI MALİYESİ

A. Avrupa'nın Durumu.....	31
B. Avrupa Devletleri Arasında Rekabet ve Osmanlı'ya Nüfuz Çalışmaları.....	37
1. Avrupa Devletleri Arasındaki Rekabet.....	37
2. Doğu Sorunu.....	39
3. Tersane Konferansı.....	42
C. Balkan Eyaletlerinde Ayaklanmalar ve Anayasacılık Hareketleri.....	44
D. Osmanlı Maliyesi.....	48
1. 1838 İngiliz-Osmanlı Ticaret Anlaşması.....	48
2. 1853 Kırım Harbi ve Dış Borçlanmalar.....	51
E. Mali Sistemin İflası.....	54

III. BÖLÜM

ANAYASANIN HAZIRLANMASINA DOĞRU İÇ SİYASAL GELİŞMELER VE ANAYASANIN İLANI

A. Abdülaziz Yönetimi.....	57
1. Genel Durum.....	57
2. Ali ve Fuad Paşalar Dönemi ve Sonrası.....	58
B. Muhalefet Hareketlerinin Oluşumu.....	65
1. Yeni Osmanlılar.....	65
2. İdeolojik Arayışlar.....	75
a. Osmanlıcılık.....	75
b. İslamcılık.....	80
3. Basın Ve Kamuoyu.....	85

C. Anayasa Talepleri Ve Midhat Paşa.....	92
1. Anayasa Talepleri.....	92
2. Midhat Paşa ve İngiliz Liberalizmi.....	97
D. Anayasa Yolunda Hükümet ve Saray Darbeleri.....	102
1. Talebe-i Ulum Ayaklanması.....	102
2. Abdülaziz'in Hal'i.....	105
3. V. Murad'ın Cülüsü Ve Hal'i.....	108
4. Abdülhamid'in Cülüsü.....	111
E. Anayasa'nın İlanı ve Meclisin Tatili.....	113
1. Anayasa Hazırlık Tartışmaları.....	113
2. Anayasanın İlanı ve Niteliği Hakkındaki Görüşler.....	119
3. 93 Harbi Ve Meclisin "Tatili".....	122
4. Anayasa Yapıcılarının Tasfiyesi.....	126
SONUÇ.....	129
KAYNAKÇA.....	132

ÖZET

Tanzimat (1839) ve Islahat (1856) Fermanları ile kabul edilen ilke ve kurallar Osmanlı Devleti'ni, içinde bulunduğu krizden kurtaramamıştır. Bu durum siyasi, idari ve hukuki yapıda köklü reformlara ihtiyaç duyulduğunu göstermiş ve Abdülaziz döneminde (1861-1876) terakkinin formülü olarak hızlı bir kanunlaştırma hareketine girişilmiştir. Böylece hem adli ve idari yapıda, hem de hukuki yapıda modern usul ve ilkelerin, pozitif yasaların ve yasa yapma sürecinin ortaya çıktığını görüyoruz. Yine aynı dönemde parlamenter organların çekirdeği sayılabilecek temsil meclisleri de kurulmuştur. Bu kanunlaştırma hareketi sonunda ilk Osmanlı Anayasası Kanun-ı Esasi ile taçlanmıştır. Ancak toplumsal bir projenin ürünü olarak ortaya çıkan modernleşme çabaları, tasarlanan ilerlemeyi yaratmamıştır. Aksine, geleneksel yapı ile varılan uzlaşma sebebiyle arkaik yapının kendisini yeniden üretmesi söz konusu olmuştur. Yine bu dönemde, modernleşmenin meşruluğunu sağlayan bir araç olarak din siyasallaşmaya başlamıştır ve halende toplumsal siyasetimizin bir hastalığı olarak varlığını devam ettirmektedir.

19. yüzyılda Avrupa'da yaşanan siyasi ve ekonomik gelişmeler Osmanlı İmparatorluğu'nu, Avrupa'nın ekonomik periferisi-pazarı haline getirmiştir. Siyasal açıdan ise ulusçu hareketlerin çatışma alanı olmuştur. Bu sebeple Osmanlı İmparatorluğu'nun siyasi varlığı, "Doğu Sorunu" adı ile uluslararası politikanın ana gündem maddelerinden birini teşkil etmiştir. 1870'li yıllara kadar Avrupa büyük güçleri ve Osmanlı Devleti dış politikalarının temelini "statükonun korunması" üzerine inşa etmişlerdir. Fakat bu dönemden sonra Osmanlı ve Avusturya gibi orta çağ imparatorlukları, modern siyasi gelişmeler karşısında hızla çözülmeye başladılar.

Dünya sistemindeki bu gelişmeler Osmanlı İmparatorluğu'ndaki iç siyasi gelişmeleri de etkilemiştir. Bu etkileşim, adli ve idari yapıda reformları, hukuki yapıda batı referanslı pozitif düzenlemeleri, siyasi ve ekonomik yapıda liberal açılımları beslemiştir. Yaşanan siyasi ve hukuksal gelişmeler, 23 Aralık 1876'da, Osmanlı İmparatorluğu'nu anayasalı monarşiye çevirecek Kanun-ı Esasi'yi doğurmuştur.

ABSTRACT

The principles and the regulations were accepted according to "Tanzimat" (Arrangements) (1839) and "Islahat"(Reforms) (1856)Firmans could not save Ottoman Empire to get rid off the crisis.This position required some fundemantal reforms in political, administrative and legal structure and during the period of Abdiilaziz (1861-1876), as a formulation of advance it was attempted to make a law action quickly. So either at judicial and administrative structure or legal building we realize that modern procedures and principles, positive law codes and making law processes were performed. At the same period, representing councils which was the origin of parlimentary organs were also established. At the end of the making law actions, first Ottoman Constitution had become good by Kanun-i Esasi. But these modernization attempts which were happened as a product of a social Project couldn't create the planned advance. On the contrary, because of the arrangement which caused the agreement by traditional structure was realized as an archaic structure that was produced itself. Again at this term, as a way of ensuring legitimation of modernization, religion was began to politisize and presently it has just kept on its presence as an illness of our social politics.

In the 19.th century political and economic advances in Europe caused Ottoman Empire to become an economic market of Europe. At the point of political view, it was a conflict area of nationalist activities. Thus the political existence of Ottoman Empire had formed the main agenda issues of international politics known as the name of" East Problem". Up to 1870 years they constructed their basics of foreign politics of European big powers and Ottoman Empire about "protection statues". But after this term the Middle Ages of Empires such as Ottoman and Austria had begun to scatter owing to modern political developings rapidly.

These developings at the world system affected interior political advances in Ottoman Empire too. These influences supported reforms at legal and administrative structure, Western origned positive arrangements at juidical building , liberal improvements in economic and political structure. At the end of political and juidical improvements, on 23rd December of 1876, it was constituted Kanun-i Esasi which would transform Ottoman Empire to the Monarchy with constitution.

Kısaltmalar:

age.	: adı geçen eser
agm.	: adı geçen makale
AÜHF .	: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi
AÜSBF.	: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi
AŞ.	: anonim şirket
bkz.	: bakınız
BÜ.	: Boğaziçi Üniversitesi
c.	: cilt
çev.	: çeviren
der.	: derleyen
dip.	: dipnot
haz.	: hazırlayan
İÜHF.	: İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi
md.	: madde
müd.	: müdürlük
MEB.	: Milli Eğitim Bakanlığı
mtb,	: matbaa
S.	: sayı
s.	: sayfa
TDV.	: Türkiye Diyanet Vakfı
TTK.	: Türk Tarih Vakfı
ünv.	: üniversite
vd.	: ve devamı
yay.	: yayınları

GİRİŞ

Toplumlar katı kuralları olmayan sürekli bir değişim içindedirler. Ancak bazı tarihsel gelişmeler vardır ki bu olağan değişimin olağanüstü dışavurumları olarak şekillenirler. Anayasalar işte böyle bir sürecin en tipik örnekleridir. Osmanlı toplumu için de, 1876 Kanun-ı Esasi böyle bir dışa vurumdur. Bir dönem için Osmanlı Devleti ile toplumu arasında kurulan ilişkinin en somut hukuki ifadesidir.

Bu çalışmada, Osmanlı Devleti ile toplumu arasındaki ilişkiyi bir anayasa ile sonuçlandıran siyasal ve hukuksal gelişmelerin neler olduğu sorusuna cevap aranacaktır. Böylece Osmanlı Devleti'ni bir anayasa yapmaya zorlayan siyasal ve hukuksal sürecin anlaşılması kolaylaşacaktır. Eğer varılan sonuçlar bize bugün için toplumumuzun anayasal taleplerinin altında yatan ihtiyaçları, duyarlılıkları ya da eğilimleri hakkında ipuçları verirse başarılı olunmuş demektir.

Belirtmek gerekir ki, Kanun-ı Esasi ilanından kısa bir süre sonra rafa kaldırılmıştır. Ancak bu durum anayasanın hukuksal ve tarihsel değerinin olmadığı anlamına gelmez. Zira biz, Kanun-ı Esasi'yi Osmanlı Devleti'nin anayasalı ve parlamentolu geçirdiği 13 aylık bir gerçeklik olarak değil, uzun süredir devam eden yapısal dönüşümlerin bir ürünü olarak görmekteyiz.

İnceleme konumuza tarihsel ve siyasal düzlemde bir hukukçu gözüyle yaklaşmayı denedik. Böylece belli bir dönemdeki gelişmelerin sonucu olarak ortaya çıkan Kanun-ı Esasi'nin nasıl meydana geldiğini ve neden "başarılı" olmadığını, egemenliğin niçin ulusa devredilemediğini anlamaya çalıştık. Çalışmamızın temel kavramlarından biri anayasa olduğundan konuyu aydınlatıcı başlıca değişkenler olarak siyasal ve hukuksal gelişmeleri ele aldık. Ancak bu iki değişkenin uzantısı sayılabilecek iktisadi ve sosyal gelişmelere de zorunlu olarak yer vermek durumunda kaldık.

Üç bölümden ibaret olan çalışmamızın birinci bölümünde anayasanın karşılandığı iklim tasvir edilecektir. Bu noktada, anayasanın alt yapısını hazırlayan batı referanslı kanunlaştırma hareketleri ve reformların genel mantığı incelenecektir.

Ayrıca adli ve idari yapıdaki modernleşmenin getirdiği yeni kurumların ve ilkelerin sonuçları üzerinde de durulacaktır.

İkinci bölümde dış siyasal gelişmeler ışığında Avrupa'daki genel durum ve Osmanlı devletinin Avrupa devletler sistemi içindeki yeri incelenecektir. Zira günümüze kadar etkileri uzanan "Doğu Sorunu" bu dönemde ortaya çıkmıştır. Aynı bölümde imparatorluğun sınırları içindeki siyasal gelişmelere ve buna bağlı olarak Balkanlarda gelişen uluslaşma ve anayasacılık hareketlerine de değinilecektir. Bu bölümde, iktisadi yapıdaki liberal gelişmelerin siyasal ve hukuksal yapı üzerindeki zorunlu sonuçları da ele alınacaktır.

Üçüncü bölümde ise anayasanın ilanından önceki dönemde meydana gelen iç siyasal gelişmelerin neler olduğu araştırılacak ve bu gelişmelerin Kanun-ı Esasi'nin ilanını ne yönde ve ne ölçüde etkilediği tartışılacaktır. Bu bölümde özellikle, gelişen muhalefet hareketleri ve yapısı, ideolojik arayışlar ve Osmanlı kamuoyundaki anayasa talepleri ayrıntısıyla ele alınacaktır. Son olarak anayasanın ilanı ve niteliği üzerinde durduktan sonra meclisin tatili ve anayasa yapıcıların tasfiyesi meseleleri ele alınacaktır.

Kanun-ı Esasi üzerine bugüne kadar bir çok çalışma yapılmış ve tartışmalar açılmıştır. Bir anayasa sayılıp sayılmadığı, padişahın bir lütfu sonucu mu yoksa halkın isteği üzerine mi ilan edildiği ya da sadece dış baskıların sonucu mu meydana geldiği tartışmaları bugün halen devam etmektedir. Daha da edeceğe benziyor. Ancak yapılan çalışmalarda Anayasayı hazırlayan gelişmeler bir kaçı dışında hukukçu gözüyle ele alınmamıştır. Bu bağlamda yapılan çalışmaları konu ve çalışma metodu bakımından iki gruba ayırabiliriz. Birincisi daha çok tarihçilerin tarihsel metod kullanarak anayasayı doğuran gelişmeleri konu alan çalışmalardır. İkincisi ise hukukçuların daha çok Anayasanın niteliğine ilişkin olan teknik çalışmalarıdır.

Bu çalışma esnasında bazı zorluklarla karşılaştık. Bunlardan en önemlisi konuyla ilgili hemen hemen hiçbir mukayeseli kaynağa rastgelmeyişimizdir. Bu eksikliğin yarattığı sıkıntılar çalışmamızın her aşamasında kendini hissettirmiştir. Diğer bir zorluk, Osmanlı anayasal hareketindeki siyasal ve hukuksal gelişmelerin

çoğu zaman ulus devlet gerçekliği ile açıklanmaya çalışılmasıdır. Bu yaklaşım meselenin olsa olsa bir yanına ışık tutar. Halbuki Osmanlı Devleti'nin imparatorluk karakteri bizi, 19. yüzyılın son çeyreğindeki milliyetçi anayasacılığın türettiği kavramların ötesine geçmeye zorlamaktadır. Yaşadığımız bir başka zorluk ise Osmanlı Devleti'nin tek mirasçısı sıfatına Cumhuriyet Türkiye'sinin sahip olduğu anlayışıdır. Böyle bir anlayış, 19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin bağrından çıkmış bir çok devletçiliğin anayasal mücadelesini merkezi siyasal iradeye karşı girişilmiş basit isyan girişimleri olarak algılamamıza neden olmaktadır. İçinde bulunulan bu düşünsel gerilim, mukayeseli bir çalışmanın önündeki belki de en büyük engellerden birini teşkil etmektedir.

Çalışmamızın içeriği toplumsal yapıdaki büyük değişimleri konu aldığından makro ölçekte bir zaman aralığı kullanmayı tercih ettik. Zira anayasayı hazırlayan siyasal ve hukuksal gelişmeler birkaç aylık döneme sıkıştırılacak gibi değildir. Bundan dolayı çalışmanın verimliliğini korumak adına zaman aralığı olarak anayasacı hareketin olgunlaştığı, fikirlerin ve taleplerin açıkça bu uğurda çatışmaya başladığı Abdülaziz (1861-19-876) dönemi ile Anayasanın ilanına kadar geçen dönem içinde kalmaya dikkat ettik. Fakat buna rağmen konunun ele alınışını kolaylaştıracak hususlarda bu zaman aralığını daha geniş tutmak mecburiyetinde kaldığımız dönemler de olmuştur.

I. BÖLÜM

ABDÜLAZİZ DÖNEMİ OSMANLI DEVLETİ

A) YENİ KANUNLAR

1- Reform ve Yeni Kanunlar

Abdülaziz dönemi ve genel olarak Tanzimat yöneticileri için, kanun (nizam) ve terakki-medeniyet arasında sıkı bir ilişki vardır. Devleti içinde bulunduğu kötü durumdan kurtaracak en önemli araç olarak kanunlar görülmüştür. Zira yaşanan krizin temel nedenlerini tek bir prensipte toplamak mümkündür: devletin kanunlarının, yönetim usullerinin ve kurumlarının çağın gerisinde kalması. Daha önce çıkarılan fermanlarda (1839-1856) bir ölçüde çağın gereklerine uygun olarak can, mal, ırz, namus, adalet, eşitlik ve vergi gibi konulara dikkat çekilerek bu yönde düzenlemelere gidileceği vurgulanmıştır. İşte bu nedenle yeni kanunlar ile tasarılan toplumsal düzen arasında doğrudan, pragmatik ve araçsal bir ilişki göze çarpar.

Yeni kanunların çıkarılması iktisadi, siyasi ve sosyal gereksinimlerin karşılanmasına dayanıyordu. Toplumsal ihtiyacın karşılanması noktasında eski kurumlar ve yasalar artık yeterli değildi. Devletin bütün kurumları ile etkinliğinin sağlanabilmesi ancak rasyonel yasalar ile mümkündü. Bu nedenle hızlı bir kanunlaştırma döneminin önü açıldı.¹

Kanunlaştırma hareketinin hukuk düzeni üzerinde esaslı bir yenilik getirip getirmediği tartışmalı olmakla beraber, kanunların çıkarılma biçiminde giderek standart bir uygulamanın sağlandığı söylenebilir. Örneğin kanunların çıkış sürecindeki tartışmalar, çıkarılış biçimi, sistematigi hep bu standartlaşmanın göstergesidir. Kanunların toplumsal alana çıkarılmasında meşruluk kaygısı taşınması da (Şeyhülislamın statü kazanması) bu dönemde ortaya çıkmış bir başka yeniliktir.

¹ Bülent TANÖR, *Osmanlı Türk Anayasal Gelişmeleri*, 10.bası, İstanbul, YKY, 2001, s.98

Çıkarılan birçok kanunda ya da yapılan adli ve idari düzenlemelerde çoğunlukla Fransa'nın model alındığını görüyoruz. Bunun sebebini Ali ve Fuad Paşaların siyasal fantezileri olarak görmek yanlış olur. Zira bu dönemde iradeleri yönlendiren oldukça pratik amaçlı zaruretlere vardır. İlk olarak Fransa'nın merkeziyetçi yönetim anlayışı tıpkı Avusturya-Macaristan İmparatorluğu gibi Babıali yöneticilerine de uygun geliyordu. İkincisi, devrimsel değişim kültürüne sahip olmayan Osmanlı kurumları, bir evrimle düzelecek gibi görünmüyordu. Reformlar merkezi idarenin radikal iradesi ile olmalıydı. Bu tür ani değişimlerin adresi ise 19.yy Fransa'sı idi. Yüzyıllar içinde biçimlenmiş İngiliz kurumları, köklü reformlara acilen ihtiyacı olan bir imparatorluk için iyi bir model değildi.²

Sonunda anayasa ile taçlanacak olan Abdülaziz dönemi kanunlaştırma hareketi, cumhuriyet Türkiye'sinin kurumsal örgütlenmesinde tarihsel bir öneme sahiptir. Ancak hemen belirtelim ki, Tanzimat dönemi kanunlaştırma hareketini sadece Türkiye Cumhuriyeti'ne bıraktığı miras üzerinden anlamlandırmak doğru bir yaklaşım değildir. Unutmamak gerekir ki, tanzimat dönemi kanunlaştırma hareketi ulus devlet yaratmak bağlamında ortaya çıkmamıştır. Cumhuriyet dönemi kanunlaştırma hareketi ve yarattığı toplumsal düzen ise tamamen çağdaş bir siyasal tasarımın sonucudur.

2- Kamu Hukuku

2.1- Anayasa Hukuku

Abdülaziz döneminde anayasa hukuku açısından büyük öneme sahip iki gelişme yaşanır. Bunlardan biri Kanun-ı Esasi'nin öncülüğünü yapacak olan anayasacı hareketin ortaya çıkmasıdır. İkincisi ise Balkan milletleri ve azınlık anayasalarının birbirini ardına yürürlüğe girmesidir.

Abdülaziz tahta çıktığında reform sözü vermesine rağmen daha sonra istibdatçı bir yönetim sergilemiştir. Buna tepki olarak aydınların ve reform yanlısı diğer kesimlerin özgürlük mücadeleleri ve toplumsal projelendirme çalışmaları

² İber ORTAYLI, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İstanbul, Hil yay., 1987, s.111

başlamıştır. Bu çalışmalar sonunda Abdülaziz tahttan indirilerek anayasayı ilan edecek siyasal iktidarın hazırlığına geçilir.

Üçok'un "Anayasal nitelikte" belge olarak nitelediği 1856 Islahat Fermanı'nın hemen ardından, fermanın getirdiği hükümler doğrultusunda hukuki yapıda kapsamlı değişikliklere girişilmiştir. Anayasa hukuku açısından, fermanla yazan temel hak ve özgürlüklerin sağlanması amacıyla askerlik, mülkiyet, memur olma hakkı gibi konularda gayrimüslim tebaaya güvenceler sağlayacak kanunlar neşredilir.³

Islahat fermanının yayınlanması ile Balkan milletleri ve özellikle azınlık anayasaları peşpeşe ilan edilir. Zira Babıali, fermanın hükümlerini hayata geçirmek için azınlıklara anayasa hazırlamaları hususunda adeta baskı yapıyordu. Bu girişimlerin sonucunda 1862'de Rum, 1863'de Ermeni ve 1865'de Yahudi toplulukları ruhban sınıfının yetkilerini kısıyan, laik yapıda organik anayasalar hazırlandı. Hazırlanan bu anayasalar, Babıali'nin verdiği onay ile hukuksal nitelik kazanırlardı.⁴

Görüldüğü üzere Abdülaziz döneminde anayasacı hareket ciddi bir gelişme kaydetmesine rağmen, imparatorluğun genelinde geçerli olacak bir anayasa henüz ilan edilememiştir. Çalışmanın ilgili bölümlerinde Balkan Anayasacılığından, Azınlık Anayasalarından ve genel olarak anayasacı hareketten ayrıntılı olarak bahsedeceğimiz için burada daha fazla üzerinde durmuyoruz.

2.2- Ceza Hukuku

Klasik dönem Osmanlı ceza hukukunun kaynakları; islam ceza hukuku kuralları ve Fatih, Yavuz, Kanuni ve IV. Mehmed tarafından çıkarılan kanunnamelerde yer alan ceza hukukuna ilişkin hükümlerden oluşmaktadır.⁵ İslam

³ Coşkun ÜÇOK/Ahmet MUMCU, *Türk Hukuk Tarihi*, Ankara, A.Ü.H.F. yay.,1982, s.316-318

⁴ Roderic DAVISON, *Osmanlı İmparatorluğunda Reform*, çev: Osman AKINHAY, İstanbul, Papirüs, 1997, c.I, s.137

⁵ Gülnihal BOZKURT, *Batı Hukukunun Türkiye'de Benimsenmesi*, Ankara, TTK, 1996, s.96

ceza hukukunun bu hükümleri ceza hukuku alanında “Ukubat” adı altında uygulama alanı buluyordu.

1839 Tanzimat Fermanı ile ilan edilen prensipler etkisini ilk olarak ceza hukuku alanında gösterir. Hattın ilanından bir sene geçmeden (3 Mayıs 1840) tarihli Ceza Kanunnamesi yürürlüğe girmiştir. Böylece can, mal ve namusun korunması kutsal kabul edilerek şahsi haklar olarak güvence altına alınmıştır. Tanzimatın bu ilk ceza kanunu bir mukaddeme, bir hatime ve 13 fasılda toplam 41 maddeden oluşur.⁶ Genel olarak İslam ceza hukukundan gelen hükümleri teyit eder niteliktedir.⁷ Ayrıca kamunun güvenliğine ilişkin hükümlere hiç yer verilmemiştir. Fakat bu eksikliklerine rağmen suçların kanuniliği, kanun önünde eşitlik ve keyfi ceza vermeyi engelleyici prensipleri getirmesi ve tanzimatın ilk ceza kanunu olması münasebetiyle tarihi bir kıymete sahiptir. Ardından ilk Ceza Kanununa göre büyük değişiklikler getirmeyen (14 Temmuz 1851) tarihli ikinci Ceza Kanunu yürürlüğe girmiştir. Düzeni ve yazılışı bakımından bir önceki kanunun kusurlarını koruyan ve ser’i hükümlerin daha geniş surette uygulanması zaruretinin belirten bu kanun, toplumun ihtiyaçlarını karşılamaktan uzaktır. 1855’de Osmanlı düzeninin en büyük hastalıklarından biri olan rüşvetle ilgili bir nizamname çıkarılır. En sonunda 1858 tarihli Ceza Kanunu yürürlüğe girer. Bu kanun büyük ölçüde 1810 Fransız Ceza Kanunundan esinlenerek hazırlandığından daha önceki iki ceza kanunundan farklı bir sistematiğe sahip olup, bir mukaddeme ve üç bapta meydana gelir. Mevaz Fransız Ceza Kanunu olmasına rağmen İslam hukukundan gelen bir çok hüküm yine de bu kanunda yer almıştır. Osmanlı hukuk sistemine modern anlamda ceza hukuku düzenlemeleri işte bu kanunla girmiştir. 1858 tarihli Ceza Kanunu 1 Temmuz 1926 tarihine kadar 68 sene yürürlükte kalmayı başarmıştır.⁸

Görüldüğü üzere Tanzimat ve Islahat Fermanlarının etkisiyle ceza hukuku alanında önceleri hızlı bir gelişme yaşanmıştır. Ancak yaşanan hızlı gelişme, Abdülaziz döneminde yerini adli, idari, ve hukuki alanlardaki değişimlere bırakır. Bu

⁶ Tahir TANER, “Tanzimat Devrinde Ceza Hukuku”, *Tanzimat I*, İstanbul, MEB yay., 1999, s.226-230

⁷ Ahmet GÖKÇEN, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Ceza Kanunları*, İstanbul, 1998, s.19

⁸ TANER, *Tanzimat I*, agm, s. 226-230; GÖKÇEN, *age*, s.27-28

sebeple Abdülaziz döneminde ceza hukuku alanında ciddi bir gelişme kaydedilememiştir.

2.3- Toprak Hukuku

Osmanlı toprak hukukunu düzenleyen ilk kanun 1858 tarihli “Arazi Kanunnamesi”dir. Böylece Osmanlı devletindeki toprakların bölümlenmesi ve tanımlanması yapılmıştır. Bu kanun, islam hukuku ve örfi hukuk kurallarına dayanılarak yapıldığından yerli bir nitelik taşır. Ancak kanunun sistematüğinde batı hukuk tekniğinin kullanılması, 1858 Arazi Kanununun islam hukuk tekniğinin geliştirilmesinde özel bir yer edinmesini sağlamıştır.

Velidedeoğlu Arazi Kanunnamesini bu özelliğinden dolayı Tanzimat’tan sonra çıkarılmış en yerli kanun olarak kabul eder. Yazara göre bu kanunun hükümlerinde batı mevzuat ve düşüncesinin hiçbir tesiri yoktur ve kökleri tamamen milli hukuka gömülüdür.⁹

Üçok da benzer bir yaklaşımla hem Mecelle’nin hem de Arazi Kanunnamesinin doğrudan doğruya islam hukuku kurallarına dayandığını söylemektedir. Buna göre Arazi kanunnamesi Mecelle ile birlikte Tanzimat dönemindeki en yerli denemedir.¹⁰

Arazi kanunu yabancıların toprak üzerindeki mülkiyet hakkını kabul etmediğinden dolayı, Avrupalı devletlerin eleştirisine uğramıştır. Yabancı devletlerin bu eleştirilerdeki hukuki dayanağı ise Islahat fermanındaki şu maddedir:

“Emlakın alım satımı ve tasarruf hakkındaki kanunlar tüm tebaa için eşit olduğundan kanunların devlete ve belediye zabıtası nizamlarına uymak ve asıl yerli halkın verdiği vergileri vermek üzere Osmanlı hükümeti ile yabancı devletler arasında yapılacak düzenlemeden sonra yabancılara da emlak tasarrufu izni verilecektir”¹¹

⁹ Hıfzı Veldet VELİDEDEOĞLU, “Kanunlaştırma Hareketleri ve Tanzimat”, Tanzimat I, İstanbul, MEB yay., 1999, s.180

¹⁰ C. ÜÇOK/A.MUMCU, *Türk Hukuk Tarihi*, s.324

¹¹ Enver Ziya KARAL, *Osmanlı Tarihi*, Ankara, TTK, 1983, c.V, s.262-263

Engelhardt yabancılara emlak satın alma hakkının tanınması yönünde Babıali'ye yapılan "tavsiyeleri" şöyle anlatır: ¹²

"1867 senesi Paris kabinesi, önceleri İngiltere Dışişleri Bakanlığının yaptığı gibi, Babıali'ye müracaat ederek vakıf usulünün esaslı bir şekilde düzeltilmesini, emlak ve arazinin mülke dönüştürülmesini, Müslümanları kendi emlaklarını serbestçe kullanmaktan men eden durumun kaldırılmasını tavsiye etti. Fransa hükümetinin teklifine göre arazi ve emlak muameleleriyle uğraşmak üzere bankalar kurulacaktı"

Avrupalılar bu dönemde memleketin bütün sefaletlerinin sebebini miri topraklar rejiminin mutlak mülkiyet ve serbest alışveriş prensiplerine yeteri kadar yer vermemesine bağlıyordu. ¹³ Halbuki Osmanlı' nın içinde bulunduğu iktisadi şartlarda, yabancı mülkiyetine izin veren liberal yasaların çıkarılması hiçte beklenen iyileşmeyi yaratmayacaktır. Babıali, Fransa'nın liberal yasaların bir an önce çıkarılması tavsiyelerini 1867'de yerine getirmiş ve yabacıların toprak satın alma haklarını tanıyan bir kanun çıkarmıştır. Yine aynı yıl çıkarılan bir kanunla veraset intikal hakkına sahip olanların sayısı da çoğaltılmıştır. Böylece toprak hukuku üzerindeki düzenlemeler batı kanunları mülkiyet anlayışı çerçevesinde gittikçe liberalleştirilmiş olur. ¹⁴

2.4- İdare Hukuku

İdare hukukundaki en kapsamlı değişiklikler Abdülaziz döneminde olmuştur. Bu değişiklikler idari teşkilatlanma, idari yargı ve idari denetim alanlarında gerçekleşir. Devlet organları arasında kuvvetler ayrılığı prensibinin ilk kez bu idari kurumsallaşma sayesinde ortaya çıktığı söylenebilir. Biz idari yargıyı adli yapı, idari teşkilatlanmayı ise idari yapının modernleşmesi başlığı altında incelediğimizden burada sadece ana hatlarına değinmekle yetineceğiz.

II.Mahmut döneminden 1854 senesine kadar yönetim işlerinde danışma ve anlaşmazlıkları çözme görevi, "Meclis-i Vala-yı Ahkam-ı Adliyye" adındaki bir kurula bırakılmıştı. Bu kurul, hem idari yargı hem de kanun taslaklarının hazırlanması görevlerini yerine getiriyordu. 1854 senesinde oluşturulan "Meclis-i Âli

¹² ENGELHARDT, *Tanzimat ve Türkiye*, çev: Ali REŞAT, İstanbul, Kaknüs yay.,1999, s.196

¹³ Ömer Lütüf BARKAN, "Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat ve 1858 tarihli Arazi Kanunnamesi", *Tanzimat I*, İstanbul, MEB yay., 1999 s.402

¹⁴ ENGELHARDT, a.g.e, s.198;

Tanzimat” adındaki kurul ise kanun taslaklarının ve nizamnamelerin hazırlanması işlerini üzerine alır. Nihayet 1861 senesinde bu iki kurul “Meclis-i Ahkam-ı Adliyye” adı altında birleştirildi ve üç daireye ayrıldı. Birinci daire idari işler, ikincisi kanun ve nizamnamelerin hazırlanması, üçüncü daire ise yargı işleri ile görevlendirildi. 1868 senesinde bu kurul yeniden düzenlendi ve iki bölüme ayrıldı. “Divan-ı Ahkam-ı Adliyye”, adliye mahkemelerinin en üst yargı organı olarak tanımlandı ve bugünkü Yargıtay’ın temeli oluşturuldu. Bu sayede adli yargı idari yargıdan ayrılmış oldu. “Şuray-ı Devlet” ise bugünkü Danıştay’ın görev mantığı çerçevesinde, hem idari yargı hem de kanun ve nizamnamelerin incelenmesi işlerini yürütüyordu. Şuray-ı Devlet’in işlevleri bakımından bir çeşit yasama faaliyeti de yürüttüğünü söylemek mümkündür.¹⁵

Görüldüğü üzere adli ve idari yapıdaki modernleşme birbiri üzerine inşa edilmiştir. Bu alanlardaki kurumsallaşmanın hukuki alt yapısını ise “1864 ve 1867 Vilayet Nizamnameleri” oluşturur. Bu düzenlemeler sayesinde taşra teşkilatlanmasında ve yerel yönetim anlayışında ciddi gelişmeler kaydedilir. Ülkenin idari bölümlenmesi baştan aşağı yeniden düzenlenir. Daha sonra 1871 senesinde çıkarılan Vilayet Nizamnamesi ile uygulama, merkezi otoritenin taşra teşkilatları üzerindeki yetkilerini arttırarak genişletilir.

2.5- Diğer Alanlarda

Abdülaziz döneminde kamu hukuku alanında birkaç farklı düzenleme daha yapılır. 1861 senesinde çıkarılan “Maden Nizamnamesi” ile madenler üzerindeki devlet tekeli kaldırılır. Madenler artık özel şirketler tarafından işletilebilecektir. Bu sayede Zonguldak, Rumeli, Çanakkale, Malatya, Aydın ve Konya’daki kömür, demir, kurşun, gümüş ve bakır madenleri Avrupa sermayesini beslemek için dışarı taşınmaya başlanır. Ancak ülkedeki ağır sanayiinin kurulmasında kayda değer hiçbir gelişme olmaz.¹⁶ Aynı yıllarda (1851-1865) Avrupa ülkelerinde de, hükümetlerin madencilik üzerindeki katı denetimini kaldıran düzenlemeler yapıyordu.¹⁷ Öyle bir

¹⁵ C. ÜÇOK/A.MUMCU, a.g.e, s.323-324

¹⁶ S.SHAW/E.SHAW, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, çev:Mehmet HARMANCI, İstanbul, E yay.,1983, c.II, s.160-161

¹⁷ Eric HOBSBAWM, *Sermaye Çağı*, çev:Behadır Sina ŞENER, Ankara, Dost yay., 1998, s.50-51

dönem gelmiştir ki, batı kapitalizminin geliştiği ülkelerde meydana gelen iktisadi, hukuksal veya toplumsal bir değişiklik, kısa sürede diğer ülkelerin toplumsal yapısını da etkilemektedir.

Bu dönemin devlet ideolojisi haline gelen Osmanlılık, Osmanlı kamu hukukuna vatandaş ve uyrukluk gibi devletin egemenlik hakkının tanımlanmasında modern ölçütlerin girmesini sağlar. Zira haklar ve özgürlükler platformunda bireyin önem kazandığı bu dönemde, devletle birey arasındaki ilişkinin de yeniden tanımlanması gerekmektedir. Bu amaçla, 1851 Fransız Kanunundan esinlenerek 1869 senesinde “Tabiiyet-i Osmaniye Kanunnamesi” çıkarılır. Bu kanun, özellikle kapitülasyonlardan yararlanmak için yabancı devlet uyrukluğuna geçen gayrimüslim tebaanın sayısındaki artış üzerine çıkarılmıştı. Ancak önlem niteliğinde de olsa bu kanun sayesinde vatandaşlık hukuku alanında, islamiyete geçme kriterleri yerine, uyrukluk ve uyrukluğa kabul edilmeye modern siyasal tanım ve ölçütler getirilmiştir. Kanuna göre Osmanlı topraklarında oturan herkes aksi ispatlanmadıkça Osmanlı uyruğu sayılacaktır. Ayrıca Babıali'nin ön onayı olmaksızın hiçbir Osmanlı uyruğunun başka bir devlet vatandaşlığına geçemeyeceği de hükme bağlanmıştır. Böylece ayrıcalıklardan faydalanmak için uyduruk vatandaşlık değiştirme olaylarının önüne geçilmiş oluyordu. Bu kanundaki uyrukluk tanımı, 1876 Kanun-ı Esasi'de anayasal kavram haline gelecek olan “Osmanlı” terimine temel teşkil edecektir.¹⁸

3- Özel Hukuk

3.1- Medeni Hukuk

Tanzimat'tan beri devam eden kanunlaştırma hareketleri, toplumun tamamının gündelik yaşam ilişkilerinin düzenlendiği medeni hukuk sahasında eksik kalmıştır. Bu eksiklik, düzenlenecek yeni bir medeni kanunla giderilecektir. Velidedeoğlu bu eksikliği giderecek Mecelle'nin yapılış nedenlerini şu şekilde sıralar: İktisadi şartların değişmiş olması ve ticaretin yoğunlaşması; yabancı

¹⁸ DAVISON, a.g.e., c.II, s.30-31; Füsun ÜSTEL, “İkinci Meşrutiyet ve Vatandaşın İcadı”, *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce*, İstanbul, İletişim, 2001, c.I, s.166

devletlerin siyasi baskıları; Fransız Medeni Kanunu iktibası yönünde kuvvetli fikirlerin olması; ulema hakimiyetinin kırılmaması.¹⁹

Medeni kanunun hazırlanmasında başlıca iki görüş öne çıkmıştır. Birinci görüş, yıllardır Tanzimat uygulamalarını yürüten Ali Paşa tarafından temsil edilir. Ali Paşa'ya göre zamanın en ileri medeni kanunu olarak kabul edilen Code Civil'in (Fransız Medeni Kanunu) ufak değişikliklerle kabulü gerekiyordu. Bu gereksinimi, Padişaha sunduğu bir lahiyada şöyle dile getirir:

"...Devlet ve hükümetlerin en önemli işi, tebaanın birbirine zıt olan emellerinin karşılaşmasından doğacak tehlikeleri önlemek için herkesin hakkını sağlamakla beraber görevini de gereğince yerine getirmesini dikkatle göz altında bulundurmadır... Her bireyin hürriyette ve her şeyde tamamıyla eşit olması, hatta o toplumun durumunun bile bireylerin görüşlerinin toplanması ile biçimlenmesi ve gerek kişisel soyluluk, gerekse dince asla fark ve ayrıcalık olmayıp, her kişinin yetenek ve hakkına göre her aşamaya ve hizmete erişebilmesi esaslarından oluşmaktadır."

"Bir de başlıca şikayet bizim mahkemelerden olduğundan, o konuda da bir yol aranmalıdır. Mısır'da yapılmakta olduğu gibi bizde de "Kod Sivil" dedikleri medeni kanun çevirtilip, ayrı dinden olanların dava ve mahkemelerinde uygulanmasına bakılmak gerekli görülür... Kısacası, bütün tebaanın din ve mezhepten başka hususlarda kaynaştırılması ve aralarındaki çekemezlik ve sürtüşmenin silinmesi, ortadaki tehlikeleri yok etmek ve Allah'ın yardımıyla devletin temellerini pekiştirmek için tek ilaç sayılır..."²⁰

İkinci görüşü oluşturan grubun başında ise Ahmet Cevdet Paşa vardır. Bu görüş taraftarlarına göre; Osmanlı İmparatorluğu'nun sınırları, toplum yapısı, geçirdiği tarihi süreç Avrupa devletlerine benzememektedir. Bu nedenle Avrupa kurumlarından ve kanunlarından faydalanılsa bile aynen tecrübe ve tatbik yapılmamalıdır.²¹ Ahmet Cevdet Paşa, Fransız Medeni Kanunun olduğu gibi alınmasını savunanlar hakkındaki görüşlerini şöyle dile getirir:²²

"Ecebiler mahakim-i şeriyeye gitmek istemez...Bundan dolayı bazı zevat Fransa kanunları Türkçe'ye tercüme olunup da mahakim-i nizamiyede anlar ile hüküm olunmak fikrine zahip(sahip) oldular. Halbuki bir milletin kavanin-i esasiyesini böyle kalbü tahvil etmek ol milleti imha hükmünde olacağından bu yola gitmek caiz olmayıp ulema güruhu ise o makule alafranga efkara sapanları tekfir ederdi. Frenkler dahi "Kanununuz ne ise meydana koyunuz. Biz de görelim ve tebaamıza bildirelim" derler idi."

¹⁹ VELİDEDEOĞLU, a.g.m, s.199-200

²⁰ E.Deniz AKARLI, *Belgelerle Tanzimat*, İstanbul, B.Ü. yay. No:147, 1978, s.13-16

²¹ KARAL, a.g.e, c.VII, s.171; Ebulula MARDİN, *Medeni Hukuk Cephesinden Ahmet Cevdet Paşa*, Ankara, Diyanet Vakfı yay., 1996, s.63

²² Ahmet CEVDET PAŞA, *Tezâkir*, c.1-12, s.62-63

Ali Paşa'nın Fransız Medeni Kanunu'nun Osmanlı hukuk sistemine ne oranda aktarılmasını istediği açık olarak bilinmemektedir. Ancak lahiyasında Code Civil'in çevrtilip ayrı dinden olanların mahkemelerindeki uyuşmazlıklara uygulanmasından bahseder. Ahmet Cevdet Paşa ise Mecelle'nin nizamiye mahkemelerinde uygulanmak üzere hazırlandığını belirtir.²³ Usta hukukçu, bu dönemde Divan-ı Ahkam-ı Adliyye dairesine Fransa kanunu öğretmek üzere bir Fransız muallimin atanması ve nizamiye mahkemelerinde Fransız kanunlarının uygulanması hususunda, Fransa elçisinin baskı yaptığını söylemektedir.²⁴

Sonunda özel bir komisyon kurularak meselenin burada incelenmesine karar verilir. Fuad Paşa başkanlığında toplanan komisyonda, Miçhat Paşa batı medeni kanununun kabul edilip tatbiki yönünde görüş bildirir. Bu görüşe Fuad Paşa, Rüşdi Paşa ve A.Cevdet Paşa karşı çıkarlar. Uzun tartışmalar sonucunda A.Cevdet Paşa'nın başkanlığında bir komisyon kurulmasına ve İslam hukukundan yararlanılarak bir kanun hazırlanmasına karar verilir. A.Cevdet Paşa'nın başkanlığında toplanan bu komisyon, 1868 -1876 yılları arasında çalışarak "Mecelle-i Ahkam-ı Adliyye" yi, yani "Mecelle" yi hazırlar.²⁵

Mecelle 99 maddelik genel hükümler ile 16 kitaptan oluşmaktadır. Madde numaraları birbirini izleyerek 1851'i bulur. Mecelle'de Hanefi mezhebinin yorumlarına bağlı kalınarak; satış, kira, kefalet, havale, rehin, emanet, hibe, gasp, hacir, ikrah, şirket, vekalet, sulh, ibra, dava... vb konular ele alınmıştır. Bu yapısı ile Mecelle'de daha çok borçlar hukuku ağırlık kazanıyordu. Aile, miras, şahıs gibi temel konulara değinilmiyordu.²⁶ Bu konularda düzenleme yapılamaması ise büyük ölçüde hukuk sistemindeki karmaşıklık ve çok başlılıktan kaynaklanıyordu. Zira bu dönemde mahkemeler üzerinde devletin mutlak egemenliği yoktur. Üstelik adli yapıda yapılan değişiklikler, durumu büsbütün güçleştirmişti.

²³ Ahmet CEVDET PAŞA, *Tezakir*, haz: Cavit BAYSUN Ankara, TTK, 1991, Tetimme, s.95

²⁴ Ahmet CEVDET PAŞA, *Tezakir*, Tetimme, s.95-96

²⁵ Ahmet LÜTFİ EFENDİ, *Tarihi*, haz: Münir AKTEPE, Ankara., TTK, 1993, c.XII, s.77-78; Gülnihal BOZKURT, *Batı Hukukunun Türkiye'de Benimsenmesi*, s.160-161

²⁶ VELİDEDEOĞLU, a.g.m, s.190-192; Ahmet CEVDET PAŞA, a.g.e, c.1-12, s.63-64; Hilmi Ziya ÜLKEN, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, İstanbul, Ülken yay.,1966, s.71

A.Cevdet Paşa, Mecelle ile Justinianus kanununu karşılaştırarak ikisinin farklı olduğunu dile getirir. Avrupa kanunlarının esası olan Roma hukukunun beş altı hukuk bilgini tarafından hazırlandığını, Mecelle'nin ise beş altı fıkıhçı tarafından şariat hükümlerinin derlenmesi ile meydana geldiğine dikkat çeker. Cevdet Paşa, Avrupalı bir hukukçunun Mecelle lehine Roma hukuku ile yaptığı karşılaştırmadan da memnuniyetle bahseder.²⁷

Üçok, Ülken ve Bozkurt gibi yazarlara göre Mecelle, yenilikçi bir niteliğe sahip değildir. Ancak o zamana kadar bir sistematığe sahip olmayan İslam hukukunda, sistemli biçimde yapılan ilk düzenleme olduğu için önemli bir gelişme sayılır. Fransa ve Avusturya medeni kanunlarından geri olmakla beraber, Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu hukuki durumun ilerisindedir. Mecelle'yi İslam fıkıh kurallarının batı hukuk tekniği kullanılarak şeklen sistematize edilmiş hali saymak mümkündür. Velidedeoğlu konuya farklı bir açılım getirerek, Mecelle sayesinde laik kanunlar konulmasının önünün açıldığını söyler.²⁸

3.2- Ticaret Hukuku

Tanzimat anlayışı çerçevesinde özel hukuk alanında ilk düzenleme 1850 tarihli ticaret kanunu ile yapılmıştır. Büyük ölçüde 1807 Fransız Ticaret Kanununa dayanılarak yapılan bu kanunun faiz ve ortaklıklar gibi hükümleri İslam hukuku ile çatışıyordu. Buna rağmen bu kanunu uygulayan mahkemeler 1861'den itibaren yaygınlaşarak, 1868'de 64 büyük yerleşim merkezinde örgütlenmiştir. 1875 senesine gelindiğinde bu sayı 120'yi bulur.²⁹ Ticaret Kanununun yürürlüğe girmesinden sonra ticari uyuşmazlıkların ayrı bir yargı koluna dahil edilmesi 1861 tarihli "Usul-i Muhakeme-i Ticaret Nizamnamesi" ile mümkün olmuştur. 140 madde, 1 bab ve 10 fasıldan oluşan bu nizamnamede; dava açılması, dilekçe, celb, yargılamanın aleniliği, davanın görülmesi, karar, gıyabi yargılama, itiraz, istinaf ve yargılamanın iadesi gibi

²⁷ Ahmet CEVDET PAŞA, a.g.e, c.1-12, s.64

²⁸ H.Z. ÜLKEN, a.g.e, s.73; BOZKURT, a.g.e, s.162; C.ÜÇOK/A.MUMCU, a.g.e, s.328; VELİDEDEOĞLU, a.g.m, s.191-195

²⁹ Musa ÇADIRCI, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, Ankara, TTK, 1997, s.280

usul hükümleri ele alınmıştır. Bu nizamname hem ticaret hem de nizamiye mahkemelerinde 1879 senesine kadar uygulanır.

1863 senesinde, kıyılarda yoğunlaşan ticari ilişkilerdeki uyuşmazlıkları çözüme kavuşturmak için “Ticaret-i Bahriye Kanunnamesi” (Deniz Ticaret Kanunu) kabul edilir. Eklektik nitelikteki bu kanun, Fransız Deniz Ticaret Kanununa dayanmakla beraber İtalya, Belçika, İspanya ve Prusya deniz ticaret kanunlarından da etkilenmiştir. Bu kanun çerçevesinde İstanbul’da ticaret mahkemeleri kurulmasına rağmen, taşradaki adli teşkilatlanmada ayrıca bu mahkemelerin kurulmasına lüzum görülmemiştir. Bunun yerine kara ticaret davalarına bakmakla görevli mahkemeler deniz ticaret davalarına da bakmakla görevlendirilmiştir.³⁰

B) ADLİ YAPIDA MODERNLEŞME

1- Genel Olarak

Tanzimat dönemi boyunca Osmanlı yargı örgütü sürekli bir oluş içindedir. Bir yandan batı referanslı pozitif kanunlar ve mahkemeler hukuk sistemine girerken, diğer yandan klasik yargı örgütünün şer’i mahkemeleri varlıklarını sürdürür. Abdülaziz dönemi, sadece modern yargı örgütünün değil, kuvvetler ayrılığı prensibinin de ilk kez benimsendiği bir dönem olmuştur. Bu sebeple modern yargı örgütünün kurulması idari teşkilatlanmadaki reformlarla birlikte yürümüştür. Bu fonksiyonel ayrışma sonucunda adli ve idari yapıda, bugünkü manada idari kurumsallaşmaya adım atılmıştır.

Tanzimat dönemine kadar Osmanlı yargı örgütünün temeli ceza ve hukuk işlerine bakan, tek kadılı “Şer’iyye Mahkemeleri” ne dayanmaktadır. Yargı örgütünün temel birimi ise kazalardı. Kadılar şeriat adına kesin hüküm verirler ve kararlarına müdahale edilemezdi. Bu mahkemelerin yanında gayrimüslim kesimin

³⁰ Ahmet LÜTFİ, *Mir’at-ı Hakikat (Osmanlı Adalet Düzeni)*, haz:Erdoğan Beylem, İstanbul, Fatih yay., 1979, s.162; VELİDEDEOĞLU, a.g.m, s.198

özel hukuka ilişkin sorunlarını çözmek üzere “Cemaat Mahkemeleri” ve kapitülasyonların bir uzantısı olarak “Konsolosluk Mahkemeleri” bulunuyordu.³¹

1838 Balta Limanı Ticaret Anlaşması ve 1839 Gülhane Hattı'nın ilanından hemen sonra 1840'da, ceza mahkemesi niteliğinde “Meclis-i Tahkikat” adlı bir kurul ve sadece ticari uyuşmazlıklara bakacak Ticaret Mahkemeleri oluşturulmuştur. Böylece yargı örgütünün içinde ayrı bir bölüm olarak ilk kez Ticaret Mahkemeleri oluşturulmuştur. İlk olarak İstanbul'da kurulan bu mahkemelerin başkanı Ticaret Nazırı idi. Üyeleri lonca ve tüccar sınıfına mensuptu. 1848'de ise yabancı devletlerin baskısı ile “Karma Ticaret Mahkemesi” kuruldu. Ondört üyesinden yedisi Osmanlı uyruğundan, yedisi ise Osmanlı ülkesindeki yabancı uyruklu tacirlerden oluşmaktaydı. 1856'dan sonra Osmanlı uyrukları ve yabancılar arasındaki bütün davalara Konsolosluk Mahkemeleri bakmaya başlar.³²

1847'de Osmanlı uyruklarının ve yabancıların her türlü ceza davalarına bakacak karma mahkemeler oluşturulur. Mahkeme üyelerinin yarısı yabancı elçiliklerce, diğer yarısı Osmanlı hükümetince seçilecektir. Engelhardt bu değişiklik sayesinde iki büyük yeniliğin geldiğini söyler: Hukuk davalarında yazılı belgelerin delil olarak kabul edilmesi ve hristiyanların müslümanlar aleyhindeki şahitliğinin kabul edilmesi.³³

Hukuk reformu sorunu bu dönemde özellikle bir hukukçunun öne çıkmasını sağladı. Bu kişi ulemaya göre yenilikçi, Tanzimat bürokratlarına göre daha temkinli olan Ahmet Cevdet Paşa (1822-1895) idi. P.Dumont, yeni kanunlar ışığında hukuksal yapının oluşturulmasında başta Ahmet Cevdet Paşa olmak üzere ulema kesiminin rol oynamasını içeride meşrulaştırıcı bir araç olmasına bağlamaktadır.³⁴ Bu tespite temelde katılmakla beraber tamamen iştirak edemiyoruz. Zira bu dönemde Osmanlı yargı örgütünü ve kanunlarını bir anda modernleştirecek ne idari ve hukuksal alt yapı ne de uygulayacak kadrolar mevcut idi. Modern manada örgütlenmiş

³¹ C. ÜÇOK/A.MUMCU, a.g.e, s.330

³² C. ÜÇOK/A.MUMCU, a.g.e, s.331

³³ ENGELHARDT, a.g.e, s.86

³⁴ Paul DUMONT, *Tanzimat Dönemi*, ed:Robert MANTRAN, çev: Server TANILLI, İstanbul, Adam yay., 1999, c.II, s.84

mahkemelere yeni sisteme göre eğitilmiş hakimler atayacak bir hukuk mektebi dahi yoktur. Bu sebeple hukuk reformlarının gerçekleştirilmesinde yerel hukuk otoritelerinden faydalanmak zarureti doğuyordu.

Adli yargı uzun bir süre kadı mahkemeleri, Meclis-i Tahkikat ve Meclis-i Ahkam-ı Adliyye'den oluşan bir teşkilat yapısına sahip oldu. Diğer yanda ise cemaat mahkemeleri ve konsolosluk mahkemeleri bulunuyordu. Oldukça bozuk olan bu sistem ne klasik dönem islami yargı anlayışını ne de modern devletin milli egemenlik anlayışını yansıtıyordu.

2- Abdülaziz Dönemi Mahkeme Örgütleri

1864 senesinde çıkarılan “Vilayet Nizamnamesi” ile hem adli hem de idari nitelikte bir düzenleme yapılır. Bu kanuna göre her vilayet merkezinde üçü müslüman üçü gayrimüslim altı üyeden oluşan bir “Divan-ı Temyiz” (Üst temyiz mercii), her sancak merkezinde üçü müslüman üçü gayrimüslim altı üyeden oluşan bir “Meclis-i Temyiz” (Temyiz mercii) ve her kazada müslüman ve gayrimüslim üç üyeden oluşan bir “Meclis-i Deavi” (Dava Kurulu) kurulur.³⁵ Fransız yargı örgütü model alınarak oluşturulan bu mahkemelere genel olarak “Nizamiye Mahkemeleri” denir. Nizami ismini almalarının nedeni “tüzüğe uygun” yada “yeni düzene uygun” kurulduklarını ifade etmek içindir. Bu mahkemeler hem müslümanların hem de gayrimüslimlerin davalarına bakabiliyordu. Ancak görevleri şeriat, cemaat, ticaret ve konsolosluk mahkemelerinin yargı alanlarındaki işler dışında bulunuyordu. Bu sebeple görev alanları oldukça sınırlıdır.³⁶ Buna rağmen vilayetlerde kurulan nizamiye mahkemeleri ile Şer’i mahkemeler arasında hukuk davalarına ilişkin usul karmaşası yaşanıyordu. Benzer hukuk davalarında bazen şeriat bazende ticaret kanununa göre hüküm verildiğinden uygulamada eşitlik sağlanamıyordu. Uygulamadaki işte bu sorunu giderebilmek için tüm mahkemelerde tatbik ve icra edilecek Mecelle yürürlüğe konmuştur.³⁷ Ahmet Cevdet Paşa Nizamiye

³⁵ ENGELHARDT, a.g.e., s.510-511

³⁶ P. DUMONT, a.g.e., s.83; BOZKURT, a.g.e., s.119

³⁷ Ahmet LÜTFİ, Mir’at-ı Hakikat, s.164-165

Mahkemelerinin kurulmasında fıkıh bakımından bir sakınca görmemiştir. Hatta bu hususta itirazları olan ulema kesiminden bazı hukukçuları ikna etmeye uğraşmıştır.³⁸

Osmanlı Devleti 1867 senesinde Engelhardt'ın deyişiyle "Avrupa mahkemesinin huzuruna" çıkarıldı. Avrupa büyük devletleri 1856 Hatt-ı Hümayunundan beri devam eden ıslahatlar hakkında inceleme yapıp Osmanlı Devleti'nin izahatını almışlardı. Bu durum Osmanlı Devleti'nin egemenlik hakkının ciddi boyutta sarsıldığını gösterir. Ayrıca 1856 Paris barışının "Osmanlı Devleti'nin içişlerine karışılmayacağı" hükmü de ihlal edilmiş oluyordu. İnceleme sonucunda; eşitlik, mali yapı, idari yapı, kanunlar ve mahkemeler gibi konularda ıslahatın eksik, yavaş yahut hiç işlemediği rapor edilerek beklentiler Osmanlı Hükümeti'ne bildirilir. Engelhardt, Avrupa devletlerinin bu döneme ilişkin medeniyet politikasını şu sözlerle dile getirir: "Osmanlı Devleti'nin sadece kendi kuvveti ile, vasıtaları ile yenilik ve reforma muktedir olmadığı anlaşılmış; Avrupa, ıslahatı bizzat uygulamaya karar vermişti."³⁹

Bu gelişmeleri takiben zaten yapılmak istenen adli ve idari reformlara hız verilerek 1868 senesinde Meclis-i Valay-ı Ahkam-ı Adliyye ikiye ayrılır. Bunlardan biri "Şuray-ı Devlet", diğeri ise "Divan-ı Ahkam-ı Adliyye"dir. Divan-ı Ahkam-ı Adliyye en yüksek adli mahkeme konumunda olup Nizamiye Mahkemelerinin temyiz mercii oluşturur. Divan-ı Ahkam-ı Adliyye üyeleri müslüman ve gayrimüslim kesimden seçilirdi ve üyeler azledilemezdi. Yüksek mahkeme biri "Temyiz" diğeri "İstinaf" olmak üzere iki merciiden oluşuyordu. Daha üst mercii sayılan temyiz mahkemesi hukuk ve ceza dairelerinden, istinaf mahkemesi ise hukuk, ceza ve ticaret dairelerinden oluşmuştu. Ancak 1870 yılında istinaf mahkemesi kaldırıldı ve yalnız temyiz mahkemesi üst yargı mercii olarak bırakıldı.⁴⁰

1868 senesinde yargı örgütünün Nizamiye Mahkemelerinde de bir düzeltme gidildi. Buna göre her nahiyede "İhtiyar Meclisleri" sulh mahkemesi görevini yapacaktı. Aslında bu meclisler yeni değildi. Müslümanlar ve gayrimüslimler

³⁸ Ebulula MARDİN, *Medeni Hukuk Cephesinden...*, s.61

³⁹ ENGELHARDT, *a.g.e.*, s.221-235

⁴⁰ Ebulula MARDİN, *a.g.e.*, s.59-60

arasında geleneksel olarak öteden beri varolmuşlardı. En az üç en çok oniki üyeden oluşan mahkemenin imam ve papaz dışındaki diğer üyeleri her yıl, on sekiz yaşını bitirmiş olan ve dolaysız vergi olarak yılda 50 kuruş ödeyen Osmanlı uyruklu yerel halk tarafından seçiliyordu.⁴¹

Kazalarda kadının başkanlığında Meclis-i Deavi (Dava Meclisi), sancaklarda ise temyiz ve istinaf gücüne de sahip hukuk ve ceza mahkemeleri üyelerinden seçilen ve adına “Meclis-i Cinayet” denilen ağır ceza mahkemeleri kuruldu. Bütün bu mahkemelerde kadı ve devlet temsilcileri dışındaki üyeler, bölge halkı tarafından iki yılda bir seçiliyordu.⁴² Yargı sürecine halkın katılımı ile geleneksel muhakeme usulünden giderek köklü bir ayrışma yaşanıyordu. Hakimler, karar verme sürecinde sadece dinsel normları değil, kendisine bir sonraki seçimde oy verecek beşeri unsur da dikkate almak zorunda kalıyorlardı.

Abdülaziz döneminde yargılama hukukuna iki büyük kurum daha dahil olur: Savcılık ve avukatlık kurumları. Savcılık kurumunun ilk biçimine 1870 tarihli “Dersaadet ve Mülhakat-ı İdare-i Zabita ve Mülkiye ve Nizamiye Mahkemelerine dair Nizamname” nin 61. maddesinde yer verilmiştir. Bu hükme göre; Divan-ı Temyiz’de Erbab-ı Cinayet aleyhinde müddei sıfatında bulunmak üzere devlet adına umumi hukukiye ve kanuniye vakıf bir memur bulunacaktır. Aynı kanunun 71. maddesinde ise savcılık makamından “Müdde-i Umumi” ismiyle bahsedilmiştir.⁴³

Avukatlık kurumu ile ilgili ilk düzenleme ise 1861 tarihli “Usul-i Muhakemeyi Ticaret Nizamnamesi” ile getirilmiştir. Bu düzenlemede tarafların mahkemeye bizzat yahut birisini vekil tayin ederek katılmalarının mümkün olduğundan bahsedilir. Bu tür bir düzenlemeye ilk kez ticaret mahkemelerinde başlanılmasının sebebi herhalde yabancıların hukuki güvenliğini arttırmak idi. Ancak 1861’deki düzenleme bu kişilerin mahkemede, avukatlık mesleğini icra eden kişiler olarak mı bulunacağı hususunda açık bir hüküm taşımamaktadır. Bu yönde açık bir düzenleme ilk olarak 1875 tarihli Mekteb-i Hukuk’un açılışını duyuran Nizamname ile getirilir.

⁴¹ DAVISON, a.g.e. c.I, s.170

⁴² C.ÜÇÖK/A.MUMCU, a.g.e., s.333-334

⁴³ BOZKURT, a.g.e., s.126

Buna göre avukatlık mesleğini ancak hukuk mektebinden mezun olanların icra edeceği hükme bağlanır. Aynı yıl “Dava Vekilleri Cemiyeti” adı altında bugünkü avukatlık meslek örgütü olan baro kurulur. Halbuki Osmanlı topraklarında ilk baro 1872’de yabancı avukatlar tarafından İstanbul’da çoktan kurulmuştu. Kapitülasyonların sağladığı imtiyazları hukuki manada en iyi bir şekilde kullanmak için örgütlenen bu baroda toplam 33 avukat vardı. Bunlar arasında azınlıklardan Osmanlı vatandaşı avukatlar bulunmakla beraber Türk avukat yoktu.⁴⁴

Kısaca özetlersek; Abdülaziz dönemi yargılama örgütü beş çeşit mahkeme bölümünden oluşuyordu. Bunlar: Şer’iyye, Nizamiyye, Ticaret, Cemaat ve Konsolosluk Mahkemeleridir. Bu genel tabloya bakarak oluş halindeki Osmanlı hukuk sisteminin gelişimini engelleyen iki unsurun var olduğunu söyleyebiliriz. Biri, klasik İslam hukuku kaidelerinin, çağdaş hukuk ilke ve normlarını etkisizleştirmesidir. Diğeri ise Avrupa Devletleri’nin hukuki reformlar içine soktuğu siyasi ve iktisadi nüfuz çalışmalarıdır.

3- Şuray-ı Devlet

1868’de oluşturulan iki önemli kurumdan biri olan Şuray-ı Devlet bugünkü Danıştay’ın temeli sayılır.⁴⁵ Fransız ekolünden gelen Ali ve Fuad Paşaların etkisiyle Conseil d’Etat’a benzetilerek oluşturulan şuranın yetkileri şunlardır: Kanun ve tüzük tasarılarının hazırlanması ve incelenmesi; mülki konularda inceleme yapmak; hükümetle şahıslar arasındaki davalara bakmak; mülki ve adli makamlar arasındaki yetki uyuşmazlıklarını çözmek; memurları yargılamak; padişah ve nazırlarının sorduğu sorular hakkında görüş bildirmek.⁴⁶

Şuray-ı Devlet beş daireye ayrılmıştır. Bunlar:

⁴⁴ A.Haydar ÖZKENT, *Türk Avukatlığının Tarihine Kısa Bir Bakış*, İstanbul Barosu Mecmuası., İstanbul, Özel Sayı, 1938, s.8-14; BOZKURT, a.g.e., s.126

⁴⁵ Mehmet SEYİTDANLIOĞLU, *Tanzimat Devrinde Meclis-i Vala*, Ankara, TTK, 1994 s.55; ORTAYLI, a.g.e., s.117; C.ÜÇÖK/A.MUMCU, a.g.e., s.324

⁴⁶ İhsan GÜNEŞ, *Türk Parlamento Tarihi*, Ankara, TBMM yay., No:14, 1997, s.17

1-Mülkiye ve Harbiye Dairesi; mülkiye işleri ile zabıta, kara ve deniz kuvvetlerine ait olmak üzere, yetkili makamlar tarafından yapılan kanun ve tüzük tasarılarını inceler ve tatbikatla ilgili hususları tespit eder.

2-Maliye ve Evkaf Dairesi; vergilerin alınması ve devlet varidatının idaresi ile ilgili her türlü işlerle vakıfların umumi idaresi ile ilgili işleri inceler.

3-Kanun Dairesi; medeni, ticaret ve ceza kanunları ve bu kanunları tatbik edecek mahkemelerin tüzüklerini hazırlar, yetki uyuşmazlıklarını çözer.

4-Nafia, Ticaret ve Ziraat Daireleri; bu hizmetlere ilişkin sorunları ve bunlarla ilgili imtiyaz ve sözleşmeleri inceler.

5-Maarif Dairesi; eğitim kurumları ile ilgilenir.

Bir başkan ve beş tane daire başkanı olan şuranın başkanını, daire başkanlarını ve baş katibini padişah seçerdi. Kararlar oy çoğunluğu ile alınır ve her oy birbirine eşit değerde idi. Her dairede en az beş en çok on, genel mecliste ise elli üye bulunurdu. Şuray-ı Devlet ilk yılında 28'i müslüman, 13'ü gayrimüslim toplam 41 üyeye sahip olmuştur. Atanan ilk başkanı ise Midhat Paşa'dır.⁴⁷

Şuranın açılış konuşmasını 10 Mayıs 1868 tarihinde Sultan Abdülaziz yapmıştır. Oldukça etkileyici olan bu konuşma, geniş kesimlerin beğenisini kazanır.⁴⁸

“...Herbir kanunun faydalı olması genel menfaatlere uygun olması ile mümkündür. Eski zamanlarda memleket çıkarları için düzenlenen kanunlardan şu zamanda da yararlanmak bizce mümkün değildir. Gerçekte o zamanlarda kabul edilen temel ilkeler ve hazırlanan kanunlar tebaamızın şimdiki ihtiyaçlarına uygun olsaydı şimdi Avrupa'nın en medeni ve en iyi idare edilen hükümeti arasında bulunurduk. Yeni teşkilat, yürütme organının yasama, din ve yargı kuvvetlerinden ayrılması ilkesine dayanmaktadır. Şuray-ı Devlet, halkın birliği ile vücuda gelmiş Osmanlı Devleti'nin amaçları doğrultusunda kamunun refahı ve eğitimin ilerlemesini sağlamakla görevli önemli bir kurul olarak görülmelidir...”

Sultan Abdülaziz bu konuşmayı yapmadan önce Avrupa seyahatinden henüz dönmüştü. Belli ki Fransa ve İngiltere'de gördüğü idare usulleri ve ilkeleri kendisini epey etkilemiştir.

⁴⁷ GÜNEŞ, a.g.e., s.18

⁴⁸ ENGELHARDT, a.g.e., s.255

Şuray-ı Devlet'in açılışından sonraki tepkiler değişik olmuştur. Şeyhülislam, padişahın şurayı kurduğu için kendisinden önce gelen padişahlara üstün geldiğini söylerken, Ziya Paşa hristiyanların bu kuruma alınmasından rahatsız olur. Yeni Osmanlılar'ın çoğunluğu, Şuray-ı Devlet'in açılışından memnun olmakla beraber, bunu yeterli görmüyorlardı. Bir an önce meşrutiyetin ilanını istiyorlardı. Yabancı devlet temsilcileri ise daha fazla gayrimüslim üyenin şuraya alınmasını talep ediyorlardı.

Engelhardt, Şuray-ı Devlet'in teşkilat ve görevleri bakımından "ilkel bir Meclis-i Mebusan, meşrutiyet idaresi için küçük bir tecrübe" sayılabileceğini söylemektedir. Tunaya da benzer bir yorum getirerek şurayı, meşrutî rejime atılmış bir adım olarak niteler.⁴⁹ Şuraya parlamento görünümünü sağlayan özellik, vilayet meclislerinin şuradaki görüşmelere her yıl üç dört temsilci göndermesidir. İlk sene çeşitli vilayetlerden temsilcilerin gönderilmeleri sırasında halk, heyecanlı uğurlama gösterileri düzenlemiştir.

Şuray-ı Devlet'in taşra örgütleri ile kurduğu ilişki, yerel ve merkezi otorite arasındaki bağın güçlendirilmesini sağlamıştır. Bunun yanında sınırlı da olsa, ülkenin genelinde temsil ilkesi uygulama alanı bulmuştur. Şuray-ı Devlet'in ilanı ile kuvvetler ayrılığı prensibi yönünde de önemli bir adım atılmıştır. Yürütme organının yasama, din ve yargı kuvvetlerinden ayrılması prensibi ilk kez bu kadar açık ve yüksek bir ağızdan dile getirilmiştir. Ayrıca yargı gücü bağımsız bir nitelik kazanırken, yürütme gücüne de bir sınırlandırma getirilmiştir. Önemli bir yenilik de, yasa yapma sürecinde ilk kez temsil niteliğine sahip bir organın bulunmasıdır. Bu durum, beşeri gücün yasa yapma sürecinde dini otoriteler karşısındaki konumunu güçlendirmiştir.

Şuray-ı Devlet zamanla Ali Paşa ve padişahı rahatsız etmeye başlar. Midhat Paşa'nın görevden alınması (27 Şubat 1869) ile şura yavaş yavaş etkisini yitirip, tasdik edici bir organa dönüşür. O günlerin deyişiyle "Şuray-ı Evvet" halini alır.⁵⁰ Buna rağmen Şuray-ı Devlet Tunaya'nın deyişiyle Tanzimat ve Meşrutiyet dönemi

⁴⁹ Tarık Zafer TUNAYA, *Batılılaşma Hareketleri*, İstanbul, Arba yay., s.41

⁵⁰T.Z. TUNAYA, a.g.e., s.42

arasında sürekliliği sağlamış, iki dönem arasında bir köprü vazifesi görmüştür. Ayrıca anayasa hareketine katılan kişiler için önemli bir kesişme noktası olmuştur. Zira Kanun-ı Esasi'nin hazırlanmasında yer alan birçok kişinin daha önce şura üyeliği yaptığını görüyoruz.⁵¹

C) İDARİ YAPIDA MODERNLEŞME

1- Genel olarak

Tanzimat dönemine kadar Osmanlı Devleti'nin geleneksel yapısı içinde yerel yönetimlerden ya da halkın yönetime katılmasından bahsetmek mümkün değildir. Taşradaki işler merkezden atanan kadılar aracılığı ile yürütülüyordu. Yürütme ve yargı işlerinde fonksiyonel bir kurumsallaşma ise yoktur.

II. Mahmut döneminde ayanların gücü merkezi otoritenin lehine giderek kısılmaya başlar. Eyaletlerde vali, yönetimde tek hakim unsur haline gelir. Ancak valilerin atanma ve çalışma usulleri bir çok yolsuzluğa ve haksızlığa sebep oluyordu. Taşrada yaşayan insanlar kendilerini, geçici olan valilerden daha iyi koruyabilecek ve geleceği kendi refahlarına bağlı olan ayanları özlemeye başlamışlardı. II. Mahmut devlet örgütündeki güçsüzlüğü gidermenin, imparatorluğun her yerine etkin bir şekilde nüfuz etmekle mümkün olacağını düşünüyordu. Ancak bunu sağlayacak idari, hukuki ve teknik imkanlardan yoksundu.⁵²

19. yy'da başlayan ulusalçı ayaklanmalar ise imparatorluğun bütün yapısını sarsarak köklü bir değişimi haber veriyordu. 1839 ve 1856 fermanlarında taşra idaresinde yapılacak çeşitli yeniliklerden bahsedilmişti. Ancak Tanzimat yöneticileri sürekli bir ikilem yaşamakta idi. İdari sistemi iyileştirmek adına yerel idareye daha fazla yetki ve serbestlik tanınırken, geniş bir bölgeye yayılmış olan imparatorluk merkezi denetiminin nasıl ve hangi araçlarla yapılacağı bilinmiyordu. Bu çelişkiler yumağı içinde Osmanlı taşra örgütü “eyalet, sancak (liva), kaza, nahiye”

⁵¹ LÜTFİ Tarihi, a.g.e., c.XII, s.9

⁵² DAVISON, a.g.e., c.I, s.192

bölümlenmesini, ilki 1864'te hazırlanan ve daha sonra genişletilen yeni vilayet düzenlemelerinin çıkarılmasına kadar devam ettirdi.⁵³

2- Vilayet Nizamnameleri (1864-1867-1871)

Kökeninde askeri bir koordinasyon yatan eyalet sisteminin temel yönetim birimi sancaklardı. Mali, idari ve adli örgütlenme sancak düzeyinde yapılıyordu. 1864 vilayet nizamnamesi ile eyalet sistemi kaldırılmış, yerine vilayet örgütü getirilmiştir. Nizamname ile; vilayetler sancaklara, sancaklar kazalara, kazalar karyelere (köyler) ve nahiyelere bölünmekteydi. Yönetim hiyerarşisindeki idareciler; vilayetlerde vali, sancaklarda mutasarrıf, kazalarda kaymakam ve karyelerde muhtarlar olarak belirlenmişti. Bu idari örgütlenmenin esin kaynağı ise Fransız “departemente” sistemi idi.⁵⁴

Vilayetin genel yönetiminde; mali, idari, siyasi işlerden ve güvenlikten sorumlu valilerin yanında maliye, zaptiye, bayındırlık, hukuk, ziraat ve ticaret müdürleri bulunuyordu. Bunların bazıları doğrudan merkeze, bazıları ise valiye bağlıydı. Ama ilk olarak hepsi valinin hiyerarşik denetimi altındadır. Yine bu nizamnameye göre vilayetlerin iki tane meclisi vardı: “İdare Meclisi” ve “Vilayet Umumi Meclisi”. İdari, mali, ticari ve zirai meselelerin ele alındığı bu meclisler başka bir başlık altında incelenecektir.

1864 Vilayet Nizamnamesi ile getirilen sistem, pilot bölge olarak Tuna vilayetinde uygulamaya konulmuştur. Silistre, Niş ve Vidin eyaletlerinin birleştirilmesi ile kurulan Tuna vilayeti, imparatorluğu birarada tutmak amacıyla getirilen bir sistemin deneneceği anahtar bir bölgeyi temsil ediyordu. Tuna valiliğine bu dönemin her derde deva yöneticisi Midhat Paşa getirilir. Midhat Paşa'nın seçilmesinde Niş eyaletindeki başarılı idareciliği büyük rol oynamıştır. Bugünkü Bulgaristan'dan daha büyük olan Tuna vilayeti, 7 sancak, 48 kaza ve 6000'den fazla köyden oluşuyordu. Tuna Vilayet Umumi meclisinde bölgenin toplumsal yapısına

⁵³ ÜÇOK/MUMCU, a.g.e., s.335-336; ÇADIRCI a.g.e., s.249-251

⁵⁴ KARAL, a.g.e., s.153-15; İlber ORTAYLI, *Tanzimat Devrinde Mahalli İdareler*, Ankara, TTK, 2000; s.61; ÇADIRCI, a.g.e., s.251

uygun olarak 14 müslüman ve 14 hristiyan üye vardı. İdare Meclisinde ise 7 müslüman, 4 hristiyan üye bulunuyordu.⁵⁵

Midhat Paşa, üç yıllık valiliği boyunca bayındırlık, eğitim, maliye, yönetime katılım, kamu hizmetleri, tarım ve üretim tekniklerinin geliştirilmesi gibi bir çok konuda oldukça başarılı sonuçlar aldı. Vilayet nizamnamesinde her vilayet merkezinde kurulması öngörülen vilayet matbaaları, ilk olarak Tuna vilayetinde hayata geçti. Bu düzenlemenin hayata geçirilmesi ile basılı eserler alanında da yeni bir dönem açılmış oluyordu. Avrupa gezisinden dönüşünde Tuna vilayetine uğrayan Abdülaziz, Midhat Paşa'nın bu çalışmalarını görünce oldukça etkilenmiştir. Ancak bu çalışmalar sorunsuz gitmiyordu. Bulgar milliyetçiliği ve eski sisteme göre önemlerini yitiren idarecilerin çıkardıkları engeller, karşılaşılan zorluklardan sadece bir kaçıdır. Ayrıca yeni vilayet sisteminin uygulanmasında pratik zorluklarla da karşılaşılıyordu.

Merkeziyetçi idareye yönelik reformcu uygulamalara, uzun süre devam eden tepkiler ve ayaklanmalar da olmuştur. Anadolu'nun bazı bölgelerinde taşra eşrafi gizli ve açık direnişe geçmişti. Örneğin 1867 senesinde kaza merkezi haline getirilmeye çalışılan Amasra'nın ayan ve ağaları, Bolu'ya kadar gidip bu girişimi önlerler. Yine aynı çıkar gurubu telgraf direklerini sökmüş, yol ve şube binasının yapımını engellemiştir. Ancak ilk anda direnişe geçen bu sınıf, yeni idari örgütlenme ilerledikçe, bu seferde idare meclislerine, belediyelere ve benzer organlara üye olup nüfuzlarını sürdürmekte gecikmediler.⁵⁶

Alınan başarılı sonuçların etkisiyle uygulama, 1867 tarihli nizamname ile bütün imparatorlukta yaygınlaştırıldı. 1871 tarihli düzenleme ile merkezi otoritenin taşra üzerindeki kontrolü iyice artırdı. Bu düzenleme ile yürütme alanında, merkezi otoritenin temsilcilerinin üstün olduğu vilayet idare meclisi, son karar organı haline getirildi.

⁵⁵ Ahmet MİDHAT PAŞA, *Tabsıra-ı İbret*, haz: Selim KOCAHANLIOĞLU, İstanbul, Temel yay., 1997, s.43-68

⁵⁶ ORTAYLI, *Mahalli İdareler...*, s.29-30

Engelhardt, vilayet nizamnamelerinin çıkarılış amacının dört noktada ağırlık kazandığını söylemektedir:

-İdari hiyerarşi ve bürokratik işleyişin devletin merkezi yapısını güçlendirecek olması

-Vilayet meclisleri sayesinde yerel halkın yönetim ve yargılama teşkilatlarına katılması, merkezi reform programlarının etkin bir şekilde uygulanacak olması

-Yargı teşkilatının düzenlenecek olması

-Yürütme ve yargı kuvvetlerinin birbirinden ayrılması⁵⁷

Vilayet sistemi uygulamasının ne derece başarılı olduğu tartışmalı olsa da bazı alanlarda yenilikler getirdiği inkar edilemez.. Tüm aksaklıkları ile beraber modern idari örgütlenme modeline yönelik ciddi bir kurumsallaşma süreci bu dönemde başlamıştır. Yargı ve yürütme gücü arasındaki sınırlar belirgin olmasa da çizilmeye başlamıştır. Halk sınırlıda olsa meclislerde temsili sistemin bir unsuru haline gelmiştir. Parlamenter kurumların ilkel biçimlenişi yine bu meclisler sayesinde olmuştur. Yerel basının gelişimi ile sağlanan bölgesel kaynaşma Osmanlılık düşüncesinin yaratılmasına katkı sağlamıştır. Ayrıca birçok başarılı idareci bu idari teşkilat içinde yetişmiştir. Nihayet sistemin iyi uygulandığı vilayetlerde göreceli bir gelişmişlik de sağlanmıştır. Örneğin Tuna vilayeti uygulaması Bulgaristan'da ki genel asayişin sağlanmasında ve bölgenin refaha kavuşturulmasında (Kredi sandıkları, ıslahhaneler, yol ve köprüler, gazete, belediye teşkilatı...) oldukça başarılı sonuçlar doğurmuştur.

Yerel yönetimlerin temel birimlerinden olan belediyeler hakkında Abdülaziz döneminde ciddi gelişmeler kaydedilmemiştir. 1858 tarihli bir tebliğ ile İstanbul, Adalar ve Boğaziçi 14 belediye dairesine ayrılmış; pilot bölge olarakta Beyoğlu-Galata çevresini içine alan "Altıncı Daire-i Belediye" adlı bölge seçilmişti. Zira buranın mimarisi daha düzgün ve insanı belediye hizmetinden anlayacak, Avrupa görmüş bankerler, sarraflar ve levantenlerden oluşuyordu. Bu numaralandırma sisteminin ilham kaynağı ise Paris olmuştur. Zira o tarihte Paris'in en seçkin ve modern semti "Altıncı Bölge" dir.⁵⁸

⁵⁷ ENGELHARDT, a.g.e., s.185-188

⁵⁸ ORTAYLI, a.g.e., s.143-144

3- Vilayet Meclisleri

3.1- İdare Meclisleri

1864 Vilayet Nizamnamesinin getirdiği sistemi uygulamaya koyabilmek için iki yeni idari organ oluşturulur. Bunlardan biri vilayet, sancak ve kazalarda kurulan “İdare Meclisleri”dir. İdare Meclisleri her vilayet, sancak ve kazanın mülki amirine bağlıdır. Her mecliste merkezden atanan; defterdar, mektupçu, şer’i işler müfettişi ve umur-ı ecnebiye müdürü doğal üye olarak bulunuyordu. Seçimle gelen üyeler ise ikisi müslüman, ikisi gayrimüslim olmak üzere dört kişidir. İdare meclislerine aday olabilmek için bazı kriterler aranuyordu. Osmanlı tebaası olmak, doğrudan vergi ödüyor olmak, itibar sahibi olmak, okur yazar olmak, otuz yaşını geçmiş olmak gibi.⁵⁹

İdare meclislerinin görevleri açık bir şekilde belirtilmemiştir. Buna rağmen mülki, idari, mali, ticari ve zirai konuları görüşüp tartışmakla görevlidir. Hukuki meselelere, suç işleyen memurların yargılanması dışında karışmazdı. Daha çok tartışma ve danışma niteliği taşıyan idare meclisleri, büyük kararların alınmasında merkezin onayına gerek duyardı.⁶⁰

Engelhardt, idare meclislerinin kurulmasını meşveret usulüne atılmış bir adım gibi telakki eder. İdare meclislerinin yapısını Fransa’nın “departmante” meclislerine benzetir. Ancak idare meclislerinin sürekli toplanarak idare ve adliye işlerine müdahale ettiğini, bu sebeple vilayet meclislerinin kurulmasındaki amaca ulaşamadığını söyler. Engelhardt bir noktaya daha dikkat çekerek, idare meclisleri sayesinde valinin yetkilerinin arttığını ve verdiği kararlarda sorumluluğunun hafiflediğini söyler. Zira valinin verdiği kararlarda artık vilayetin üst bürokrasisinin, ruhani liderlerinin ve gayrimüslimlerin de imzası bulunuyordu.⁶¹

⁵⁹ ÇADIRCI, a.g.e., s.254-255

⁶⁰ ORTAYLI, a.g.e., s.62

⁶¹ ENGELHARDT, a.g.e., s.106-109

Katılım hakkına çeşitli sınırlandırmalar getirilse de bu meclislere en az dört üye seçimle geliyordu. Bu nedenle idare meclislerinin kısmen de olsa bir temsil niteliği taşıdığı söylenebilir. Zira aynı dönemde Fransa, Almanya ve İngiltere’de de genel oy sistemine ya yeni geçilmiştir ya da henüz hiç geçilmemiştir. Ancak daha çok merkezi otorite tarafından atanan üyelerden oluştuğu için, idare meclisleri tam bir yerel yönetim organı gibi çalışmamıştır. Ayrıca seçilen üyelerin hemen hepsi seçkin zümreden geldiği için, halkın taleplerinin meclislerde ateşli bir şekilde savunulduğunu söylemek de mümkün değildir. Üstelik bu meclisler sayesinde, merkezin güçlendirilmesi politikası ile küstürülen ayanlar, merkezi otorite ile uzlaşarak ve politik yaşamda yeniden etkin bir güç haline gelmeye başlamışlardır. Yani yerel meclisler sayesinde daha kurumsal ve etkin bir merkezileşme yoluna girilmiştir.

3.2- Umumi Meclisler

1864 Nizamnamesi ile getirilen diğer bir yerel yönetim organı “Vilayet Umumi Meclisleri” idi. Günümüz il özel idarelerinin kökeni sayılabilecek bu meclisler, yerel yönetim geleneği açısından başlangıç teşkil eder. Sadece vilayet düzeyinde kurulan bu meclisler, sürekli bir organ niteliği taşııyordu. Yılda sadece bir kez toplanıyor ve en fazla kırk gün faaliyette bulunuyordu. Meclis sadece yerel temsilcilerden oluşuyordu. Halkın istek ve sorunlarının dile getirildiği meclisin görevleri nizamnamede “Vilayetin Özel İşleri” diye belirtilmişti.⁶²

Umumi Meclislerin toplantı zamanı vali tarafından belirlenirdi. Toplantı tarihinden bir ay önce her sancağa bağlı kazanın halkı tarafından seçilmiş dört delege, sancak merkezine çağrılırdı. Bunların aralarında yaptıkları seçimle, gayrimüslim yada müslüman üç üye sancak üyesi olarak vilayet umumi meclisine gönderilirdi. Meclise katılacak sancak temsilcilerine, her kaza temsilcileri yol, eğitim, tarım ve ticaretle ilgili sorun ve isteklerini bildiren dilekçelerini verirdi. Umumi Meclis; bayındırlık, vergi, zabıta, tarım ve ticaret konularında tartışabiliyordu. Ancak karar alma yetkisi yoktu. Kararlarda merkezin onayına

⁶² ORTAYLI, a.g.e. , s.89

ihtiyaç duyulması, bu meclisin temelde danışma organı niteliğine sahip olduğunu gösterir.

Vilayet Umumi Meclislerini, bütün üyelerinin halk tarafından seçilmesi ve yerel sorunların dile getirilmesi özelliklerinden dolayı, bugünkü yerel yönetim anlayışına en yakın organlar olarak görebiliriz. Ayrıca Kanun-ı Esasi ile oluşturulan ilk Osmanlı parlamentosuna gönderilen mebusların, mebus geleneğine sahip olmalarında umumi meclislerin payı büyüktür. Zira Midhat Paşa anılarında, Ali ve Fuad Paşaların yeni vilayet sistemini “Mebusan Meclisine” başlangıç olarak düşündüklerini ve bir müddetten beri tasavvur ettiklerini ileri sürmüştür.⁶³

D) ABDÜLAZİZ MODERLEŞ(TİR)MESİ

Abdülaziz dönemi modernleş(tir)me anlayışı, Ali ve Fuad Paşaların bürokratik merkezîyetçi politikaları doğrultusunda yukarıdan aşağıya doğru şekillenmiştir. Ali Paşa'ya göre tek ilaç “bütün tebaanın din ve mezhepten başka hususlarda birbirleri ile kaynaştırılması” idi. Fuad Paşa ise kurtuluşu “devletin ve ülkenin herkesin eşitliğine dayandırılan birliğinde” görüyordu.⁶⁴ Bu anlamda bir toplumsal dayanak noktasına, “Osmanlı” vatandaşına gerek vardı. Ancak pragmatik ve araçsal nitelikteki bu otokratik yaklaşım, ulus imgeleminde oluşmuş bir modernleşme anlayışını yansıtmamaktadır. Olsa olsa tebaayı imparatorluk hukuku düzleminde eşitleyip bir arada tutacak pratik bir çözüm arayışını yansıtır.

Abdülaziz dönemi boyunca hukuki ve siyasi alanda, bütün tebaanın eşitliği ve gayrimüslimlerin yönetime katılması esasına dayalı modernleş(tir)me çalışmaları yapılır. Ancak Abdülaziz modernleş(tir)mesi ile tasarlanan siyasal ve hukuksal imgelem, hukuk düzeni ile toplumsal gerçeklik arasındaki gerilimi tırmandırmaya yarar. Özcan'ın deyişiyle; toplumun gerçekliğinin zorlayıcılığı ile hukukun zorlayıcılığı arasındaki gerilim, toplumsal çatışmayı hazırlayıcı bir etki yapar.⁶⁵

⁶³ Ahmet MİDHAT PAŞA, a.g.e., s.44

⁶⁴ AKARLI, a.g.e., s.6,7,16

⁶⁵ Mehmet Tevfik ÖZCAN, *Hukuk Sosyolojisine Giriş*, İstanbul, Donkişot yay., 2001, s.4-5

Modernleşmenin siyasal ve ekonomik nimetleri de toplumsal alanda çağdaş bir bölüşüme uğramadı. Ne egemenlik, ne de iktisadi zenginlik halka gereğince bölüştürülmemiştir. Modernleşmenin ekonomik boyutu, daha çok iktisadi ilişkilerin liberalleştirilmesi ile sınırlı kaldı. Bilgi, ahlak, sanat anlayışı ve en önemlisi eğitim alanında ciddi ve yaygın bir modernleşme yaşanmamıştır. Eğitim alanında bu yönde atılan ilk adım, 1868'de kurulan Galatasaray Sultanisi olmuştur. Modern eğitim yapılan bu okul, batılı kurumları yönetecek kadroların ve siyasetçilerin yetiştirilmesinde çok önemli hizmetler verecektir.

Bu dönemde modernleşmenin mağdurları (ulema, eşraf, ayan, köylü) olan kesimler, bir çatışmanın tarafı olmaya hazırdı. Ancak karşı taraf (aydın, bürokrat, asker) bu tür bir çatışmaya hazır değildir. Bunun üzerine uzlaşma arayışına girildi ve sonunda hem ilerlemenin yollarını açacak, hem de kültürel kimliği koruyacak bir modernleşme anlayışı ortaya çıktı. Modernleşme anlayışına damgasını vuran ikinci özellik işte bu kaygının ürünüdür.

Bundan böyle halka, modernleşmenin tercih değil, zaruretten kaynaklanan bir durum olduğu anlatılmaya başlandı. Bu noktada yöneticiler ve aydın kesim, bir yandan laik batı kanunlarını yerleştirmeye çalışırken, diğer yandan da devletin geleneksel yapısını korumaya çalışmışlardır. Modernleşmenin toplumsal kabulünü sağlamak için de geleneksel bir meşruluk kaynağı olarak dine başvurmaktan kaçınmamışlardır. Zira meşruluğun kaynağı ve örgütleyicisi olabilecek modern siyasal kurumlar; meclis, temsil ilişkisi yahut siyasal partiler hala mevcut değildir. Arkasında bu tür bir toplumsal çatışma ve modernleşme anlayışı barındıran anayasal hareket ise ancak Kanun-ı Esasi gibi bir çatı oluşturabilecektir.

II. BÖLÜM

DIŞ SİYASAL GELİŞMELER VE OSMANLI MALİYESİ

A) AVRUPA'NIN DURUMU

19.yy Avrupa'sı, günümüz ekonomik ve siyasal sisteminin şekillendiği bir coğrafyadır. Endüstri Çağı diye bilinen bu dönemde yaşanan siyasal ve ekonomik gelişmeler, toplumsal yapının her alanında kitlesel etkileşimler yaratır. Bu dönem, eski ile yeninin çatışmasına ama aynı zamanda hayret verici uzlaşımına ve dönüşümüne sahne olur.

19. yy öncesi ve sonrasındaki gelişmeler toplumsal yapıda, iktisadi ilişkilerde, devletlerin siyasal sistemlerinde ve kurumlarında artık gözle görülür nicel dönüşümlere yol açmaya başlamıştır. Siyasal yapıda yeni iktidar güçlerinin ve ittifakların ortaya çıkması, iktidarın kullanılış biçimini ve ilkelerini de değiştirmiştir. Ortaya çıkan yeni siyasal model; geniş anlamda liberal ve temsili niteliği olan tek bir siyasi ve hukuki (tek bir anayasa) kurumlar dizisine sahip, ulusal ekonomik gelişmeye temel oluşturacak büyüklükte, egemen, toprak esasına dayalı az çok türdeş bir "liberal- anayasal ulus devlet" tir.⁶⁶

Hobsbawn, endüstri çağı (kapitalizmi) diye adlandırılan dönemi iki aşamaya ayırmaktadır. İlki 1870'lere kadar devam eden endüstrileşme sürecidir. Bu dönemde makineleşme üretimin biricik unsuru haline gelmiştir. Makineli üretimin asıl enerji kaynağı olan demir ve kömürü elinde bulunduran İngiltere, zamanının en güçlü sanayi imparatorluğu haline gelir. Sander'in deyişiyle Endüstri kapitalizmi bu dönemle birlikte, gerçek bir dünya ekonomisi haline gelerek yerküreyi coğrafi bir ifadeden kesintisiz işlemsel bir gerçekliğe dönüştürmüştür.⁶⁷ İkinci aşama, endüstri devriminin nitelik değiştirdiği 1870 ortalarından itibaren başlayan dönemdir. Bu ikinci aşamada teknoloji, üretimde daha yaygın ve yoğun olarak kullanılmaya

⁶⁶ Eric HOBSBAWM, *İmparatorluk Çağı*, çev: Vedat ASLAN, Ankara, Dost yay., 1999, s.31

⁶⁷ Oral SANDER, *Siyasi Tarih*, Ankara, İmge yay., 1989, s.143; HOBSBAWM, *Sermaye Çağı*, Çev. Bahadır Sina ŞENER, Ankara, Dost yay., 1998, s.61

başlanmıştır. Kentlerin kalabalıklaşması ise beraberinde kütleli mal üretimini getirmiştir. Üretim sürecine enerji kaynağı olarak demir ve kömürün yanında çelik, elektrik ve petrol de dahil olmuştur.

Avrupalı büyük güçler, 1815 Viyana Antlaşmasından 1870'lere kadar ulusal birliklerin sağlanmasına yönelik savaşlar dışında, uluslararası ilişkilerde genellikle denge politikasını gütmüşlerdir. Başını Avusturya-Macaristan başbakanı Metternich'in çektiği İngiltere-Avusturya ittifakı, Avrupa'da statükonun korunması için istikrar ve dengenin savunucusu olmuştur. Temel düstur; "mevcut devletlerin sınırları kutsaldır, dokunulamaz ve her devlet bu kutsal sınırların içinde istediği gibi hareket edip, istediği rejimi kurabilir" idi. 19. yy boyunca ulusçuluk akımının ve liberalizmin en çetin düşmanı olan Metternich, kaygılarında haksız değildi. Nitekim 1848 devrim ayaklanmalarındaki "anayasa ve özgürlük isteği" Metternich'i İngiltere topraklarına kadar şavurmuştur.⁶⁸ Metternich 1841 yılında Babıali'ye bir tel çekerek, Osmanlı Devleti'nin batı usul ve ilkelerini uygulamaya yönelik ıslahat politikasından vazgeçmesini tavsiye etmişti. Tavsiyelerinde, Osmanlı İmparatorluğunun izlemesi gereken politikanın İslam devletinin geleneklerine uygun olması gerektiğini söylüyordu.⁶⁹

1830'lara gelindiğinde iktisadi yapıdaki değişiklik siyasi alanda burjuvazinin öne çıkmasını sağlar. Eriştiği ekonomik zenginlik, toplumsal statü ve etkinlik burjuvazinin kendisine olan güvenini arttırmış ve onu siyasi iktidarı kendi çıkarları lehine yeniden düzenlemeye itmiştir. Burjuvazinin gelişmesi ile ortaya çıkan diğer bir aktör ise işçi sınıfıydı. Hiçbir yasal müdahale ile sınırlanmamış iktisadi yaşam işçi sınıfının son derece kötü yaşam koşulları içinde bulunmasına neden oluyordu. Toplumun geniş kesimini oluşturmalarına rağmen siyasi yaşama katılımlarını sağlayan her türlü haklardan yoksundular.

Zenginleşen ve etkinliğini artan burjuvazinin çıkarlarına en uygun hükümet biçimi; siyasi sınırları sağlam, karı garanti edecek, merkezileşmiş üretim ve pazara uygun merkezi hükümet modeliydi. Bu anlamda eski düzenin yönetsel ve hukuki

⁶⁸ Oral SANDER, a.g.e., s.119-130

⁶⁹ Hıfzı TİMUR, "Abdülmeçid'in İslahatı Hakkında", Tanzimat II, s.703-708

kurumlarını yıkmak, yerine liberal demokratik parlamenter kurumları ile siyasal iktidara ortak olabileceği bir rejim istiyordu. Bu amaçla çeşitli kesimlerle geçici ittifaklar kurmaktan da kaçınmıyordu. 1789 sürecinde feodaliteyi tasfiye ederken mutlak monarşiyi, gelişimine engel olduğunda ise mutlak monarşiye karşı meşruti monarşi ya da cumhuriyet rejimini desteklemişti. Yeni gözdesi ise işçi sınıfı idi.⁷⁰

1830 ve 1848 ayaklanmalarında hem işçi sınıfı hem de burjuvazi yönetimlerden rahatsızdı. Ancak bu iki sınıfın farklı çıkarlar peşinde koştuğu burjuvazinin iktidara gelmesi ile anlaşıldı. Ayaklanmalar sonunda, “iş, ekmek, özgürlük” diye bağırarak işçi sınıfı sınırlı iyileştirmeler dışında, ne anayasal kurumlarda yer alabilirdi ne de refah paylaşımından pay alabilirdi. Geleneksel iktidar güçleri ile uzlaşmaya varan burjuvazi böylece ilerici misyonunu tamamlamış oluyordu.⁷¹

Geleneksel iktidar güçleri neden burjuvazi ile böyle bir ittifak kurma ihtiyacı duymuştur? Hobsbawn’a göre hareket kadar “istikrar”, düzen kadar “ilerleme” ihtiyacı liberal burjuvaziye tutuculaştırmıştır. Sander de benzer bir yorum getirerek; yöneticiler, doğal olarak aşırı istekleri olan işçi sınıfı yerine, orta sınıfa ödün verdiler. Bu çerçevede yalnız mal mülk sahibi kişilerin seçme hakkının olduğu parlamenter kurumlar kuruldu. Eşitlikten çok özgürlük sloganı atan burjuvazi kollandı.⁷²

1848 devrimleri sonunda Fransa’da anayasa ilan edilerek II.Cumhuriyet dönemi başladı. Yapılan cumhurbaşkanlığı seçimlerini ise beklenmedik bir aday, Napolyon Bonapart’ın kardeşi Louis Napolyon ezici bir çoğunluk ile kazandı. Louis Napolyon 1852’de yaptığı darbe ile cumhuriyeti lağvederek imparatorluğunu ilan etti. Devrimle kazanılan liberal haklar ise tümünden tırpanlandı. Böylece Marx’ın deyimi ile “Modern toplumu oluşturan iki sınıf arasındaki ilk büyük kavga” işçi sınıfının yenilgisi ile sonuçlandı. Fakat anlaşıldı ki burjuvazi de henüz yönetecek kadar olgunlaşmış bir sınıf değildi.⁷³

⁷⁰ Devrimler Ansiklopedisi, Gelişim Yayınları A.Ş., Hilal Mat., 1975, c.IV, s.937-938

⁷¹ Devrimler Ansiklopedisi, c.IV, s.956

⁷² HOBBSAWM, a.g.e., s.121; SANDER, a.g.e., s.124

⁷³ Karl MARX, Louis Bonaparte’ın 18 Brumaire’i, çev: Sevim Belli, Ankara, Sol yay.

1848 devriminin Almanya'daki parolası onlarca küçük prensliklerden oluşan ülkenin ulusal birliğinin sağlanması idi. Berlin'de ayaklananların anayasa talebi Prusya kralı IV. Wilhelm tarafından zor da olsa kabul edildi. Ancak Kral 1849 baharında ulusal meclisin hazırladığı anayasayı kabul etmedi. Sonuçta Alman ulusal birliği başka bahara kaldı.

Mettérnich'in çok uluslu imparatorluğu Avusturya-Macaristan da 1848 devrimlerinden etkilendi. Macarlar ulusal bağımsızlık, Viyana halkı ise anayasa ve özgürlük istiyordu. Avusturya monarşisi sonunda anayasayı kabul etti. Anayasada iki meclis öngörülüyordu; soylular senatosu ve millet vekilleri meclisi. Ancak Anayasada genel oy prensibi kabul edilmemişti. Böylece imparatorluğun çok uluslu yapısı anayasal monarşinin ilanı ve Macar ulusal ayaklanmasının bastırılması ile korunmuş oldu.

1848 devrimleri İtalya'da da ulusal birliğin sağlanması düşüncesini doğurdu. Bu yönde gizli cemiyetler kuruldu. Bunlar içinde önderliğini Mazzini'nin yaptığı "Carbonari" cemiyeti en tanınmış olanıdır. Bu cemiyet, ileride Yeni Osmanlı Cemiyeti kurucuları tarafından örgütlenme modeline esas alınacaktır. İtalya'daki ulusal birlik hareketi Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun baskısı altında ezildi ve İtalyan ulusal birliği bir süreliğine ertelendi.⁷⁴

Sonuç olarak 1848 devrimleri Fransa, Prusya, İtalya, Avusturya-Macaristan'da radikal hareketlerin bastırılması ile sonuçlandı. Bu dönemde çift meclisli anayasal monarşiler Avrupa'da yaygın bir sistem halini aldı. Zira soylulardan oluşan senatolar aracılığıyla mutlak iktidarlar bir ölçüde korunmuş oluyordu.

1850-1870 yılları arasında politik mücadele sınıfsal nitelikler taşımakla beraber daha çok milliyetçi hareketlere ve ulusal birliğin sağlanması mücadelesine evrildi. 1870 yılına doğru liberal burjuvazinin siyasal etkinliği azalmaya başlar. Liberal ilerlemenin kaçınılmaz sonu olan seçime dayalı demokrasi ve parlamenter rejim, çoğu ülkede (Almanya, İngiltere, Avusturya, Fransa) burjuva liberalizmini bir

⁷⁴ SANDER, a.g.e., s.130

güç olmaktan çıkarıyordu. Burjuvazinin meclislerde kitleleri temsil ettiği yanlıgısı ortadan kalkmıştı. Soylularla burjuvazi, artık “alt tabakanın” sözcülüğünü yapamayacaktı. Bunun yerine güçlü ve müdahaleci bir devlet siyasi yaşamın düzenlenmesinde idealleştirildi. Bu dönemde siyasal yelpazede başlıca üç ideolojik açılım belirir: 1)İşçi sınıfının sosyalist yönelimli partileri 2)Liberal ve sosyalist karşıtı muhafazakar partiler 3)Ulusalçı (liberal-sosyalist) partiler⁷⁵

1850’lerde İsviçre dışında hiçbir Avrupa devletinde “genel oy” temelinde seçim yapılmıyordu. Sanayi devriminin yarattığı yeni ve kalabalık kentlerin, temsil organlarında temsil edilebilirlik oranı çok düşüktü. Amerika’da 1860 yılında 30 milyonluk nüfustan 4.7 milyonu seçmen statüsüne sahipti. 27.5 milyonluk İngiltere’de ise bir milyon seçmen bulunuyordu. 1893 yılında bile İngiliz Parlamentosunda, uyruk halk olarak kabul edilen Hintlilerden yalnızca iki temsilci vardır. O zamanlar Hindistan’ın nüfusu ise dünya nüfusunun %14’üne (190 milyon) denk geliyordu. 1860 yılına kadar temsili meclislerin yapısı zümre meclisleri özelliği gösteriyordu. Dolaylı yoldan seçim ya da yaş, cinsiyet, mülk sınırlaması getirilmiş seçim sistemlerinde halk tarafından seçilen meclisler, atama usulü ile oluşturulan soylular meclisinin baskısı altında idi.⁷⁶

1870 yılına gelindiğinde Avrupa’da ulusal birliğini sağlayamayan iki ülke vardı: Almanya ve İtalya. Bu iki devlet Avusturya-Macaristan ve Fransa’nın etkisi altında idi. İtalyan birliği Piomante’nin çevresinde yavaş yavaş birleşiyordu. 1861’de toplanan İtalyan parlamentosu Piomante monarkını birleşik İtalya’nın kralı ilan etti. 1866’da Venedik ve 1871’de Roma’nın İtalya’ya katılması ile İtalyan ulusunun birliği tümüyle sağlanmış oldu. Prusya Alman ulusunun birliğini sağlamak için Danimarka, Avusturya ve Fransa ile bir dizi savaş yapmak zorunda kaldı. Prusya orduları Bismarck önderliğinde Danimarka ve Avusturya ordularını yenilgiye uğrattı. Osmanlı İmparatorluğu’nda bir süre askeri uzman ve danışman olarak görev yapmış olan Helmuth von Moltke komutasındaki Alman birlikleri 1866’da Avusturya ordularını Sadova’da hezimete uğrattı. Ancak her Alman, ulusal birliğin sağlanması

⁷⁵ HOBSEAWM, *Sermaye Çağı*, s.118; Ayferi GÖZE, *Siyasal Düşünceler ve Yönetimler*, İstanbul, Beta yay., 1995, s.433-434

⁷⁶ HOBSEAWM, *a.g.e.*, s.119

için Fransa ile de savaşılmaması gerektiğini biliyordu. Bismarck 1870 yılında Fransa'ya savaş açtı. Ünlü Sedan savaşı ile ağır bir yenilgi alan Fransa, Frankfurt Barışını imzalamak zorunda kaldı. Prusya'nın askeri zaferleri küçük Alman devletlerinin Prusya etrafında toplanmasını sağladı ve böylece Alman ulusal birliği kurulmuş oldu. Prusya kralı Bismarck ise Alman şansölyesi unvanını aldı. Fransa'da ise III.Napolyon imparatorluğu Paris komününün barikatlarında yıkılarak III. Cumhuriyetin yolu açıldı.⁷⁷

1815 yılında Avrupa'da kurulmuş olan istikrar ve denge böylece bozulmuş oluyordu. Avrupa güç dengesinin bozulması Fransa ve Avusturya'nın etkinliklerini yitirmelerine sebep oldu. Yenilen, toprak yitiren ve yanı başında güçlü bir Alman devleti kuran Fransa, deniz aşırı bölgelerde genişleme politikasına yönelmek zorunda kaldı. Avusturya ise orta Avrupa'da etkinliğini yitirerek gözünü Balkanlar'a çevirdi. Balkanlar bu tarihten sonra Avusturya, Rusya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun politik çatışma alanı olacaktır.

Özetleyecek olursak; 1870 yılına kadar her alanda eski ve yeni güçlerin (kilise, mutlak monarşi, aristokrasiye karşı burjuvazi ve işçi sınıfı) çatışması ve uzlaşması görülür. Bu çatışma ve uzlaşım Avrupa'nın ve daha sonra dünyanın diğer bölgelerinin toplumsal yapısında önemli değişikliklere yol açar. 1870 yılından sonra ortaya çıkan bilimsel, teknik, siyasal ve ekonomik gelişmeler ise kitle toplumunu yaratmıştır. Ortak yaşama daha fazla katılarak tutumları ve tercihleri ile etkin politik özne olabilen kitleler, artık siyasal kurumların oluşumunda ve yönetiminde daha etkin rol almaya başladılar. Kitle toplumu ister istemez kitlesel yönetimi sağlayacak demokratik güçlerin ve parlamento gibi çoğul uzlaşım alanlarının çoğalmasını sağlar. Liberalizm, milliyetçilik ve sanayileşme Avrupa siyasal yaşamına ulus devletleri getirirken, dünyanın diğer bölgelerinde yeni bir siyasal gerçekliği, "emperyalizm"i tarih sahnesine çıkarır.

⁷⁷ SANDER, a.g.e., s.150-152

B) AVRUPA DEVLETLERİ ARASINDAKİ REKABET VE OSMANLI'YA NÜFUZ ÇALIŞMALARI

1- Avrupa Devletleri Arasındaki Rekabet

1870'li yıllarda Avrupa'da siyasal ve ekonomik dengelerin değişmeye başladığını görmüştük. Özellikle Alman ve İtalyan ulusal birliklerinin gerçekleşmesi ve yeni buluşlarla destekli makinalaşmış endüstri, bu değişimlerin kavşak noktalarını oluşturur. 1875 yılına geldiğimizde liberal iktidarlar etkinliklerini yitirmişlerdir. Devletler, engelsiz rekabetçi özel girişime müdahale etmeme politikalarını bu dönemde terkederler. Bunun en radikal uygulaması ise Bismarck Almanya'sında olur. Bismarck, devlet eliyle yürütülen otokratik bir endüstrileşme politikası seçmiştir. Bu amaçla büyük toprak sahipleri (Junkerler) ve büyük burjuvazinin desteğini alarak liberal orta sınıfı etkisiz kılar. Böylece merkezi düzeyde planlı, milliyetçi bir temele oturmuş ekonomik kalkınma modeli benimsenir.⁷⁸

1875'ten sonra kapitalist ekonominin dört açıdan değişime uğradığını görüyoruz. Birincisi, endüstri devriminin yöntemlerinin ve icatlarının belirlemediği yeni bir teknoloji çağına girilmesidir (Elektrik, petrol, içten patlamalı motorlar). İkincisi, kentlerin kalabalıklaşması ile iç pazarın genişlemesi ve kütleli üretime geçilmesidir. Üçüncüsü, İngiliz endüstrisinin hakimiyetinin ABD ve Almanya tarafından kırılarak büyük ölçekli uluslararası rekabetin ortaya çıkmasıdır. Bu yüzden rekabet ekonomik yoğunlaşmaya, pazarın kontrolüne ve manipülasyona yol açar. Dördüncüsü, son gelişmenin bir ürünü olarak dünyanın emperyalizm dönemine girmesidir.⁷⁹

Landes, ekonomik örgütlenmedeki muazzam rekabetin yol açtığı siyasal boyuta şöyle içerik verir:⁸⁰

“Ekonomik büyüme, şimdi ekonomik mücadele idi aynı zamanda; güçlüyü zayıftan ayıran, bazılarının cesaretini kıran, bazılarını sertleştiren, eski ulusların pahasına yeni, aç ulusları kayıran bir mücadele. Belirsiz bir ilerlemenin geleceği hakkında iyimserlik yerini, sözcüğün klasik anlamıyla güvensizliğe ve istirapa bıraktı. Bütün bunlar, toprak açlığının bu son dalgasında ve Yeni

⁷⁸ SANDER, a.g.e., s.150-152

⁷⁹ HOBSBAWM, a.g.e., s.328-330

⁸⁰ D.S. LANDES s.241-243'den akt. HOBSBAWM, a.g.e., s.329

Emperyalizm adı verilen nüfuz sahası arayışında iç içe geçen iki rekabet biçimini güçlendirdi ve kendisi de sertleşen siyasi rekabet tarafından güçlendirildi.”

Şunu belirtmek gerekir ki bu dönemde ortaya çıkan emperyalizm nitelik ve nicelik itibariyle sömürgeleştirmeden farklıdır. Sömürgecilik yaklaşık dört yüz yıldan beri devam eden bir süreç olarak karşımıza çıkar. Nevarki Emperyalizm, bu sürecin ekonomik, siyasal, sosyal, hukuki ve askeri açıdan 1870’lerden sonra farklı bir boyuta sıçramasını ifade eder. Sander, emperyalizmin gerçek niteliğinin, endüstri devriminin ürünü olan yeni ekonomik koşullarla anarşik uluslararası ilişkilerin birleşiminde yattığını söyler.⁸¹

1870 sonrasında Avrupa devletleri arasındaki rekabet yeni siyasal ittifakların kurulmasına sebep olur. İlk ittifak, Bismarck’ın Fransa’yı yalnızlaştırmak ve Almanya’nın doğusunu güvence altına almak düşüncesinin ürünüdür. Böylece 1872 yılında Berlin’de, orta ve doğu Avrupa’nın üç tutucu monarşisi; Almanya, Avusturya-Macaristan ve Rusya “1. Üç İmparator Birliği”ni kurdu.⁸² Berlin görüşmeleri sırasında taraflar şu kararları alırlar: Rusya ile Avusturya, Balkanlarda statükonun korunmasını gözetken bir politika izleyecek ve statüko kendi iradeleri dışında bozulursa, Balkanlardaki duruma “el atmama” ilkesini uygulayacaklardır. Bismarck’a gelince; Alman şansölyesinin Berlin görüşmelerindeki temel hedefi Fransa’nın yalnızlaştırılmasını sağlamak olmuştur. Buna rağmen Rusya bir yandan da Fransa’nın yeniden ordu kurması ve güçlenmesi için uğraşıyordu. Çünkü zayıf bir Fransa, Rusya’nın stratejik önemini kaybettiriyordu. Bu yüzden Rus dış işleri bakanı Gorçakov: “Bizim güçlü bir Fransa’ya ihtiyacımız var” diyerek Berlin’deki Fransız elçisini rahatlatır. Ancak birlik, Avusturya ve Rusya’nın 1875 Balkan bunalımı sırasında karşı karşıya gelmeleri üzerine dağıldı. Fakat Bismarck doğusunu güvence altına almak için, Avusturya ve Rusya’yı sürekli biraraya getirmeye çalışacaktır. Nitekim 1881’de “2. Üç İmparator Birliği” kurulur.⁸³

İngiltere ise 20. yy başına kadar hiçbir ittifaka katılmayarak “şahane yalnızlık” politikasını yürütecektir. İngiltere bu yolla, Avrupa’da olgunlaşan

⁸¹ SANDER , a.g.e., s.155

⁸² Vladimir POTYEMKIN, *Uluslararası İlişkiler Tarihi*, çev:Atilla TOKATLI, İstanbul, May yay., 1978, s.83-84

⁸³ SANDER, a.g.e., s.173

çatışmalar sırasında tam bir eylem özgürlüğüne sahip olmak istiyordu. Almanya'nın 1871'den beri kıtasal bir güç olma çabalarının farkında olan İngiltere, herşeye rağmen belli başlı rakip olarak Fransa ve Rusya'yı görmektedir.⁸⁴

1871 yılında Fransa ve Avusturya'nın Almanya'ya yenilmeleri, Avrupa'da uzun süre devam eden siyasi güç dengesini değiştirdi. Ulusal birliklerini gerçekleştiren Almanya ve İtalya iktisadi zenginlikten pay almak için derhal harekete geçtiler. Uluslararası ilişkiler, bu tarihten sonra ağırlıklı olarak Almanya'nın kıtasal üstünlük çabalarına, Fransa'nın ayağa kalkma çabalarına ve İngiltere'nin yeni rakipleri ile olan mücadelesine göre şekillenecektir. Bu arayış her iki dünya savaşını içine alacak kadar uzun bir dönem devam edecektir.

Osmanlı devleti uzunca bir süre Avrupa denge politikasının yarattığı statükodan faydalanmasını bilmişti. Ama değişen dengeler bu politikanın devam ettirilmesini imkansız kılıyordu. Osmanlı devleti konumunu sağlamlaştıracak yeni ve güçlü ittifaklar kurmak zorunda idi. Ufukta bir Osmanlı-Almanya yakınlaşması gözükmemektedir. Nitekim bu yakınlaşmanın ilk işaretleri Fransa-Almanya savaşında Osmanlı kamuoyunun Fransız liberalizmine karşı Alman monarşisini tutması ile görülmüştür. Nihayet Osmanlı sarayında oturan kişi ve yandaşları da Alman monarşisini siyaseten daha çekici bulacaktır.

2- "Doğu Sorunu"

1875 yılına gelindiğinde Avrupa'daki siyasi ortam yeniden kaynamaya başlar. Rus Çarı, Almanya ve Avusturya ile yaptığı anlaşmaya pek alıdırış etmeden Panslavist politikalarına devam ediyordu. İngiltere'de iktidara liberal Gladstone'un yerine muhafazakar Disraeli gelmiş ve içine kapanma politikasından vazgeçip dışarıdaki gelişmelere müdahil olma yolunu tutmuştu. Fransa ise yeniden Avrupa güç dengesi içinde yerini almaya başlamıştı. Savaş rüzgarları bu sefer Avrupa'nın en karmaşık bölgesi Balkanlar'da esecektir.

⁸⁴ POTYEMKIN, a.g.e., s.70

Yaygın kanıya göre Balkanlar'da Osmanlı egemenliğini tehdit eden yegane gelişme milliyetçilik akımıdır. Halbuki Habsburg ve Osmanlı İmparatorluğu dışında İngiltere, Almanya, Rusya, Fransa gibi köklü devletler de sayısız milliyetlerin varlığı önemli bir siyasi sorun oluşturmuyordu.⁸⁵ Bu anlamda Balkanlar'daki milliyetçi hareketlere sadece etnik temelde çözümlenmeler getirmek, bizce Balkanlar'daki siyasal gelişmelerin anlaşılması için yeterli değildir.

1870'lerin başında Osmanlı İmparatorluğu'nun tamamını etkileyen kötü yönetim ve ekonomik sorunlar bu bölgedeki huzursuzluğun da büyümesine neden olmuştu. 1873-1875 yılları arasında Anadolu'yu kasıp kavuran ekonomik sefalet ise Abdülaziz yönetimine duyulan genel hoşnutsuzluğu büsbütün artırmıştı. Görülmemiş kara kış, sel, kuraklık ve depremler kötü hasatları ve kıtlığı getirdi. Fiyatlar yükseldi ve devletin vergi gelirleri bu kıtlık yılları boyunca düştü. Osmanlı mali sisteminin çöküşü, 1873'deki uluslararası panikle ve doğal afetlerle de birleşince 1875'de dış borç ödemelerinin yapılamaması ile doruk noktasına vardı.⁸⁶

Karmaşık bir toplum yapısına sahip olan Balkanlar'da, yönetici kesim ve büyük toprak sahiplerinin çoğunluğu müslümandır. Bu durum Balkanlar'daki toplumsal hareketlerin aynı anda etnik, dini ve sınıfsal içerik taşımaya sebep oluyordu. 1875 Temmuz'unda Bosna ve Hersek'te artan vergiler ve tarımsal koşulların katlanılmaz oluşu, çoğunluğu hristiyan olan köylülerin müslüman toprak sahiplerine karşı ayaklanmasına yol açtı. Bosna ve Hersek'teki bu ayaklanmalar kısa sürede Sırbistan ve Karadağ'da da destek buldu. Zira her iki ülke de güney Slavlarının ulusal birliğini gerçekleştirme amacı taşıyordu.⁸⁷ 1875-1878 yılları arasında yaşanan bu bunalım uluslararası diplomaside "Doğu Sorunu" (Orient Question) olarak adlandırılmıştır.⁸⁸ 19. yy'ın son çeyreğinde ortaya çıkan doğu sorunu, ülkelerin dış politika meselesi olmasına rağmen alışılmadık bir biçimde iç politikalarını da etkileyecektir.

⁸⁵ HOBBSAWM, *İmparatorluk Çağı*, s.162

⁸⁶ DAVISON, a.g.e., c.II, s.70-72, M.S.ANDERSON, *The Eastern Question*, Londra,1966, s.178-179

⁸⁷ POTYEMKIN, a.g.e., s.97

⁸⁸ F.SÖNMEZ/G. YILDIZ/Ü.ARİBOĞAN/B.DEDEOĞLU, "Uluslararası İlişkiler Sözlüğü", İstanbul, Cem yay., 1992, s.109

Balkanlar'daki gelişmeler Rusya ve Avusturya'yı da karşı karşıya getirir. Ruslar Balkanlar'da kendi hakimiyetini kurabileceği tarzda özerk devletler kurulmasını istiyordu. Lakin bu politika Avusturya'yı oldukça rahatsız ediyordu. Zira Avusturya egemenliği altında yaşayan milyonlarca güney Slav'ı vardı. Bu sebeple Viyana, çıkarları için Osmanlı İmparatorluğu'nun varolan biçimiyle korunmasını savunuyordu. Avusturya dış işleri bakanı Andrassy 29 Ocak 1875 tarihli bir konuşmasında:

“Osmanlı İmparatorluğu Avusturya için adeta ilahi bir yarar sağlıyor. İmparatorluğun varlığı bizim çıkarlarımız için gerekli. Küçük devletlerin statükosunu koruyor ve bizim çıkarımıza, onların yükselme hırslarına engel oluyor, Osmanlı İmparatorluğu olmasaydı bu ağır yük bizim omuzlarımıza binecekti”

diyordu.⁸⁹ Ama Andrassy bu tavrını sonuna kadar sürdüremeyecektir. Çünkü Avusturya'da bazı etkili çevreler, Balkanlar'ın güney batısında yer alan toprakların imparatorluğa katılması gerektiğini savunuyorlardı. İlhak sesleri Avusturya imparatoru Franz-Joseph'in kulaklarına da hoş geliyordu.

1876 Mayıs'ında Gorçakov ve Andrassy Berlin'de bir araya geldiler. Bu bir araya gelmeden 13 Mayıs tarihli “Berlin Memorandumu” çıktı. Memorandum; iki aylık ateşkes, Babıali'nin isyancılara karşı tavrında yumuşama, Bosna ve Hersek için reform programı içeriyordu. Ayrıca ateşkes sonuç vermediği takdirde Babıali'ye karşı harekete geçileceği de belirtilmiştir. İngiltere alınan kararlar çıkarlarına ters olduğu için memorandumu reddeder.⁹⁰ Zira hiçbir şekilde Rusya'nın Akdeniz'e açılan boğazlara yerleşmesini istemiyordu. Çünkü Hindistan yolu üzerinde bulunan Süveyş kanalının güvenliği, İngiltere açısından çok önemliydi. Ayrıca Osmanlı başkentinde yaşanan iktidar değişikliği ile Rus nüfuzu sona ermiş, İngiltere'ye yakın bir yönetim işbaşına gelmiştir. İngiltere'den alınan destek ve Murad V'in tahta çıkışının yarattığı olumlu hava, Babıali'nin kendine olan güvenini artırmıştı. Buna özgüvenle, üç imparatorun tasarısı olan Berlin Memorandumu Babıali tarafından açıkça reddedildi.

⁸⁹ ANDERSON, a.g.e., s.180

⁹⁰ ANDERSON, a.g.e., s.182-183

Bu sırada Balkanlarda Bulgar isyanı patlak verdi. İsyancıların çok sayıda Türk'ü öldürmesi ve ayaklanmanın Osmanlı hükümetince sert bir şekilde bastırılması, Osmanlı ve Avrupa kamuoylarında karşılıklı tepkilere neden oldu. Olayların etkisiyle İngiltere ve Fransa'daki genel hava Osmanlı aleyhine döndü. Bulgaristan'ın kanlı zalimlerin elinden kurtarılması söylevleri verildi. Ayrıca Bosna ve Hersek'in özgür eyaletler olması gerektiği söyleniyordu.⁹¹ İngiltere'de muhalefet lideri Gladstone bu durumu Disraeli'ye karşı bir silah olarak kullanmaya başladı. Halbuki İngiltere ve Avrupa'daki kamuoyu hiç de "insancıl" kaygılar taşııyordu. Yaygarayı asıl koparan, 1875 Ekim'inde iflas eden ve Osmanlı devletinden yüklü miktarda alacakları olan İngiliz ve Fransız burjuvazileri idi. Alacaklılar, hükümetleri üzerinde kamuoyu baskısı yaratarak bu yolla paralarını bir an önce tahsil etmeye çalışıyorlardı.

3- Tersane Konferansı

İngiltere dışişleri bakanı Lord Derby, Avrupa büyük devletlerini "Doğu Sorunu" nu görüşmek üzere İstanbul'da bir konferans düzenlenmeye davet etti. Osmanlı İmparatorluğu'na önerilecek "yeni reformların" tartışılacağı toplantıya bütün devletlerden olumlu yanıt geldi. Babıali, Lord Derby'nin zorlamaları üzerine 18 Kasım'da konferansı kabul ettiğini açıkladı.⁹²

Aralık ayının ilk haftalarında yapılan, Osmanlı temsilcilerinin yer almadığı hazırlık toplantıları sırasında kararlar alınmıştı. Buna göre: Bosna ve Hersek'in tek bir vilayet olarak birleştirilmesi; Avrupa büyük devletlerinin onayı ile buraya bir vali atanması; Bosna, Hersek ve Bulgaristan mahkemelerine hakimlerin Avrupa büyük devletlerinin onayı ile atanması; Alınan vergilerin yeniden düzenlenmesi; Sırbistan ve Karadağ'a toprak verilmesi; Bulgaristan'ın doğu ve batı olmak üzere ikiye bölünerek özerk kılınması kararlaştırıldı.⁹³ Konferans 23 Aralık'ta birinci oturumuna başladı. Aynı oturumun sonuna doğru top sesleri işitildi. Safvet Paşa delegelere bu

⁹¹ A.UBİCİNİ, *Constitution Ottomane*, Fransızca Orjinalinden İngilizceye çev: Jean Michel CARDOT, Paris, 1877, s.3

⁹² ANDERSON, a.g.e., s.184

⁹³ KARAL,c.IV, s.31-32; ANDERSON, a.g.e., s.184

top atışlarının ilk Osmanlı Anayasasının ilanını müjdelediğini bildirdi. Midhat Paşa'nın başkanlığındaki anayasa komisyonu, aylardır sürdürdükleri çalışma sonucunda anayasayı biraz da tiyatral bir şekilde konferansın ilk oturumuna denk getirmişlerdi. Osmanlı münevverleri böylece konferans görüşmelerinin kesileceğini düşünmüşlerdi. Fakat kısa bir şaşkınlıktan sonra oturuma devam edildi. Anayasa, yıllardır reform diye tutturulan Avrupa devletlerinin umurunda değildi. Bunun üzerine Osmanlı delegesi ve oturum başkanı Safvet Paşa toplantı salonunu terk etti.⁹⁴

İngiltere tarafından tutulan ve desteklenen Midhat Paşa, konferans bitiminde sunulan teklifleri şiddetle reddediyordu. İngiltere, büyükelçisi Henry Elliot ve konferans delegesi Salisbury aracılığı ile Midhat Paşa ve Padişaha tekliflerin kabul edilmesi yönünde baskı yapıyordu. Nevarki baskılar sonuç vermez. Midhat Paşa kendisine baskı yapan İngiliz diplomatlara görüşmeler sırasında özetle şunları söyler:⁹⁵

“Proje, Rusya'nın Osmanlı'nın Avrupa'daki topraklarında muhtar devlet kurma emelini gerçekleştirmeye yarıyordu. Türk askerinin kaleler ve büyük şehirler dışına çıkamaması, o vilayetten Türklerin atılmasına ve vilayetin yarı bağımsız olmasına varacaktır...Genel vali, fiilen büyük devletlerce seçilecektir. Bu genel valinin merkezi hükümetten kopup bağımsız olmasına varacaktır. Vilayet gelirinin üçte birinin devlet hazinesine gönderilmesi ve geri kalanının vilayette kullanılması ise, o vilayetin Babıali'ye haraç veren bir devlet durumuna getirmektir. Yürütme ve yasama yetkileriyle donatılmış ve yabancılardan oluşacak bir uluslararası kontrol komisyonunu hiçbir Türk nazır kabul edemez. Evet, savaş imparatorluğu yıkar. Ama şerefsizce boyun eğmek de sonuçta öldürücü olur. Şerefsizce ölmektense, şerefle savaşıp ölmek evladır”

Midhat Paşa'nın olumsuz tutumu İngiliz politikasının has adamı olarak artık onu gözden düşürmüş, güçlü politik konumu yurtiçinde bu andan itibaren sarsılmaya başlamıştır. Ayrıca İngiltere konferanstaki genel tutumuyla, uzun yıllardır sürdürdüğü Osmanlı devletinin muhafazası politikasından vazgeçtiğini belli etmişti. Zira mallarına yeni pazarlar yaratan İngiltere'nin, 1838'den beri kendisi için çok verimli olan Osmanlı pazarına pek ihtiyacı kalmamıştır.

⁹⁴ ENGELHARDT, a.g.e., s.361-362

⁹⁵ Bilal ŞİMŞİR, “İkinci Sadrazamlık ve İngiltere”, Uluslararası Midhat Paşa Semineri, Ankara, TTK, 1986, s.245

18 Ocak 1877'de Sadrazam Midhat Paşa başkanlığında, konferans teklifleri hakkında karar vermek üzere bir "Meclisi Umumi" toplandı. Hristiyan tebaanın temsilcilerinin de bulunduğu Meclisi Umumi, neredeyse oybirliği ile konferans tekliflerinin kabul edilmemesi yönünde karar aldı.⁹⁶ Böylece anayasanın ilanından sonra toplanan meclisin ilk tasarrufu, Osmanlı Devletinin egemenlik haklarına yapılan saldırının reddedilmesi olur.

C) BALKAN EYALETLERİNDE AYAKLANMALAR VE ANAYASACILIK HAREKETLERİ

Avrupa'da 1830 ve 1848 devrimleri sonucunda ikinci kuşak liberal anayasacılık dalgası en yüksek seviyesine ulaşarak kolektif özgürlükler, demokratik ilkeler (genel oy) ve ulus devlet idealini giderek yüceltmekte ve bu çerçevede gelişmekte olan siyasal hareketlere yol gösteriyordu. Burjuva anayasacılığı olarak bilinen bu anayasacılık dalgası sonucunda iki tane model anayasa ortaya çıktı. Bunlar Fransa 1830 ve Belçika 1831 Anayasaları idi. Bu iki anayasa da Fransa'daki Temmuz ihtilalinin tesiri altında yapılmıştı. Burada şu soruyu sormak icap eder: bu dönemde, köklü bir geçmişe ve değere sahip olan İngiltere Anayasası, neden Avrupa'daki ve Balkanlar'daki anayasacılık hareketlerine model teşkil etmedi? Cevabı Gisbert Flanz veriyor: "İngiliz Anayasası bu devirde hala yüksek bir prestije sahipti, fakat yazılı bir anayasa olmadığı veya hiç olmazsa kodifiye edilmediği için bunun örnek alınması bir hayli güçtü."⁹⁷ Bu cevaba bir neden daha eklemek mümkündür. Avrupa'nın ve Balkanlar'ın siyasal, tarihsel ve toplumsal koşulları, yüzyılların birikimi üzerinden evrimsel olarak şekillenen İngiliz kurumlarının benimsenmesine pek olanak tanımamıştır. Zira 18 ve 19 yüzyıldaki "hızlı" siyasal ve ekonomik gelişmeler, bu bölgelerde yepyeni siyasal örgütlenmeler ve buna bağlı olarak hukuki üstyapılar yaratmıştır. 19. yüzyılın ikinci yarısındaki anayasal hareketler önceki liberal burjuva anayasacılıktan farklı olarak milliyetçilik temelinde yükselen yükselmiştir. Bu rüzgara kapılarak ulusal devrimlerini gerçekleştirmek

⁹⁶ KARAL, a.g.e., c.IV, s.34

⁹⁷ Gisbert H. FLANZ, 19. yy Avrupasında Anayasa Hareketleri, çev: N.Erder/Ş.Mardin/ A.Sinanoğlu, Ankara, AÜSBF yay., 1956, s.74-75

isteyen milletlerini ise İngiliz soğukkanlılığı ile hareket etmeye niyetleri ve vakitleri yoktu.

Belçika model anayasası bir çok ülkedeki anayasa hareketini etkilemiştir. Bu derece etkili olabilen bir diğer anayasa ise 1850 tarihli Prusya Anayasasıdır. Nitekim 1876 Kanun-ı Esasi üzerinde her iki anayasanın izlerini görmek mümkündür. 19 yüzyılın ikinci yarısında Balkan ülkelerindeki anayasaların tamamına yakını 1831 Belçika Anayasasının tercümesi niteliğindedir. Bu modele göre hazırlanan, esinlenen yada birebir tercüme edilerek meydana getirilen anayasalardan bazıları şunlardır: Yunanistan 1864, Romanya 1866, Avusturya 1867, Sırbistan 1869, Osmanlı 1876, Bulgaristan 1879.⁹⁸

Avrupa ile yoğunlaşan ticaret, Balkanlarda ulusalcı hareketlerin önderliğini yapacak milli burjuvazileri yaratmakta gecikmedi. Artık her ulus, kendi burjuvazisini önüne katarak bağımsızlık rüyasını gerçekleştirme arzusundaydı. Ekonomik ve siyasal alandaki bu gelişmeler, Osmanlı devletinin siyasal varlığını tehdit ediyordu. Bu karşılıklı etkileşim bir yandan ulusalcı ayaklanmaları, diğer yandan merkezi otoritenin tepkisini doğurdu. Babıali başa çıkamadığı yerlerde egemenlik hakkından vazgeçiyor, çeşitli hukuksal belgelerle Balkan uluslarına siyasal statü tanımak durumunda kalıyordu. Balkanlardaki ulusalcı hareketler siyasal açıdan özerkleşme ve giderek bağımsızlığını kazanma yolunda evrimleşirken, anayasal belgeler de bu durumun hukuki üst yapısını oluşturuyordu.

Tanör'e göre, Balkan Anayasacılığı Osmanlı'daki anayasal hareketin gelişmesinde göz ardı edilen bir etmendir.⁹⁹ Gerçekten de bu anayasacı hareketin Osmanlı siyasal-anayasal gelişimini etkilememiş olması mümkün değildir. Zira anayasal belgelerin birçoğunu resmîleştiren siyasal irade Osmanlı devletine aittir. Namık Kemal'in halkın cahilliği nedeniyle Kanun-ı Esasi'ye yapılan itirazlara verdiği cevap bu etkileşimi doğrular niteliktedir: "Karadağ'da, Sırbistan'da, Mısır'da birer Meclis-i Şuray-ı Ümmet (Millet Meclisi) var. Orada buna mani olmayan cehalet bizde niçin olsun?" Aynı şekilde Midhat Paşa da Balkanlardaki anayasacılık

⁹⁸ FLANZ, a.g.e., s.76, 87-94

⁹⁹ TANÖR, a.g.e., s.129

hareketine dikkat çekerek, Kanun-ı Esasi düzeninin derhal sağlanması gerektiğini, aksinin Osmanlı tebaasını diğer uluslardan aşağı görmek anlamına geleceğini söylemiştir.¹⁰⁰ Namık Kemal ve Midhat Paşa'nın temsil ettiği anlayışın, Balkanlar'daki anayasal gelişmeleri kendi mücadelelerine dayanak yapacak kadar yakından takip ettiğini gösteren daha birçok örnek bulmak mümkündür.

Balkanlardaki ilk anayasacı hareket Yunanistan'ın bağımsızlık sürecinde ortaya çıkmıştır. Avrupa ile deniz ticaretini tekeline alan Yunanlı tüccarlar, bağımsızlık mücadelesinin siyasal önderliğini yapacak kadar güçlenmişlerdi. Yunan burjuvazisi önderliğindeki milliyetçiler, 1821 Mart'ında Mora'da isyan ettiler. Hareket kısa sürede büyüdü ve 1822'de yapılan millet meclisi toplantısı sonunda Yunanistan'ın bağımsızlığı ilan edildi. Ancak bu bağımsızlık kararı Osmanlı Devleti tarafından 1830'da tanındı.¹⁰¹ Millet meclisi kararı sonrasında kuvvetler ayrılığını getiren 7 maddelik kısa bir anayasa (organik anayasa) doğdu. Ancak bu hareket Patrikhanenin, Galata bankerlerinin, Yunan feodallerinin tepkisini çekmişti. Yunanistan'da gerçek anayasalı rejim, 1843 ayaklanması sonucunda Kral Otto'nun yerini koruyabilmek için Yunan halkına tanıdığı 1844 Anayasası ile başladı. Bu anayasa ile halka seçim hakkı tanındı; millet meclisi kuruldu; bakanlar kurulunun parlamento önünde sorumluluğu kabul edildi. 1864 tarihli Anayasa ise Balkanlardaki ilk ciddi parlamenter rejim uygulamasına geçişi sağladı. Ancak bu anayasanın lüzumundan fazla "demokratik" olduğu yönünde tespitler vardır, Gerekçe olarak bu anayasada bulunan ileri anayasacılık teorileri ile siyasi yapı ve uygulamalar arasında geniş bir boşluğun olduğu ileri sürülmektedir.¹⁰²

Balkanlardaki diğer bir anayasacı hareket Romanya'da ortaya çıkmıştır. Osmanlı yönetimi altında özerk bir statüye sahip olan Eflak ve Boğdan'da 1831-1832'de organik anayasa kabul edildi. Bu anayasal belgeye dayanarak seçime dayalı yasama ve yürütme organları tesis edildi. Bu belge Babiali tarafından 1834'de tanınmıştır. 1859'da ise Romanya'nın siyasal birliği gerçekleşti ve bu statü 1861'de

¹⁰⁰ Hüseyin Nail KUBALI, *Türk Esas Teşkilatı Hukuku Dersleri*, İstanbul, Tan mtb., 1960, s.68; Ahmet MİDHAT PAŞA, *Mirat-ı Hayret*, haz:Selim KOCAHANLIOĞLU, İstanbul, Temel yay., 1997, s.110

¹⁰¹ SHAW, a.g.e., s.44-45

¹⁰² TANÖR, a.g.e., s.131; FLANZ, a.g.e., s.88

Babialı tarafından onaylandı.¹⁰³ 1864’de Belçika Anayasası benzeri biri genel oya dayalı, diğeri atama usulü olan, çift meclisli bir sistem kuran anayasa plebisit yoluyla kabul edildi. Serbest seçim esasına dayalı yeni anayasa ile Romanya, içişlerinde tamamen serbest oldu. Osmanlı Devleti’ne danışmadan istediği hükümet şeklini tesis etme hakkını kazanan Romanya, böylece parlamenter sisteme geçmiş oldu. Bu başarısından dolayı parlamento, prensi Romanya’nın kurucusu I.Alexandre-Jean unvanıyla selamladı.¹⁰⁴

Balkanlar’da milliyetçi uyanışa en çabuk tepki veren halk Sırlar olmuştur. Daha 1804’de ayaklanma sonucu yarı temsili bir organ olan “Skuptçina” ile ılımlı monarşiye geçilmişti. Daha sonra 1808,1811,1835 ve 1838 tarihli anayasal belgeler yayınlanmıştır. 1842 yılında devlet şurası adlı organ ulusal önderlerden oluşan gerçek bir temsili organ niteliği kazandı. 1869 Anayasası ile birlikte Sırbistan, anayasal monarşiye dönüşmüştür.¹⁰⁵

Bulgarlar diğer Balkan uluslarına göre milliyetçilik rüzgarına daha geç kapılmışlardır. Bu gecikmenin siyasal ve sosyolojik çeşitli sebepleri vardır. Birincisi Bulgar toprakları Osmanlı Devleti’nin başkentine herhangi bir Anadolu kentinden bile daha yakındır. Bu sebeple buradaki gelişmeler yakından takip ediliyordu. İkincisi Bulgar ilinde yaşayan topluluklar içinde Türk ve müslüman nüfus yoğun olarak bulunuyordu. Bu sebeple toplumsal yapı milliyetçi hareketin kolayca örgütlenebileceği bir türdeşlikten yoksundu. 1870 yılına kadar Bulgarların ciddi bir bağımsızlık talebi olmamıştır. Ancak 1870 yılına doğru İstanbul Patrikliğinden ayrılıp milli Bulgar kilisesini kurma çabaları yoğunlaşmıştı.¹⁰⁶ Nihayet 1870’de Bulgar kilisesinin bağımsızlığı kabul edildi. Bu bağımsızlığı sadece dinsel bir ayrışma olarak görmemek gerekir. Zira “millet” in dinsel aidiyeti ifade ettiği Osmanlı siyasal literatüründe bağımsız kilise, aynı zamanda o ulusun bağımsızlığının yada hiç olmazsa özerkliğinin kabul edildiği anlamına gelir.

¹⁰³ TANÖR, a.g.e., s.129

¹⁰⁴ KARAL, a.g.e., c.VII s. 8-9

¹⁰⁵ TANÖR, a.g.e. s.130, KARAL, a.g.e.,c.VII s. 64-68

¹⁰⁶ Nikolay TODOROV, *Bulgaristan Tarihi*, çev:Veysel ATAYMAN, İstanbul, Öncü yay, 1979, s.66

Türkiye tarihinde ortaya atılan ilk anayasa tasarısının da Bulgar anayasacılığının eseri olduğunu belirtmek gerekir. 1867 yılında Avusturya-Macaristan monarşisinin anayasasını esas alan Bulgar Gizli Merkez Komitesi, Sultan Abdülaziz'e Osmanlı İmparatorluğu ve Bulgar Çarlığı çifte tacından oluşan bir hükümdarlık teklif etmişti. Bu çifte monarşide Sultan: hem Osmanlı sultanı hem Bulgar çarı olacaktı. Bulgaristan'ın yönetimi için ise 21 maddelik bir federe Bulgar Anayasası teklif edilmişti.¹⁰⁷ Son olarak 1876 Nisan'ında başlayan Bulgar isyanının, Kanun-ı Esasi'nin çıkarılması sürecine nasıl bir etkisi olduğundan bahsetmek gerekir. Bulgar isyanı Kanun-ı Esasi'nin niteliğine ilişkin doğrudan bir etki yapmamıştır. Ancak Avrupalı devletler, Bulgaristan bunalımını bahane ederek, İstanbul'da Balkan sorununu görüşmek üzere uluslararası bir konferans düzenlemeye karar vermişlerdir. Midhat Paşa önderliğindeki anayasacı hareket ise konferansı anlamsız kılacak anayasayı konferanstan önce çıkartabilmek için acele etmek zorunda kalmıştır. Böylece anayasa maddeleri üzerinde yeterince durulamamış, birçok olumsuzluk (113. madde) aceleye gelerek göz ardı edilmiştir.

Sonuç olarak; Balkanlardaki siyasal ve anayasal gelişmeler milliyetçi bir temelde gelişmişse de Osmanlı anayasal hareketinin gelişiminde ciddi bir etkisi olduğu inkar edilemez. Bu çok önemli bir husustur. Zira Balkanlardaki anayasal hareketin kaynaklarına ve gelişimine bakarak Osmanlı-Türk anayasal gelişmeleri hakkında mukayeseli ve doğrudan bilgi edinme imkanı vardır.

D) OSMANLI MALİYESİ

1- 1838 İngiliz -Osmanlı Ticaret Anlaşması

17.yy ve 18. yy başlarında Avrupa'daki güçlü devletler merkantalist öğretisi ile bir yandan siyasal ve ekonomik olarak merkezileşmeye; bir yandan da ihracat ve istilalar yoluyla altın rezervlerini artırmayı başardılar. 18. yy'ın ortalarında buharlı makinaların icadıyla üretimde el emeğinin yerini, buhar gücüyle çalışan fabrikalar almıştır. Ancak endüstri devrimi sırasında ve sonrasında esas olarak bir önceki döneme ilişkin düşünülen istila ve fetihler duraksamamıştır. Bu kez de, artan

¹⁰⁷ ORTAYLI, İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı, s.211

oranlarda hammadde ihtiyacını karşılamak ve büyük fabrikalarda yapılan kütleli üretimi pazarlamak için bu tür etkinliklere devam edilmiştir. İşte Avrupa devletleri ve kapitalizm ile Osmanlı arasındaki ilişkileri özellikle 1838'lerden sonra bu türlü değerlendirmek doğru olur.

Endüstri devriminin getirdiği koşullarla dünya pazarlarına açılan ve bunları adım adım çevreleştiren yada sömürgeleştiren İngiltere ile imzalanan 1838 İngiliz Ticaret Anlaşması tek başına kalmadı. Ardından üç yıl içinde Fransa bir dizi Alman prensliği, İskandinav ülkeleri, İspanya, Felemenk, Prusya, İtalyan krallığıyla imzalanan anlaşmalar bunu izledi.¹⁰⁸ 1838 Ticaret Anlaşması Mustafa Reşid Paşa'nın yöneticiliği altında imzalandı. Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik bağımsızlığının ölüm fermanı demek olan bu anlaşma sadece bürokratlar zümresinin işine yaradı. İç gümrük resimlerinin kaldırılması bunlardan yararlanan mültezimleri, valileri ve eşrafi zor durumda bırakırken bunu karşılamak üzere ithal malların tutarı üzerinden gümrük vergilerinde yapılan %2'lik artırımdan tek yararlanan merkezi idarenin elindeki devlet hazinesi oluyordu.¹⁰⁹

Bu anlaşmanın ilk etkisi deniz ve kara ulaştırmasındaki ve haberleşmesindeki büyük teknolojik dönüşümle birleşince, dış ticaret hacminde yıllık büyüme hızını fırlatmak oldu. 1838-41'den 1852-54'e kadar olan dönemde dış ticaret hacminin yıllık artış hızı %1.5'dan %5'in üzerine çıktı. İhracat %5.3, ithalat ise %5.5 oranında arttı.¹¹⁰ Dış ticaret açığının büyük boyutlara ulaşarak sonuçta devleti moratoryum ilanına iten sebepler zinciri ise Kırım savaşı ile başlar.

İngiltere 1838'de imzalanan ticaret anlaşması, kapitalist gelişmenin birinci aşaması olan ithal ikameci üretim stratejisi ile sermaye birikimi olanağını ortadan kaldırmış ve varolan az sayıdaki sanayiinin de İngiliz malları ile rekabet edemeyerek ortadan kalmasına yol açmıştır. Atatürk'ün 1 Mart 1922 tarihinde millet meclisinde söylediği sözler dikkat çekicidir.¹¹¹

¹⁰⁸ Gülten KAZGAN, *Tanzimattan 21.yy'a Türkiye Ekonomisi*, İstanbul, Altın yay.,1999, s.34

¹⁰⁹ Stefanos YERASIMOS, *Az Gelişmişlik Sürecinde Türkiye*, çev: Babür KUZUCU, İstanbul, Belge yay.,1986, s.34-35

¹¹⁰ KAZGAN, a.g.e., s.34

¹¹¹ Doğan AVCIOĞLU, *Türkiye'nin Düzeni*, İstanbul, Tekin yay.,1996, c.I, s.116

“Tanzimatın açtığı serbest ticaret devri, Avrupa rekabetine karşı kendisini müdafaa edemeyen iktisadımızı, bir de iktisadi kapitülasyon zincirine bağladı... Bize karşı yapılan rekabet, hakikaten çok gayrimeşru, hakikaten çok kahredici idi. Rakiplerimiz bu suretle inkişafa müsait sanayimizi de mahvettiler. Ziraatımızı da rahnedar (bozmak) ettiler. İktisadi ve mali inkişaf ve tekamülümüzün önüne geçtiler.”

Kıray ticaret anlaşmasının neden ve sonuçlarını şöyle yorumluyor:¹¹²

“...1839’dan sonra Avrupalı tüccarlara, Osmanlı tüccarlara tanınandan daha elverişli koşullarla imparatorluğun iç bölgelerinde ticaret yapma izni verildi. Devlet bunu, kısmen Avrupa’nın baskısı nedeniyle, kısmen de Osmanlı tüccarlarının gücünü zayıflatarak merkezi iktidarı güçlendireceği için kabul etti. Sonuçta tüccarlar piyasa kontrollerini yitirdiler ve Avrupalı tüccarların acentesi durumuna düştüler; hatta zamanla yabancı uyruğa geçerek kişisel vergilerden kurtuldular.”

Osmanlı’nın varolan sanayisinin çökmesinde elbette 1838 anlaşmasının çok büyük rolü vardır. Ancak tek neden bu değildir. ticaretin serbestleşmesi ile yabancı malların fiyatlarında meydana gelen değişmeler ve bunu belirleyen üretimde verimlilik artışları sonucunda Osmanlı sanayisinin rekabet olanağı ortadan kalkmıştır. Buharlı makinaların bulunuşu, seri dikiş iğnesi üretimi ve dokuma tezgahları ile başlayan İngiliz sanayileşmesi yeni kolonilerin de kurulması ile rekabet edilemez bir noktaya ulaşmıştır. “19. yüzyılın ilk çeyreğine kadar Türkiye’nin mamul madde ihtiyaçlarını karşılayan Fransa, Avusturya ve İsviçre artık İngiltere’nin ucuz ihraç mallarıyla rekabet edemedikleri için İngiltere, Türkiye pazarında hemen hemen tek başına kaldı...”¹¹³

19. yüzyılda devlet harcamaları hem idari ve siyasi yapılardaki modernleşmeye paralel olarak hem de yeni askeri girişimler gerektiren savaş harcamaları sonucu artmıştı. Harcamaların artması ve gelirlerin yetersiz kalması kronik borçlanma krizi şeklinde ortaya çıktı. Kriz gelir yönünden bürokrasinin artıktan aldığı payın azaldığını gösteriyordu. Gider yönündense özellikle askeri reformların maliyetine işaret ediyordu.¹¹⁴

¹¹² Emine KIRAY, *Osmanlı’da Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar*, İstanbul, İletişim yay., 1995, s.189

¹¹³ Orhan KURMUŞ, *Emperyalizmin Türkiye’ye Girişi*, İstanbul, Bilim yay., 1974, s.38

¹¹⁴ Çağlar KEYDER, *Türkiye’de Devlet ve Sınıflar*, İstanbul, İletişim yay., 1989, s.36

2- 1853 Kırım Harbi ve Dış Borçlanmalar

Parvus, Yerasimos ve Avcioğlu Osmanlı Devleti'nin -dışarıdan- ilk kez Kırım Savaşı nedeniyle borçlandığını belirtir. Osmanlı açısından sonuçları itibariyle belki de en önemli savaşı olan Kırım Savaşı Rusya ile İngiltere arasındaki iktisadi ve ticari hesaplaşmadan dolayı başlamıştır. Savaşın başlatılması için gerekli olan bahane ise "kutsal yerler" meselesi oldu ve 4 Ekim 1853'de Osmanlı sarayı Rusya'ya savaş ilan etti.¹¹⁵ İngiltere ve Fransa Osmanlı'nın yanında savaşa girmeye karar verdiler. Ama bunu Osmanlı İmparatorluğu'na sanki bir yardımış gibi gösterip, Osmanlı İmparatorluğu yöneticilerini savaşın kaçınılmaz kılacağı bir borçlanmaya razı ettiler.¹¹⁶ Osmanlı hükümeti, Avrupa'dan ilk önceleri borç para almak istememiştir. Dahası, 1850'de Londra'da imzalanan borç sözleşmesi, zamanın padişahı tarafından reddedildiğinde Türk hükümeti, borç verenlere anlaşmayı tek taraflı bozduğu için 2.200.000 Frank tazminat ödemiştir.¹¹⁷ 1854'de sadece dış borç alınmamıştır. Buna iç borç tahvillerinin dış pazarlarda satışları da eklenmiştir. Osmanlı, finans kapitalin ağına bu süreçte düştü. Yüksek faizin tadını alan Avrupalı yatırımcı Osmanlı'ya yüksek rizikosuna rağmen borç para vermek istiyordu. Nedeni, kendi piyasasında parasına %3'ün üzerinde faiz sağlayamamasıydı. Halbuki Osmanlı piyasasında bu oran %8'lere kadar çıkıyordu.¹¹⁸

Osmanlı bürokrasisinin ileri takımı kişisel sebepler yüzünden olduğu kadar "yüksek" siyasal düşüncelerle de borçlanmadan yanaydı. Rusya gibi bir düşman karşısında batı ile ilişkileri sıkılaştırmak gerektiğini ve Avrupa'nın kaderini Osmanlı'nın kaderi ile düğümlemek için Avrupa'nın bu ülkeye sermaye bağlamasının kaçınılmaz olduğunu düşünmekteydiler.¹¹⁹ Osmanlı 1854-1875 arasındaki 20 yılda yaklaşık onbeş kez dış borçlanma yaptı ve her seferinde borcun koşulları biraz daha ağırlaştı. İhraç ettiği kağıtların nominal değerinin ancak yarısı devletin kasasına geçiyor geri kalan bölümü ise eski borçların faizi ve ihraç giderleri yoluyla dışarı transfer ediliyordu.

¹¹⁵ SHAW/SHAW, a.g.e., s.176-179

¹¹⁶ YERASIMOS, a.g.e., s.92

¹¹⁷ PARVUS EFENDİ, Türkiye'nin Mali Tutsaklığı, çev: Muammer SENCER, İstanbul, May yay., s.29

¹¹⁸ KAZGAN, a.g.e., s.35

¹¹⁹ YERASIMOS, a.g.e., s.93

20 yıllık Osmanlı borç tablosu şöyledir:

Borçlanma Yılı	Borç miktarı (Frank)	İhraç Fiyatı (%)	Ele geçen (İhraç fiyatına göre)
1854	75.000.000	80	60.000.000
1855	125.000.000	100	125.000.000
1858	125.000.000	76	95.000.000
1860	50.930.500	62.5	31.831.562
1862	200.000.000	68	136.000.000
1863	200.000.000	68-72	142.000.000
1865	150.000.000	66	99.000.000
1867	990.091.000	50	404.545.500
1869	555.555.500	61	388.885.500
1870-72	792.000.000	125-32	254.430.000
1871	278.155.000	98.5	273.972.675
1873	694.444.500	59.5	413.194.477
1874	1.000.000.000	43.5	435.000.000
Toplam	5.297.676.500		3.012.884.714

(Kaynak : Parvus, s.34)

Bu rakamlardan anlaşılıyor ki, Osmanlı Devleti'ne yaklaşık 2.5 milyar Frank havadan borç yüklenmiş olmaktadır. Sonraları Osmanlı Devleti ödemeleri durdurduğunda bütün Avrupa gürültü ve hiddete boğulmuştur. Ancak yukarıdaki sayılar göz önüne alınırsa bu gürültü ve kızgınlığın, Osmanlı'nın güç durumlarından, Osmanlı memurlarının düşüncesizlik, acemilik ve ihanetlerinden yararlanan Avrupa maliyecilerinin her türlü açgözlülük sınırını aşması demek olduğu sonucuna kolayca varılacaktır.¹²⁰

İngiliz burjuvazisi bir yandan Osmanlı maliyesinden semirirken, İngiliz hükümdarı da İstanbul'daki elçisi aracılığıyla şu tavsiyelerde bulunuyordu.¹²¹

“Buhranı yatıştırmak için bir dış borçlanmaya başvurmak delik bir miğferin içine su dökmek olacaktır. Babıali herşeyden önce masraflarını kısmalı, maliyesine nizam vermeli ve bütçesini ilan etmelidir. Bunlar yapılırsa Avrupalı kapitalistlere emniyet gelecek ve Osmanlı hükümetinin kredisi herhangi bir Avrupalı devletin kredisi seviyesine yükselecektir.”

¹²⁰ PARVUS, a.g.e., s.34

¹²¹ KARAL, a.g.e., c.VII, s.225

Osmanlı mali sisteminde Abdülaziz dönemine kadar Avrupa ölçütlerinde bir bütçeleme mekanizması yoktu. Padişah, gerekli gördüğü harcamaları kaynağı olmasa da bir biçimde yapabiliyordu. Osmanlı idaresine bütçenin kabul ettirilmesi ile hem alacaklıların tahsil olanağı artıyor, hem bütçe kalemlerini dolaylı olarak telkin ederek belirlemek imkanı ortaya çıkıyor hem de saltanatın kapitalist üretim ilişkileri içerisinde “karlılığa yol açacak” alanlara yatırım yapması imkan dahiline giriyordu. İlk Osmanlı bütçesi 1863-1864 için sadrazam Fuad Paşa tarafından meydana getirilmişti. Fakat bu, bütçeleme ilkelerine uygun değildi. Gelir rakamları çok kaba tahminlere dayanmakta, harcama kalemlerinde padişaha ayrılan miktar savaş giderleri için ayrılan miktarın üçte biri, nafia ve eğitime ayrılan pay ise Mekke ve Medine’ye yapılan yardım ve bağışın sekizde biri kadardır.¹²²

Osmanlı maliyesinin iflasını doğuran sebeplerden biri de reform çerçevesinde yapılan askeri harcamaların aşırı artışıdır. Bozulan askeri düzen ve kaybedilen savaşlar Osmanlı’da reformun en kabul edilebilir alanı olarak askeri alanı öne çıkarmıştır. Bu çerçevede ordunun eğitimi, örgütlenmesi, donanımı ve modern silahların alımı konularında yüklü harcamalar yapılır. Askeri yönetimin bitip tükenmeyen isteklerini altın ile karşılamak için devlet hazinesi “dilenci” gibi Galata sarraflarını dolaşır, yüksek faizlerle borç alırdı. 1876-77 mali yılı geldiğinde ise devletin elinde kağıt para dahi kalmamıştır.¹²³

Avrupa’da 1841 yılından itibaren çakmaklı tüfeklerin yerini kapsüllü tüfekler almaya başlamıştı. Hemen sonra ise daha yüksek menzile sahip Şişhane denilen yivli ve milli tüfekler icat edildi.¹²⁴ Silah teknolojisi hızla geliyordu. Ordu ilk kez Abdülaziz döneminde bu yeni silahlarla donatıldı. Silah alımları daha çok Prusya ve Amerika’dan yapılıyordu. Bu kapsamda Şinayder, Martini, Vinçester, Springfield türü tüfekler alındı. 1869’da Amerikan iç savaşı artığı 114 bin adet Enfield tüfeği dörder dolardan satın alınır. Aynı yıl yine savaş artığı 125 bin adet Springfield tüfeği yedişer dolardan satın alınır. Böylece 1869 sonuna kadar ABD’den toplam 239 bin tüfek alınarak bunlar için peşin 1.331.000 dolar ödenmiştir. Silah teknolojisini

¹²² KARAL, a.g.e., c.7, s.232

¹²³ Abdurrahman ŞEREF, *Tarih Konuşmaları*, haz: Eşref Eşrefoğlu, İstanbul, Kavram yay., 1978, s.151

¹²⁴ KARAL, a.g.e., c.7, s.184

yakından takip eden Osmanlı hükümeti daha sonra yivli sahra topu, ağır Krupp topları, ağır süvari tüfeği, kamalı tüfek ve toplu tabanca gibi son model silahlardan yüklü miktarlarda alım yapmıştır. 1869'da ABD'nin Osmanlı İmparatorluğu'na toplam ihracatının %79'u silah ve cephane idi. Aynı kalem Abdülhamid'in tahta çıktığı yıl %90'ı aşıyordu.¹²⁵

Abdülaziz döneminde harcama yapılan alanlardan biri de donanmaydı. 1863-1864 yılında bütçeden padişaha ayrılan tahsisatın yarısı donanmanın modernleştirilmesine tahsis edilmişti. Avrupa'da ahşap gemiler terk edilmiş yerine zırhlılar kullanılmaya başlanılmıştı. Osmanlı Devleti kendisine oldukça pahalıya malolan bu zırhlıları borçlanmak suretiyle İngiltere'den satın almıştır. Abdülaziz döneminde Osmanlı donanmasında 30 zırhlı, 76 ahşap gemi vardı. Yabancı ülkelerden alınan borç paralarla oluşturulan Osmanlı donanması, döneminin üçüncü büyük filosu haline gelmiştir.¹²⁶ Halbuki Abdülaziz'in gözbebeği olan donanma, 1876'da kendisinin tahttan indirilmesinde büyük rol oynayacaktır.

D) MALİ SİSTEMİN İFLASI

Tarihçi Ahmet Lütfi Efendi Osmanlı borçlanma politikasının akıbetini şu sözlerle özetlemiştir.¹²⁷

“...Ol vakit ki ümena ve vükelay-i devletin en mühim işleri istikraz ile idareye münhasır idi. Tabir-i amiyane olarak, batasıya gidişiydi. Çünkü çoğunun efkârı devletin ıslahı halinden ümitsizlik ilertisi göz önüne getirilmeyerek, zaman-ı hazırı hoş geçirmekle, (sana ısmarladılar mı? bu fena dütyayı) sözünü vird-i zeban-ı hal (diline dolamak) ederlerdi. Bunun Türkçesi viresiye demek ise de, bu alış viresiye değildir, virmeyeseydir.”

1854 yılında başlayan ve yaklaşık 20 yıl boyunca devam eden borçlanma politikası, 1873 Mayıs'ında Avrupa piyasalarında patlak veren krizle de birleşince, Osmanlı mali sistemi 1875 Ekim'inde iflasını ilan etti. 1875'e kadarki borçlanmalar, Avrupa'daki finans kapital ve Osmanlı'daki aracılar için çok karlı, ancak Osmanlı

¹²⁵ O. SANDER/K.FİŞEK, *Türk A.B.D. Silah Ticaretinin İlk Yüzyılı*, İstanbul, Çağdaş yay., 1977, s.15-25

¹²⁶ KARAL, a.g.e., s.191

¹²⁷ LÜTFİ EFENDİ, a.g.e., c.14, s.11

için hem iktisadi hem de siyasi açıdan yıkıcı olmuştur. 20 yıl süren ve sonunda Duyun-u Umumiye'nin vesayeti ile sonuçlanacak olan bu borçlanma çılgınlığının bilançosunu Refii Şükrü Suvla şöyle yapmaktadır:¹²⁸

-Alınan kredilerin 5/6 sı tüketim gitmiştir. Ancak 1/5'i Rumeli, Anadolu Bandırma demiryolları, Konya ovası sulaması, rihtim ve tersaneler gibi üretim faaliyetlerine yatmıştır.

-Borçlanmaların faiz oranları, piyasa durumuna göre çok yüksek, ihraç fiyatları ise çok düşüktür. Borçlanmaya karşılık olarak yalnız devlet itibarı yetmemiş, devlet gelirleri borçlara karşılık tutulmuştur.

-Borç veren devletlere ayrıca mali, iktisadi ve adli imtiyazlar verilmiştir.

-Devlet bağımsızlığını (vergi ve bütçe haklarını) çiğneyen bir idare "Duyun-u Umumiye" kurulmuştur.

-Ülkenin dış ödeme bilançosunu bozmuş ve dolayısıyla ekonomik durumunu büsbütün fenalaştırmıştır.

Kazgan da benzer bir yaklaşımla 1875 moratoryumunu hazırlayan nedenleri yapılan istikraz karşılığında elde edilen paranın yanlış yerlere kullanımına bağlamaktadır.¹²⁹

Karal ise genel olarak Abdülaziz döneminin başarısızlığını maliye nezaretindeki istikrarsızlığa, mali ıslahatın yapılamamasına, sahip olunan kaynakların gelire çevrilememesine, bozuk vergi sistemine, israfa ve siyasal basiretsizliğe bağlamaktadır.¹³⁰

1874 mali yılının gelir gider durumu ilan edildiğinde 5 milyonluk bütçe açığı ortaya çıkmıştı. Balkan eyaletindeki ayaklanmalar ise durumu daha da kötüleştirdi. Dönemin sadrazamı Mahmud Nedim Paşa bu durumda dış borç faizlerinin ertelenmesi yönünde bir plan hazırladı. Erteleme kararı adliye nazırı Midhat Paşa'nın da bulunduğu bir kurul tarafından incelenerek kabul edildi. Bunun üzerine 6 Ekim 1875'de bir kararname hazırlanarak; beş sene süreyle düzenli borçların faizlerinin yarısının nakit yarısının da %15 faizli bir senet ile ödeneceği ilan edildi. Bu karar

¹²⁸ Refii Şükrü SUVLA, "Tanzimat Devrinde İstikrazlar", Tanzimat I, s.287-288

¹²⁹ KAZGAN, a.g.e., s.38

¹³⁰ KARAL, a.g.e., s.239-240

tahvil sahipleri arasında bomba etkisi yaptı. Avrupa kamuoyu, “Türkler bizi dolandırdı” diyerek tümüyle Osmanlı İmparatorluğu aleyhine döndü.¹³¹ Bu planın hazırlanmasında Rus elçisi Ignatiev’in payı olduğu iddialar arasındadır. Zira Rusya bu karar sayesinde Avrupa kamuoyunun Osmanlı aleyhine çevirmeyi amaçlıyordu.¹³² Nitekim özellikle İngiltere kamuoyu bu karar üzerine Osmanlı aleyhine dönmüştür. İngiltere’nin Osmanlı’ya karşı dış politikasındaki değişimin sebebi büyük ölçüde bu karara dayanır,

Cevdet Paşa, bu durumu bilen Rus elçisi Ignatiev, Mahmud Nedim Paşa ve Midhat Paşa’nın önceden ellerindeki tahvilleri satarak yüklü miktarda paralar kazandığını söylemektedir.¹³³ Elimizde Cevdet Paşa’nın iddialarını ispatlayan kesin bir delil yoktur ama yine de hiçbir denetimin olmadığı ve yöneticilerin sorumsuz olduğu bir siyasal sistemde bize aksini düşündürebilecek bir neden de bulamıyoruz.

Erteleme kararını imzalayan Midhat Paşa ilk sadrazamlığında (1876 Aralık) İngiltere ve Fransa kamuoyunun desteğini almak için, kararın feshedildiğini ilan ettiyse de Avrupa büyük devletleri nezninde hiçbir işe yaramadı. Zira o sıralarda Avrupa büyük devletleri, Tersane Konferansı hazırlıkları çerçevesinde Osmanlı İmparatorluğu’nun taksimatı üzerine tartışıyorlardı.

¹³¹ KARAL, a.g.e., c.VII, s.238-239

¹³² YERASIMOS, a.g.e., s.239

¹³³ CEVDET PAŞA, a.g.e. c.1-12, s.147

III. BÖLÜM

ANAYASANIN HAZIRLANMASINA DOĞRU İÇ SİYASAL GELİŞMELER

A) ABDÜLAZİZ YÖNETİMİ

1- Genel Durum

I. Abdülmecit (1839-1861) döneminde Mustafa Reşid Paşa öncülüğünde başlayan Tanzimat hareketiyle adli, idari, siyasi, sosyal ve ekonomik alanlarda bir çok olağandışı değişimler yaşanmıştır. Abdülaziz (1861-1876) dönemi ise uzun süredir devam eden devletin merkezileştirilmesi çalışmalarının, hukuki altyapısıyla birlikte yaşama geçirildiği bir dönem olur.¹³⁴ Ancak, devletin merkezileşme sürecini sadece idari ve siyasi yapıdaki gelişmelerle izah etmek zordur. Karayolu, demiryolu, telgraf, posta teşkilatı, kentsel mimari gibi çevreyi merkezle bütünleştiren teknik alandaki gelişmelerden, kırsal alanlardan kente göç sorununa kadar bütün bu alanlarda dönüşümün izlerini somut olarak görmek mümkündür.

Devlet yapısındaki bu değişim, bir çok yazara göre III. Selim (1789-1807) ve özellikle II. Mahmut (1808-1839) dönemlerine kadar dayanmaktadır.¹³⁵ Özellikle Tanzimat sonrası meydana gelen gelişmeler o dönemin kimi yazarları tarafından devrim olarak nitelendirilmiştir. Bu hususta en ilginç yorum Osmanlı toplumunun yapısını çok iyi gözlemlemiş Ubicini'den gelmiştir: "Tanzimat Abdülmecid tarafından başlatılan, kendisinden önce olanlara tam zıt olan yenilikler bütünüdür. Eğer biz Fransa'yı 1789'dan önce ve sonra olmak üzere ikiye ayırabiliyorsak, Türkiye'yi de Tanzimat'tan önce ve sonra olarak ikiye ayırabiliriz."¹³⁶ Berkes, devletin içinde bulunduğu zor durumdan kurtarılması için üç eğilimin ortaya çıktığı görüşündedir. Bunlar, şeriata dayalı bir İslam devleti kurmak; merkez ile çevre

¹³⁴ ORTAYLI, a.g.e., s.97-98; Ö.L. BARKAN, *Tanzimat I*, s.321-421

¹³⁵ Bernard LEWIS, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, çev: Metin KIRATLI, Ankara, TTK, 2000, s.90; ORTAYLI, a.g.e., s.98; KARAL, a.g.e., s.30; Recai G.OKANDAN, *Amme Hukukunun Ana Hatları*, İstanbul, Fakülteleer Mat., 1977, s.103

¹³⁶ UBİCİNİ, *Constitution Ottomane*, s.1

arasında sözleşmeye dayalı bir devlet kurmak; hükümdarlığın mutlak egemenliği altında merkeziyetçi bir bürokrasi monarşisi kurmaktır.¹³⁷ Tanzimat dönemi uygulamaları bu eğilimlerden üçüncüsünün öne çıktığını göstermektedir. Zira, yönetim kademesinde mutlak ve tam yetkiye sahip olan saray-divanı humayun, bakanlık sisteminin oluşturulması ile etkinliğini giderek başka bir güçle paylaşmak durumunda kalmıştır. Bu yeni oluşumun diğer tarafı Osmanlı bürokrasisidir, namı diğer Babıali'dir.

1856 Islahat Fermanının ilanından Abdülaziz'in tahta oturmasına kadar geçen süre Babıali'de, Ali ve Fuad Paşaların giderek güçlendiği bir dönem olur. Reşid Paşa'nın ölümü ile yerine onun yetiştirmeleri Ali ve Fuad Paşalar geçer. Ancak Reşid Paşa, daha yaşarken bu iki öğrencisinin kendisini gölgede bırakarak Babıali'nin önderliğine soyunmalarını kıskanmıştır.¹³⁸ Ali ve Fuad Paşalar, Babıali'yi sarayın ve ülkenin yönetim merkezi haline getirerek yaklaşık 15 yıl boyunca birbirlerinin halef selefi olarak çalışacaklardır.¹³⁹ Bu nedenledir ki Abdülaziz dönemi daha çok Ali ve Fuad Paşalar üzerinden ele alınır. Bu hususta biz de aynı yaklaşımı benimseyerek konuyu ayrıntılandıracağız.

2- Ali ve Fuad Paşalar Dönemi - Sonrası

Babıali'nin bu iki yöneticisi, aslında farklı kişilik özelliklerine sahip olmakla beraber, devletin idaresi hususunda birbirlerini tamamlar nitelikte kişilerdir. Bu sebeple, döneme ilişkin inceleme metinlerinde ikisinin adı çoğu zaman beraber zikredilir. 1814'te İstanbul'da doğan Mehmet Emin Ali Paşa, bir esnaf çocuğudur. Doğuştan yetenekli oluşu ve çalışma azmi ile memuriyette hızla yükselir. Sırasıyla Tercüme Odası, Londra elçiliği, Meclisi Vala üyeliği ve hariciye müsteşarlığında görev alır. Daha sonra Reşid Paşa himayesinde hariciye nazırlığına yükseldi ve 1852'de daha 37 yaşında iken sadrazam oldu. 1871'de ölümüne kadar beş kez sadrazamlık ve on kez de hariciye nazırlığı yaptı.

¹³⁷ Niyazi BERKES, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Ankara, Bilgi yay., 1973, s.149

¹³⁸ SHAW/SHAW, a.g.e., s.93-96; Cavit BAYSUN, "Mustafa Reşit Paşa", *Tanzimat II*, İstanbul, MEB yay., 1999, s.743-745

¹³⁹ SHAW/SHAW, a.g.e., s.95; ORTAYLI, a.g.e., s.190

Ali Paşa, makamına saygıda kusur edilmesine asla izin vermemiş, idari hiyerarşiye çok dikkat etmiş ve aslarından daima itaat beklemiştir. Sarayla olan bütün ilişkilerin kendisi üzerinden kurulmasına özen göstermiştir. Bu yüzden Fuad Paşa'ya nazaran saray üzerinde daha etkilidir. Ali Paşa, idari hiyerarşiyi sarayın etkisinden kurtarmak için çok çabalamış ve başarılı da olmuştur.¹⁴⁰ Ancak mevkisine olan aşırı bağlılığı onu, ihtiraslı davranışlara sürüklemiş ve kendisiyle rakip olabilecek hiç kimseyi etrafında barındırmamıştır. Sadece Fuad Paşa ile çalışmayı tercih etmiştir. Bu durum, kendisinden sonra Babıali'nin, yönetim üzerindeki ağırlığını kaybetmesine neden olur. Bu hususta Mortmann'ın tespiti yerindedir: "...1871 yılının Eylül ayında öldüğünde * (Fuad Paşa birkaç yıl önce ölmüştü) devleti idare edebilecek insandan yana büyük sıkıntı baş gösterdi. İkisi de kendi yerlerine başarılı devlet adamı yetiştiren bir ekol meydana getirmeyi bilememişlerdir."¹⁴¹ Fuad Paşa'nın ölümünden sonra Ali Paşa'nın hariciye nazırlığı ve sadrazamlığı birlikte yürütmesi bu sıkıntının bir ürünüdür. Tüm yetkileri elinde bulunduran Ali Paşa, yaşamının sonuna doğru Babıali'yi daha otoriter bir yapıya büdüdürerek muhalif çevrelerin yoğun tepkisini çekmiştir.¹⁴²

Dış devletlere karşı tutumunda Fransız siyasetine eğilimi olan Ali Paşa, iç politikada tutucu bir yapıya sahiptir. Ali Paşa, meşrutî sisteme ani geçişe pek sıcak bakmamakta ve devletin tedrici olarak reforme edilmesini savunmaktadır.¹⁴³ Ancak yaşamının sonuna doğru, kendisine ait olduğu tartışmalı olan¹⁴⁴ siyasi vasiyetnamesinde daha radikal reform uygulamalarından bahsetmiştir. Vasiyetnamesinde dış politikada çıkar politikasının izlenmesi; idari teşkilatın yeniden düzenlenmesi; bürokratik hiyerarşinin mutlak tesisi; gayrimüslim tebaaya dini özerklik tanınması ve yönetime katılmalarının sağlanması gibi önerilerde bulunur.¹⁴⁵ Davison'a göre Ali Paşa, bütün uyrukların kaynaştırılmasından yanadır,

¹⁴⁰ DAVISON, a.g.e., c.II, s.104

* Ali Paşa'nın ölüm tarihi hususunda farklı tarihler zikredilmektedir. Davison ve Mortmann ölüm tarihi olarak 6 Eylül, Shaw ve Karal 7 Eylül, Şeref 3 Ağustos, Akarlı tarafından çevrilen Ali Paşa vasiyetnamesinde Eylül olarak verilmiştir.

¹⁴¹ A.David MORDTMANN, *İstanbul ve Yeni Osmanlılar*, İstanbul, Pera Yay., 1999, s.19

¹⁴² Şerif MARDİN, *Türkiye'de Toplum ve Siyaset*, İstanbul, İletişim, 1992, s.270

¹⁴³ MARDİN, a.g.e., s.270

¹⁴⁴ AKARLI, a.g.e., Önsöz

¹⁴⁵ AKARLI, a.g.e., s.17-33

ancak halkın cahilliğinden dolayı parlamenter yönetime karşı çıkar. Yani Ali Paşa, Osmanlıların eşitliğine evet, anayasaya hayır demektedir.¹⁴⁶

Tanzimatın diğer sembol yöneticisi Fuad Paşa, seçkin bir ailenin çocuğu olarak İstanbul'da dünyaya gelmiştir. Babası Keçicizade İzzet Molla, Fuad'a tıp eğitimi aldırır. Ali ve Fuad Paşaları aldıkları eğitimle, Tanzimat ikliminde yetişen kuşağın ilk temsilcileri saymak mümkündür. Aşırı nüktedan olan Fuad Paşa hazırcıevap bir kişidir. Bir konuşmada devletlerin büyüklüğünden bahsedilirken paşa: "en kuvvetli devlet Osmanlı devletidir. Siz dışarıdan biz içeriden yıkmaya uğraşyoruz yine yıkamıyoruz" der. Bir keresinde de yeni açılan caddelerin kaldırımlarını öven birisine "evet, kaldırımlar bize atılan taşlarla yapılıyor" demiştir.¹⁴⁷ Tanzimat döneminde yetişen bir çok önemli şahsiyet, Tercüme Odası çıkışıdır. Fuad Paşa da dönemin bürokrat okulu sayılabilecek Tercüme Odasında yetişmiştir. Madrid elçiliği ve divanı humayun tercümanlığı yaptıktan sonra 1852'de hariciye nazırı olmuştur. Fuad Paşa'nın, Ali Paşa ile uzun yıllar sürecek olan beraberliği de bu dönemde başlamıştır. Fuad Paşa kendisine atfedilen siyasi vasiyetnamesinde: Fransa ve İngiltere'nin zorunlu müttefikler olduğu; ırk ve din ayrımı gözetmeksizin bütün vatandaşların kaynaştırılması gerektiği; devletin ve ülkenin birliğinin bütün vatandaşların eşitliği ile sağlanacağı... gibi Tanzimat ideolojini yansıtan görüşleri dile getirir.¹⁴⁸

Ali ve Fuad Paşaların yöneticilikleri ölümlerine kadar belirli bir süreklilikle devam eder. Bu sürekliliği sağlayan güç, bürokratik yapıda meydana gelen değişimlerdir. Klasik dönem Osmanlı bürokrasisinde azil ve atamalar daha çok padişaha olan kişisel bağlılık esaslarına göre yapılırdı. Ancak bu usul yerini artık "akılcı" bir bürokrasiye bırakmıştır.¹⁴⁹ Bürokrasinin olgunlaştığı bu dönemde, kişisel bağlılık değil, işlevsel amaçlar yada devletin bekası atama ve azillerde esas ölçütler olmaya başlar.¹⁵⁰ Abdülaziz'in istemediği devlet adamlarını atamak zorunda kalması, istediği devlet adamlarını atayamaması yahut azletmek zorunda kalması büyük

¹⁴⁶ DAVISON, a.g.e. c.I, s.107

¹⁴⁷ ŞEREF, a.g.e., s.68-73

¹⁴⁸ AKARLI, a.g.e., s.7

¹⁴⁹ MARDİN, a.g.e., s.55-56

¹⁵⁰ Max WEBER, *Sosyoloji Yazıları*, çev: Taha Parla, İstanbul, İletişim, 2000, s.294

olasılıkla bürokrasinin bu değişen yapısından kaynaklanmaktadır. Bürokrasinin geleneklerini iktidarda kaldıkları sürece olağan kılan bu iki devlet adamını, çağdaş bürokrasinin devlet adamı tipine dahil etmek mümkündür.

Sultan Abdülaziz, Ali ve Fuad Paşalarla çalışmaya pek gönüllü değildir. Ancak bu iki devlet adamını azletmesi halinde kendisinin de yerinin sağlam olmadığını ve uluslararası alanda bu kişiler üzerinden sağlanan desteğin yitirileceğini biliyordu.¹⁵¹ Bir gün Ali Paşa'ya canı sıkılan Abdülaziz, "Allah şu adamı başımdan kaldırsın" diye söylenir. Baş mabeynci; "efendimiz niçin üzüyorsunuz? Azledersiniz başımızdan kalkar" der. Sultan buna sinirlenerek; "çık dışarı; ben onu azletmeyi senin kadar bilmiyor muyum? Azledip de Avrupa'ca bu kadar tanınmış bir adamın yerine kimi getireceğim" diye mabeynciyi azarlar. Bu rivayet gösteriyor ki Abdülaziz, devletin modern merkezîyetçi bir yapıya bürünmesini kendi yetkilerinin kısıtlanması olarak görmekte ve elden geldiğince buna engel olmaya çalışmaktadır. Ancak Ali (1871) ve Fuad Paşaların (1869) ölmeleri ile Abdülaziz, üzerindeki bu baskıdan kurtulmuştur. Bu dönemden itibaren sarayın yönetim üzerindeki etkisinin yeniden arttığını görmekteyiz.

Ali ve Fuad Paşalar da çoğu zaman istemedikleri devlet adamları ile çalışmak durumunda kalmışlardır. Ancak reformların devam etmesi için kendileriyle aynı düşünceye sahip olmayan kişilerle çalışma zorunluluğunun farkındadırlar. Bu yüzden hemen her devlet kademesinde veya idari biriminde, geleneksel iktidar ve yönetim anlayışı ile daha liberal olan reformcu anlayış gizliden bir çekişme içindedir. Birinci gruba yakın olanlar sarayın, ikinci gruba yakın olanlar ise Babıali'nin güçlenmesinden yanadır.¹⁵² Saray ile Babıali arasındaki bu çekişme, bürokrasinin kurumsallaşan yapısını bir anayasayla taçlandırması üzerine, saray lehine son bulacaktır. Abdülhamid'in mutlak istibdadı, sarayı sıkıştırılmış köşesinden çıkaracak ve Babıali'yi geri plana itecektir.

Babıali bürokratlarının saray karşısında bu kadar etkili olabilmesinin çeşitli siyasi ve iktisadi temelleri vardır. Bunlardan biri müsadere usulünün kaldırılması ve

¹⁵¹ ENGELHARDT, a.g.e., s.245

¹⁵² SHAW, a.g.e., s.102

özel mülkiyet hakkının tanınmasıdır. İktisadi alandaki bu gibi yenilikler bürokrat kesimin kendine olan güvenini artırmıştır. Servet güvencesine kavuşan bürokrat kesim, yönetim hatta siyasal muhalefetin bile en güçlü merkezi haline gelir.¹⁵³

Burada konuyla alakalı olduğu için bir hususu daha belirtmek gerekir. Mardin, İnalçık ve Ortaylı'ya göre, siyasi yapıdaki merkezileşme güçlenen bürokrat kesime, reformun sağladığı maddi ve manevi sair imkanlardan çevre (taşra - eşraf - köylü) aleyhine daha fazla yararlanma imkanı vermiştir. Yeni vilayet nizamnameleri (1864-1867) ile çevreye derinlemesine nüfuz eden merkez, bu konumu ile çevreden giderek kopmuştur. Bu kopuş, Türk siyasal yapısının şekillenmesini de önemli derecede etkilemiştir.¹⁵⁴

Tanzimat dönemindeki iktidar saflaşmalarında, siyasal bir gelişmenin ürünü olan politik tercihlerden ziyade, kişisel nitelikli ilişkilerin etkili olduğunu görüyoruz. Siyasal saflaşmaların çoğunlukla kişisel çatışmalar üzerinden ortaya çıkması aslında pek de şaşırtıcı değildir. Zira bu dönemin devlet adamları yada yöneticileri, bir siyasi parti yada muhalefet grubunun üyeleri gibi aynı ideali benimsemiş kişilerden oluşmuyordu.¹⁵⁵ Bu gibi örgütsel ve düşünsel araçlardan yoksunluk, siyasi kişiliklerin tutum ve davranışlarında da belirli bir ölçüde politik sığınağa sebebiyet vermiştir. (Bu hususta Yeni Osmanlı kurucularından Mustafa Fazıl Paşa iyi bir örnek teşkil eder). Ancak bu durum kişisel yetmezliklerden değil, Osmanlı'da çağdaş siyasi kurumlaşmanın henüz emekleme döneminde olmasından kaynaklanır.

Sultan Abdülaziz tahta çıktığında (1861) reformlara devam edileceği sinyalini vermiş ve liberal politikaları benimseyen bir hattı hümayun yayımlamıştır,¹⁵⁶ Sultanın Şura-yı Devletin açılışında (10 Mayıs 1868) yaptığı konuşma da bu anlamda genel bir olumlu hava yaratır. Konuşmasında, her bir kanunun faydalı olmasının genel menfaatlere uygun olması ile mümkün olduğu; daha önce hazırlanan kanunların halkın ihtiyaçlarını karşılamaktan uzak olduğu; yürütme, din, yasama ve

¹⁵³ ORTAYLI, a.g.e., s.83

¹⁵⁴ MARDİN, a.g.e., s.45-55; Halil İNALCIK, *Osmanlı İmparatorluğu*, İstanbul., Eren yay., 1996, s.383; ORTAYLI, *Mahalli İdareler...*, s.29-30

¹⁵⁵ ORTAYLI, *İmparatorluğun En Uzun...*, s.78

¹⁵⁶ KARAL, a.g.e., c.VII, s.3-4

yargı kuvvetlerinin ayrılığı; mezhep farkı gözetmeksizin bütün tebaanın eşit olduğu gibi hususlara değinir.¹⁵⁷

Engelhardt, Okandan ve Davison'a göre Abdülaziz bu konuşmayı, Fransa'ya yaptığı seyahatin etkisiyle yapmıştır.¹⁵⁸ Gerçektende Tanzimat yöneticileri dış politik destek sağlamak için zaman zaman bu tip açıklamalarda bulunmaktan kaçınmazlardı. Halbuki iktidarda bulunan yöneticiye dönemsel fayda sağladığı düşünülen bu yöntem, asıl destek unsuru olan halkın, uzun vadede siyasal iktidara olan güvenini kaybetmesine neden olur.

Ali ve Fuad Paşalardan sonra Abdülaziz'in istibdatını artırmasında çeşitli sebeplerin etkili olduğu söylenebilir. Bunlardan biri, Prusya ile yapılan savaşta yenilgiye uğrayan Fransa'nın politik gücünü yitirmesidir. Bu gelişme, Abdülaziz tarafından otoriter rejimin liberal rejime üstünlüğü olarak yorumlanır. Bir diğer sebep ise savaşız geçirilen onbeş yıllık Abdülaziz döneminde, ordu ve donanmanın belli bir güç birikimi sağlamasının orduya olan güveni artırmasıdır.¹⁵⁹ Geleneksel yönetim anlayışının da etkisiyle şahsi ve otoriter bir idare tesis etmek isteyen Abdülaziz, kendisine engel teşkil etmeyecek bir kişilik olarak Mahmud Nedim Paşa'yı seçer. Mordtmann'a göre Mahmud Nedim Paşa'nın sadrazam olarak seçilmesine sebep, bahriye nazırlığı döneminde padişahın dev zırhlı filosu konusundaki isteklerine Ali ve Fuad Paşaların aksine büyük destek olmasıdır.¹⁶⁰

Mahmud Nedim Paşa'nın bir reform programı yoktur. Padişahın istekleri doğrultusunda hareket ederek yerini korumaya çalışırdı. Mahmud Nedim Paşa, ilk sadrazamlığı boyunca, Ali ve Fuad Paşalara yakın olan bürokratları görevden ve merkezden uzaklaştırmakla uğraşır. Sırf bu iş için "Reform Komisyonu" diye bir kurul oluşturur.¹⁶¹ Azledilenler arasında, ileride Abdülaziz'in hal olayına karışacak olan Serasker Hüseyin Avni Paşa da vardır. Rus yanlısı olan Mahmud Nedim Paşa iç ve dış siyasette Rus elçisi İgnatiyev'in tesirinde kalmıştır. Bu tarafgirlik o dereceye

¹⁵⁷ ENGELHARDT, a.g.e., s.256

¹⁵⁸ ENGELHARDT, a.g.e., s.256; OKANDAN, a.g.e., s.78; DAVISON, a.g.e., c.II, s.14

¹⁵⁹ ENGELHARDT, a.g.e., s.305; KARAL, a.g.e., s.68; DAVISON, a.g.e., c.II, s.33

¹⁶⁰ MORTMANN, a.g.e., s.67

¹⁶¹ MORTMANN, a.g.e., s.69

varmıştır ki kendisi “Nedimov”, Rus elçisi de “Sultan İgnatiyev” diye anılmaya başlanır. Osmanlı kamuoyunda; “sadrızam Rus dostu olmasıyla devlet ve memleket hukukunu kolayca feda edecek” sözleri dolaşmaktadır.¹⁶² İlk sadareti 11 ay süren Mahmud Nedim Paşa, 30 haziran 1872 de azledilmiştir. Sonraki üç yıl içinde altı sadrazam değişir. Ancak bu yıllar, Abdülaziz’in istibdatını daha da artırdığı bir dönem olur. 1875’te ikinci defa sadrazamlığa getirilen Mahmud Nedim Paşa, ünlü “Talebe-i Ulum” ayaklanması sonucunda tekrar azledilir.¹⁶³

Ali ve Fuad Paşaların yöneticilikleri hakkında değişik değerlendirmeler yapılmaktadır. Ortaylı’ya göre Babıali iktidarının çağdaş anlamda demokratik bir yönetim olduğu söylenemez. Ancak Ali Paşa’nın 1871’de öldüğü tarihte, Abdülaziz’in hala yaşıyor olmasına rağmen Tanzimat’ın 1871’de sona erdiği kabulü, reformlara devam eden aydın bürokrat yönetimin herşeye rağmen şahsi istibdattan ayrı bir yerde tutulduğunun ifadesidir.¹⁶⁴ Ongunsu’nun bu dönemi, keyfi ve müstebit mutlakiyetle milli hakimiyet rejimi arasında bir intikal devresi olarak görmesi, modern cumhuriyetin kurumlarının tarihsel sürecine yapılan bir vurgu olarak dikkat çekicidir.¹⁶⁵ Mardin’e göre ise Ali ve Fuad Paşalar zannedildiği kadar reformcu bir karaktere sahip değillerdir. Aksine istibdatçı ve özgürlük düşmanlarıdır.¹⁶⁶

Abdülaziz dönemi Tanzimat yöneticileri otoriter bir yapıya sahiptir. Bununla birlikte devlet adamlarının otoriter yönetimleri 19.yüzyıldaki köklü reformların yaratıcı iradesi olmuştur. Bizce değişimin siyasal uzantısının otoriter şekilde vücut bulması, siyasal iktidarın otoriter yanını törpüleyecek başka iktidar merkezlerinin olgunlaşmamasından kaynaklanır. Abdülaziz dönemi için dikkat çekici olan bir gelişme, padişahın kendisine ait olan doğal yetkileri kullanma eğiliminin, istibdatçı bir yönetimin göstergesi olarak kabul edilmeye başlanmasıdır.

¹⁶² Mahmud CELALEDDİN PAŞA, *Mirat-ı Hakikat*, Haz: İ.Miroğlu, İstanbul. Tercüman yay., 1979, c.I, s.133

¹⁶³ Mahmud CELALEDDİN PAŞA, a.g.e., c.I, s.134-147

¹⁶⁴ ORTAYLI, a.g.e., s.73

¹⁶⁵ A.H. ONGUNSU, “Tanzimat ve Amillerine Umumi Bir Bakış” *Tanzimat 1*, İstanbul, MEB yay., 1999, s.9

¹⁶⁶ Ş.MARDİN, a.g.e., s.269-270

B) MUHALEFET MERKEZLERİNİN OLUŞUMU

1- Yeni Osmanlılar

Tanzimat uygulamalarını yalnızca devlet kurumlarında meydana gelen bir değişiklik olarak görmek doğru değildir. Zira toplumsal yapı iktisadi, kültürel ve siyasal açıdan bir çok değişime uğramıştır. Bu değişimlerden biri de sosyal alanın giderek siyasallaşması ve buna uygun yeni siyaset araçlarının ortaya çıkmasıdır. Kurumsallaşan devlet yapısına uygun olarak muhalefet yöntemleri de yeniden şekillenmeye başlamıştır. Ancak gelişen muhalefet hareketinin Osmanlı yönetimi üzerindeki etkisi ilk zamanlar oldukça sınırlıdır. Bu durumun çeşitli sebepleri vardır. Her şeyden önce, iktidar uğruna birbirleriyle yarışan siyasal partiler yoktur. İleride politik mücadeleyi besleyecek olan en önemli araç, özgür basın da kurulamamıştır. Sadece bu maddi araçlardaki yoksunluklar bile toplumsal muhalefetin çağdaş anlamda örgütlenmesini oldukça zorlaştıran etkenlerdir.

Niteliği tartışmalı olmakla birlikte ilk siyasal muhalefet, 1859 tarihli “Kuleli Vak’ası”dır. Sonraki siyasal gelişmelere düşünsel bir miras bırakıp bırakmadığı şüpheli olan bu olayın, 1856 Gülhane Hattına karşı bir tepki olduğu yönünde ortak bir kanı vardır. Olayı gerçekleştiren örgütün adı “Fedailer Cemiyeti”dir. Amaçlarını gerçekleştiremeden yakalanan örgüt üyelerine, Kuleli’de yargılandıkları için bu isim verilmiştir. Yargılananlar arasında yüksek rütbeli subaylar, aydınlar, medrese öğrencileri ve din adamları yer alıyordu.¹⁶⁷

Bir teşkilat örgütlenmesi ve programı olmayan bu hareketin ideolojisi hakkında çeşitli görüşler vardır. A.Bedevi Kuran, Vambery ve Engelhardt gibi yazarlar bu olayı, meşrutiyet ve hürriyete doğru atılmış ilk adım olarak görmektedirler. Yeni Osmanlı ve Jön Türk hareketinin de öncülü saymaktadırlar.¹⁶⁸

¹⁶⁷ BERKES, Türkiye’nin Çağdaşlaşması, s.241

¹⁶⁸ A.Bedevi KURAN, Osmanlı İmparatorluğunda ve Türkiye Cumhuriyetinde İnkılap Hareketleri, İstanbul, Çeltüt mat., 1959, s.63; Uluğ İGDEMİR, Kuleli Vakası Hakkında Bir Araştırma, Ankara, TTK, 1937, s.33; KARAL, a.g.e., c.VI, s:96-97

Aksi görüşteki bir çok yazara ve bu konuda hala en kapsamlı çalışmanın sahibi olan İğdemir'e göre hareket; hükümdarın batı yanlısı davranışlarını hoş görmeyen birkaç ulema etrafında gelişen, ilerici bir fikir taşımayan ve padişahın şahsına yönelmiş bir teşebbüştür. Yetkin'e göre ise bu hareketin gerçek anlamı, Tanzimat ve kurumları hakkındaki değerlendirmeye göre tespit edilmelidir.¹⁶⁹

Bizce bu hareket o dönemdeki eğilimleri yansıtmaması bakımından siyasal bir içeriğe sahiptir. Fakat bu kişilerin, ortak hedefe yönelmiş siyasi bir teşkilat kurma iradesi taşıdığını söylemek zordur. Anlaşıyor ki bu hareket, ortaya çıktığı tepkisellik noktasından öteye geçmeyi başaramamıştır. Sağlam bir örgütlenme ve düşünce temelinden yoksun oldukları içinde çabucak tarih sahnesinden çekilmişlerdir.

Osmanlı siyasal modernleşmesinde anayasacı hareketin ilk temsilcileri “Yeni Osmanlılar” diye adlandırılan muhalefet grubudur. Bu muhalefet hareketinin amacı, yöntemleri ve yarattığı etkiyi incelemeden önce kısaca ortaya çıktıkları döneme bakalım.

Tanzimat döneminde gayrimüslim tebaanın ekonomik-sosyal durumu iyileşirken, ulema, esnaf, köylü ve küçük imalatçıdan oluşan müslüman tebaanın durumu gittikçe kötüleşmektedir. Bu kesimler gelişen yeni pazar ilişkileri içinde kötü durumlarının sorumlusu olarak Avrupalılaşıma çabalarını ve Tanzimatçı bürokratları görmektedirler. Ancak tepkilerini dışa vuracak ne sağlam bir düşünceye ne de etkili bir siyasal örgütlenmeye sahiptirler. Örgütlenemeyen bu tepkisellik, çoğu zaman siyasal üretkenlikten yoksun, dinsel bir karakter arzeder.¹⁷⁰ Modernleşmenin nimetlerinden faydalanan merkezdeki bürokrat kesime karşı, özellikle merkez dışı bölgelerde modernleşme karşıtı bir çevre oluşur. Durumu nispeten daha iyi olan eğitimli ve varlıklı kişiler ise aydın muhalefetinin kurucuları olacaktır.

¹⁶⁹ Çetin YETKİN, *Başlangıçtan Atatürk'e Türk Halk Eylemleri ve Devrimler*, Ankara, Ümit yay., 1936, s.306

¹⁷⁰ YETKİN, a.g.e., s.303

Yeni Osmanlıların bir çoğu, II. Mahmut'un batılılaşma hareketine başladığı dönem ve sonrasında doğmuş kişilerdir. Yetiştikleri dönem eğitim açısından batılı müesseselerin kurulduğu, gazetelerin ortaya çıktığı bir dönemdir. Bu nedenle gazetenin düşüncelerin aktarılmasındaki kilit rolünü iyi tahlil etmişlerdir. Bu aydınlardan bir çoğu içeride "Tercüme Odası"nda, dışarıda Avrupa'da yabancı dil öğrenirler. Bu sayede batı düşünce akımlarını ve Avrupalıların Osmanlı devleti hakkındaki düşüncelerini öğrenme fırsatını yakalarlar.¹⁷¹

1860'lı yıllar Osmanlı toplumunun siyasal modernleşme sürecinin başladığı dönemdir. Ancak muhalefetin laik ve ulusalcı bir yapısı olduğunu söylemek zordur.¹⁷² İşte bu iki hususta eksiklik siyasal sistemin çıkmazlarını teşkil etmektedir. Hem Tanzimat ideolojisinin ve yarattığı kurumların hem de muhalefetin temel çelişkisi gelip bu iki noktaya dayanmaktadır. Batı düşüncesi ve kurumları ile geleneksel yapıyı bağdaştırmaya çalışan tutum, Osmanlı modernleşmesinin en tutarlı uygulaması olacaktır. Tunaya'nın tespiti yerindedir:¹⁷³

"...Tanzimatın Şarkla Garbı bir arada yaşatmak istemesi bütün müesseselerinin bu ikiliği muhafaza etmelerine müncer olmuştur. Sarıklı imparatorluktan meşruti hatta cumhuri Avrupa'ya geçmek isteyen "Yeni Osmanlılar Cemiyeti"de bu ikiliği idame mecburiyetinde kalarak, Engelhardt'ın deyişi ile 'bir göz şarkta bir göz garpta ...şası' bir teşekkül olmaktan kurtulamamıştır. Bu durum pek tabii olarak cemiyetin ihtilalcilik vasfını da zaafa uğratmış ve 'padişahçı bir ihtilal cemiyeti' karakterini almasına sebep olmuştur."

Yeni Osmanlıları ortaya çıkarıcı koşulların hazırlayıcısı olan Babıali, eleştirilerin de ana hedefi olmuştur. Tanzimat, bir çok yenilikle beraber kendi muhalefetini de yaratır. Bu durum, yönetim ile muhalefet arasındaki ilişkide, amaçta birlik yöntemde farklılık gibi bir algılamaya neden olur. Öyle ki Marşin'e göre Yeni Osmanlılar, Tanzimatın amaçlarını geliştiren "ikinci kuşak" Tanzimatçılardır.¹⁷⁴

Yeni Osmanlı Cemiyeti, 1865 Haziran'ında bir pazar günü Belgrad ormanında kurulmuştur. "Yeni Osmanlılar" terimi bir çok kaynakta farklı şekillerde kullanıldığı için zaman zaman karışıklıklara neden olmaktadır. Kuntay, Yeni

¹⁷¹ KARAL, a.g.e., c.7, s.300-301

¹⁷² ORTAYLI, a.g.e., s.208

¹⁷³ Tarık Zafer TUNAYA, *Türkiye'de Siyasi Partiler*, İstanbul, Arba yay., 1995, s.93-94

¹⁷⁴ Şerif MARDİN, , "Yeni Osmanlı Düşüncesi", *Modern Türkiye'de Siyasal Düşünce*, İstanbul, İletişim, 2001, s.47

Osmanlılar için dört adın kullanıldığını söyler: 1)İttifak-ı Hamiyet 2)Jeunes Turques 3)Türkistanın Erbabı Şebabı 4)Yeni Osmanlılar.¹⁷⁵ Başka bir kaynakta ise kendilerine verdikleri ilk isim olarak “İttifak-ı Hamiyet” zikredilmektedir.¹⁷⁶ Bu konuda uzun bir makale kaleme alan Sungu, terim sorunu üzerinde ayrıntılı olarak durmuştur.¹⁷⁷ Ortaylı, Yeni Osmanlı teriminin Fransızca’ya tercümesi Genç Osmanlılar anlamında “Jeunes Ottoman” olması gerektiği halde Avrupalılar arasında Osmanlının ulus nitelenmesi olarak bir anlamı olmadığından “Genç Türkler-Jeunes Turcs” kullanımının yaygınlaştığına dikkat çeker.¹⁷⁸ Cemiyetin ismi basit bir terim yada kullanım sorunu gibi görünse de, aslında köklü bir algılama sorununu ifade etmektedir .

1865 Haziran’ında bir araya gelen kurucular arasında; Mehmet Bey, Rıza Bey, Reşat Bey, Nuri Bey, Ayetullah Bey, Namık Kemal ve Refik Bey vardır. Cemiyetin teşkilat yapısı, İtalyan Carbonari örgütünden esinlenerek oluşturulur. İlginç olan cemiyetin teşkilat yapısının sonraları Yeni Osmanlıları ele verecek Ayetullah bey tarafından yapılandırılmasıdır. Cemiyette her altı kişiye bir yedinci kişi başkanlık eder. Her hücrenin başı olan yedinci kişi, yalnızca diğer hücrenin başıyla ilişki kurabilecektir.¹⁷⁹ Kendisi de cemiyetin bir üyesi olan Ebüzziya Tevfik ilk toplantıdan şöyle bahseder:

“O günkü müzakere, mutlakıyet idaresinin, meşrutiyet idaresine çevrilmesi için alınacak ilk tedbirler, yani bir inkılap cemiyeti kurmağa teşebbüs hakkında cereyan eder...”

Yeni Osmanlı üyeleri özellikle basın kullanarak seslerini duyurmaya çalışırlar. Ali Paşa bu sebeple yükselen muhalefetin sesini kısmak için basın özgürlüğünü kısıtlayan bir ferman çıkarır. Ardından da gazete kapatmalar gelir. Muhalefet, elindeki en önemli politik aracı yeni yöntemler bulana kadar yitirmiştir. Böylece sansür kurumsal olarak basın hayatına girmiş olur. Basın üzerinde kurulan

¹⁷⁵ M.Cemal KUNTAY, *Namık Kemal, Devrin İnsanları ve Olayları Arasında*, İstanbul, Maarif Mat., 1944, c.I, s.289

¹⁷⁶ DAVISON, *Osmanlı İmp.’da Reform...*, c.I, s.209

¹⁷⁷ İhsan SUNGU, *“Tanzimat ve Yeni Osmanlılar”*, *Tanzimat II*, İstanbul, MEB yay., 1999, s.776

¹⁷⁸ ORTAYLI, *a.g.e.*, s.212

¹⁷⁹ Ebüzziya TEVFIK, *Yeni Osmanlılar Tarihi*, İstanbul, Kervan yay., 1973, s.83-84

sıkı denetim gösteriyor ki, modernleşen sadece devlet kurumları değildir. Toplumsal denetimin sağlanması yöntemlerinde de modern esaslara geçilmiştir.

Bazı Yeni Osmanlı üyeleri bu baskı ortamından kurtulmak için 1867 Mayıs'ında Avrupa'ya kaçarlar. Önce Ziya Paşa ve Namık Kemal sonra Ali Suavi, Paris'te Mısır tahtının varisi Mustafa Fazıl Paşa ile buluşur. Yeni Osmanlı üyelerinden Mehmed, Reşad ve Nuri beyler ise Haziran ayında kaçmışlardır.¹⁸⁰ Böylece Yeni Osmanlı Cemiyetinin ikinci dönemi diyebileceğimiz Avrupa macerası başlamıştır. Yeni Osmanlıların Avrupa'daki faaliyetlerinin en büyük maddi destekçisi Mustafa Fazıl Paşa olacaktır. Bundan sonraki çalışmalar Mustafa Fazıl Paşa'nın şahsi ve siyasi durumu ile yakından ilgilidir. Mustafa Fazıl Paşa'nın siyasi kişiliği hakkında farklı değerlendirmeler vardır. Bir görüşe göre Mustafa Fazıl Paşa meşrutiyet veya anayasa fikirleriyle hareket etmemiştir. Yeni Osmanlı Cemiyetini de siyasi menfaatlerini elde etmek için kullanmıştır.¹⁸¹ Aksi görüşteki yazarlar ise hürriyetçi, anayasacı görüşlere sahip olduğunu, bununla birlikte Yeni Osmanlıları himaye ederek Mısır valiliği için Osmanlı yönetimine baskı yaptığını ileri sürerler.¹⁸²

Mustafa Fazıl Paşa 1867 yılında Paris'ten, Sultan Abdülaziz'e hitaben uzun bir mektup kaleme alır. Fakat mektup hiç de alışık olunmayan bir hitapla başlar: "padişahların sarayına en güç giren şey doğruluktur!" Oldukça sitemkar bir ruh hali içinde yazılan mektupta devlet idaresine ilişkin; eşitlik, meşrutiyet, hukuka saygı, federalizm ve laiklik gibi konulara değinilmiştir.¹⁸³ Mektubun içeriği Mustafa Fazıl Paşa'nın sadece şahsi ihtiraslarla hareket eden bir kişi olmadığını göstermektedir. Mektup adeta yumuşak bir üslupla yazılmış muhtıra gibidir. Devletin içinde bulunduğu durum ve yapılması gerekenler açık bir dille anlatılmıştır. Mektubun içeriğine ilişkin bir önemli husus da din ve devlet işlerinin ayrılması mecburiyetinin açıkça ilk kez burada dile getirilmesidir. İstanbul'da kısa sürede elli bin adet

¹⁸⁰ KARAL, a.g.e., c.VII, s.305

¹⁸¹ KARAL, a.g.e., c.VII, s.305, DAVISON, a.g.e., c.I, s.226

¹⁸² ÜLKEN, a.g.e., s.54, BERKES, a.g.e., s.248

¹⁸³ Mustafa FAZIL PAŞA, Sultan Abdülaziz Han'a Paris'ten Bir Mektup, Dersaadet, Artun ASADURYAN Matbaası, 1326

dağıtılan mektup, siyasal ajitasyonun yükseldiği daha sonraki yıllarda defalarca kez dağıtılır.¹⁸⁴

Mustafa Fazıl Paşa, her ne sebeple olursa olsun gelişen muhalefetin meşrutiyet ve anayasa taleplerini desteklemiştir. Desteğin maddi yanının olması bizce başlıbaşına bir olumsuzluk nedeni değildir. Meşrutiyet ve anayasa uğruna harcanan entelektüel çabanın tam manada kurumsallaşamamış olması, hareketi kişisel nitelikte mali destek arayışına yöneltmiş olabilir. Günümüzde dahi siyasal partilerin devlet, kişi yada bir çevre tarafından desteklendiği yahut kollandığı düşünülürse Yeni Osmanlıların Mustafa Fazıl Paşa ile olan “dayanışması” kolayca anlaşılabilir.

Yeni Osmanlıların dağılma süreci, Abdülaziz’in Paris seyahatinde Mustafa Fazıl Paşa’yı affetmesi ile başlar. İstanbul’a dönen Mustafa Fazıl Paşa Yeni Osmanlılar’a maaş ödeyeceğine ve gazete çıkarılmasına dair yardım sözü vermiştir. Ancak dönüşünden bir süre sonra Hıdivlik ihtimali belirince, geçici bir süre “Hürriyet”in kapatılmasını emreder. Geride kalanlar gazeteyi çıkarabilecek maddi olanaktan yoksundurlar. Hareket, zamanla Avrupa’daki sempatisini de kaybeder. Aralarında çıkan anlaşmazlıklar ise cemiyetinin fiilen dağılmasıyla sonuçlanır. 1871’de Ali Paşa’nın ölümü ile cemiyet üyelerinin çoğu İstanbul’a döner. Sadece Ali Suavi, Abdülaziz dönemi sonuna kadar Avrupa’da kalmaya devam eder.¹⁸⁵

Yeni Osmanlıların bir siyasal programa sahip olup olmadığı tartışmalıdır. Ebuzziya Tevfik bir programdan bahsetmektedir. Buna göre; meşrutiyeti tesis edecek bir anayasanın, milletin talebi olarak padişaha sunulması ve bunun kabulü ve icrası için padişahın yemine davet edilmesi amaçlanmaktadır.¹⁸⁶

Tunaya, Berkes, Karal ve Davison’a göre cemiyet bir programa sahiptir. Şehsuvaroğlu ise Yeni Osmanlıların nizamnameye ve bir teşkilata sahip olduğunu

¹⁸⁴ Ebuzziya TEVFIK, a.g.e., s.25

¹⁸⁵ KARAL, a.g.e., c.VII, s.312

¹⁸⁶ Ebuzziya TEVFIK, a.g.e., s.87-88

kabul etmemektedir.¹⁸⁷ Karal cemiyetin programının; ümmet adı verilen Osmanlı tebaasına eşit haklar sağlanması, bu hakların kanun teminatı altına alınması ve meşrutiyet idaresinin tesisinden ibaret olduğunu söyler.¹⁸⁸ Kendisi örgüt disiplininden ve teşkilatlanmasından yoksun olan bir yapının, halkı politik bir program etrafında toplayabilmesi oldukça güçtür. Bir programın varlığı öncelikle düşünsel, eylemsel ve örgütsel birlikteliğin sağlanmasına bağlıdır. Bu anlamda Yeni Osmanlıların çağdaş siyasal partilerin benzeri bir programa sahip olduğunu söylemek zordur.

Yeni Osmanlılar sürgünde buldukları 1867 senesinde, program niteliğinde bir belge hazırlarlar. Bu belgede özetle: 1)Prens Mustafa Fazıl'ın padişaha hitaben yazdığı mektupta dile getirdiği reformların uygulanması ve istibdat rejiminin değiştirilmesi. 2)Osmanlı İmparatorluğu için tehlike teşkil eden Rus nüfuzunun yok edilmesinden bahsedilir. Bu programın hazırlanmasında Avrupalı ulusçu devrimciler (Polonyalı, İtalyan, Romen) ile sosyalist devrimcilerin etkiliği olduğu söylenmektedir.¹⁸⁹

Yeni Osmanlılar amaçlarına ulaşmak için nasıl bir yöntem izlemişlerdir? Sorunun cevabını hareketin ideolojisine, hedeflerine ve kadrolarının sosyal statülerine bakarak cevaplayabiliriz. Yeni Osmanlılar anayasa, meşrutiyet, özgürlük istiyorlardı. Ancak devlet idaresine ilişkin ne tecrübeleri ne de ciddi bir kadroları mevcuttur. Neyi nasıl yapacakları hususunda önceden alınmış merkezi bir kararları da yoktur. İleride bu isteklerini karşılayacak kişi olarak Mahmud Nedim Paşa'ya düşünceleri ise zafiyetlerinin vardığı noktayı göstermektedir.¹⁹⁰

Yeni Osmanlıların kamuoyu yaratmada kullandıkları başlıca yöntem yazılı propagandadır. Kuntay, meşrutiyeti Namık Kemal'in kaleme, ikna yolunu kullanarak; Mehmet Beyin ise tabancayla getirmek istediğini söyler.¹⁹¹ Yöntemdeki farklılık varılmak istenen hedefle de yakından ilgilidir. Ziya Paşa'nın başını çektiği

¹⁸⁷ T.Z.TUNAYA, *Siyasal Partiler*, s.93; BERKES, a.g.e., s.255-256; KARAL, a.g.e., c.VII, s.314; DAVISON, a.g.e., s.226-229

¹⁸⁸ KARAL, a.g.e., s.314; Bedevi KURAN, *İnkılap Hareketleri...*, s.75

¹⁸⁹ BERKES, a.g.e., s.253-254; DAVISON, a.g.e., s.227-228

¹⁹⁰ ŞEREF, a.g.e., s.124

¹⁹¹ KUNTAY, a.g.e., s.306

silah kullanmaktan çekinen grup, meşrutiyeti ana hedef olarak yeterli görmektedir. Sonradan Fransız ordusuna özgürlük savaşçısı olarak katılan Mehmet Bey ise cumhuriyet fikrine yaklaşır. Bundan dolayı silahlı savaşımdan kaçınmamaktadır. Yeni Osmanlıların daha çok aydın bürokrat kadrolardan meydana geldiğini düşünürsek, başlıca siyasal mücadele aracı olarak neden basını kullandıklarını anlayabiliriz.

Yeni Osmanlıların siyasal amaçlarını, yöntemlerini ve araçlarını gösteren düzenli bir belge yoktur. Ancak Mustafa Fazıl Paşa, Namık Kemal ve Ziya Paşa gibi önderlerin çeşitli yerlerde ve zamanlarda kaleme aldıkları yazılardan anlamlı bir bütün çıkarılmaya çalışılır. Yeni Osmanlılar görüşlerini başlıca; Tasvir-i Efkâr, Muhbir, Hürriyet ve İbret gazetelerinde dile getirmişlerdir. İ.Sungu, Namık Kemal ve Ziya Paşa'nın görüşlerini, özellikle bu iki gazetenin (Hürriyet ve İbret) derlenmesi suretiyle hazırladığı makalesinde uzun uzun aktarmıştır.¹⁹²

Yukarıda Yeni Osmanlı Cemiyeti'nin her şeyiyle disipline olmuş bir örgütlenme olmadığından bahsettik. Aralarındaki bu ideolojik ve yöntemsel farklılıklar, cemiyet içinde birbirinden farklı grupların ortaya çıkmasına sebebiyet vermiştir. Mardin, dört kligin oluştuğu kanısındadır:

1. Mehmet bey, Halil Şerif, Mustafa Fazıl'dan oluşan liberaller
2. Namık Kemal'in temsil ettiği hürriyetçi, Mustafa Fazıl'dan ve Halil Şerif'ten daha halkçı olan grup
3. Halkçılık noktasında Namık Kemal'e yaklaşan, ancak Namık Kemal'e göre daha alt sınıfların temsilcisi olan Ali Suavi
4. Babıali nazırları ile kavgalı Ziya Paşa¹⁹³

Engelhardt'a göre Ali ve Fuad Paşalar da hükümdarın yetkilerinin kısıtlanması taraftarıydılar. Ancak konumları itibarıyla mesuliyet ve hürriyet usulünün hemen kurulmasına karşı çıkıyorlardı.¹⁹⁴ Fuad Paşa'ya karşı daha ılımlı

¹⁹² SUGU, a.g.m., c.II, s.777-857

¹⁹³ Şerif MARDİN, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, İstanbul, İletişim, 1996, s.92-93

¹⁹⁴ ENGELHARDT, a.g.e., s.191

yaklaşan Yeni Osmanlılar, Ali Paşa'yı Babıali'nin diktatörü kabul ediyordu. Bu sebeple onun temsilcisi olduğu gücün (bürokrasinin), mutlaka denetlenmesi ve sınırlandırılması gerektiğine inanıyorlardı. II. Mahmut'tan sonra merkezi teşkilatı idare eden ve giderek güçlenen bürokrasiye karşı Yeni Osmanlılar; meşrutiyet, mesul yönetim ve parlamento gibi talepler ileri sürerler. Yeni Osmanlı muhalefetine hedefinde bulunan siyasi kişiliğin padişah olmaması, bu hareketin farklı dinamikler üzerinden yükseldiğini gösterir. Zira devletin idaresi uzun süredir Babıali'nin elindedir. Bu sebeple Yeni Osmanlıların hedefi, güçlenen bürokratik aygıtın başındaki Ali ve Fuad Paşalardır.¹⁹⁵ Ancak Ali Paşa'nın ölümü istibdat rejiminin paşaların kişiliğine bağlı olmadığını göstermiştir.

Yeni Osmanlılar Tanzimatın yarattığı kurumları reddetmiyorlardır. Fakat uygulamayı taklitçi ve yüzeysel bulmaktadırlar. Bu noktadaki rahatsızlık aydınları, Osmanlı toplumsal dokusu üzerinde daha fazla kafa yormaya ve çağdaş manada sosyolojik yazılar kaleme almaya yöneltmiştir. Özellikle Namık Kemal'in yazıları, Rousseau'nun toplum anlayışının izlerini taşır.¹⁹⁶

Bazı yazarlar (Mardin, Berkes, Ortaylı, Davison) Yeni Osmanlı hareketinin bir ideolojik tutarlılığa sahip olmadığını söylemektedirler. Ortaylı, Yeni Osmanlı düşünürlerinin; Anayasacı liberalizmin çizgilerinden, modernist İslamcılığa, hatta olgunlaşmamış bir Türkçülüğe ve sosyalizme kadar çeşitli görüşleri içeren renkli bir yelpaze oluşturduğu kanısındadır.¹⁹⁷ Kuntay daha ileri giderek; "245 tane Yeni Osmanlı olduğu gibi, 245 tane de 'Meşrutiyet' vardı.... ve galiba Yeni Osmanlılar istemekte değil, istememekte birleşmiş idiler" der.¹⁹⁸ Başka bir yazar da benzer bir yorum getirerek, Yeni Osmanlıların muhalefette birleştiklerini ancak çözümlerde ayrıldıklarını ileri sürer.¹⁹⁹

Bu tespitler büyük ölçüde doğruluk taşır. Ancak Yeni Osmanlıların iç tutarsızlığını anlaşılır kılacak nesnel ve öznel koşulların üzerinde durmak gerekir. Bu

¹⁹⁵ MORTMANN, a.g.e., s.153-154; UBİCİNİ, a.g.e., s.3

¹⁹⁶ ŞEREF, a.g.e., s.121; MARDİN, a.g.e., s.277-278

¹⁹⁷ ORTAYLI, a.g.e., s.213

¹⁹⁸ KUNTAY, a.g.e., s.358

¹⁹⁹ SHAW/SHAW, a.g.e., c.II, s.170

meseleye çalışmanın bütününi bozmamak için ayrıntısıyla değinmeyeceğiz. Ancak Yeni Osmanlıları bir düşünce ekolü etrafında toplanmış düşünürler olarak değerlendirmek doğru değildir. Yeni Osmanlılar herşeyden önce siyasal bir harekettir. Buna göre olgunlaşmamış bir siyasal hareketin mensupları arasında tam bir fikir birliğinin olmaması da gayet doğaldır.

Yeni Osmanlıların bir siyasal parti olup olmadıkları hususu tartışmalıdır. Tunaya, Davison ve bizimde iştirak ettiğimiz görüşe göre Yeni Osmanlıları modern manada siyasal parti saymak doğru değildir.²⁰⁰ Aksi görüşteki Karal ise Yeni Osmanlıları modern manada kurulmuş ilk siyasi parti olarak kabul eder.²⁰¹ Şunu dikkatle belirtmek gerekir ki Yeni Osmanlıları modern manada siyasal parti saymamak bizi zorunlu olarak bu hareketin siyasi bir özellik taşımadığı sonucuna vardırılmaz. Herşeyden önce hareket siyasi bir oluşumdur; siyasal iktidara yönelik hedefleri vardır. Bir anayasa talebi etrafında topladıkları kesindir. Bu nedenledir ki, siyasal partilerden veya anayasa hareketinden bahsederken tarihlendirmenin ister istemez Yeni Osmanlılar'a kadar uzanması kaçınılmazdır.

Bir çok bakımdan modern manada örgütlü bir siyasi parti olmaktan uzak görünse de Yeni Osmanlılar, Osmanlı-Türk anayasacılığının başlangıç noktasını teşkil eder. Yarattıkları muhalefet ortamına ve tartışma zeminine; anayasa, parlamento, mebus, temsil, cumhuriyet, meşrutiyet, kamuoyu, hürriyet, hukuka saygı ve laiklik gibi anayasa hukukuna ait bir çok kavramı taşımayı bilmişlerdir. Düşünce dünyalarında bir çok olumlu ve olumsuz yanlara rastlamamız mümkündür. Fakat, 1876 anayasasını hazırlayan iç dinamiklerden bahsedilecekse, Yeni Osmanlıları ve yarattığı geleneği bu tarihsel gelişimin en önemli öznesi saymak mecburiyetindeyiz.

Tanzimat anlayışı ve uygulamaları, muhalif düşünce ve hareketlerin ortaya çıkması için uygun bir ortam yaratmıştır. Bunun sonucu olarak tepkiselliğin dile getiriliş biçiminde de önemli değişiklikler yaşanır. Padişaha yönelik darbe karakterli muhalefet anlayışından, çağdaş siyasal muhalefet anlayışına doğru bir yönelim vardır. Ancak resmi iktidar ilişkilerinden ve anlayışından tamamen bağımsız bir

²⁰⁰ T.Z.TUNAYA, a.g.e., s.96; DAVISON, a.g.e., s.231

²⁰¹ KARAL, a.g.e., s.313

muhalefet alanı yaratmak bir anda mümkün olmamıştır. Çoğu zaman devletin kurtarılması kaygısıyla hareket eden bir muhalefet anlayışı sözkonudur. Ne olursa olsun devletin kurtarılması başlıca amaçtır. Siyasal iktidar ile muhalefet merkezleri arasındaki bu amaç yakınlığı, güçlü ve yıkıcı bir toplumsal muhalefetin oluşumunu engelleyen başlıca sebeplerden biri olacaktır.

Tanör, Yeni Osmanlı hareketi ve I. Meşrutiyeti değerlendirirken, meşrutiyetin dipten gelen dalga ile oluştuğunu söylemektedir. Yukardan aşağıya doğru gelişen Tanzimata karşılık, Meşrutiyetin oluşumu aşağıdan yukarıya doğru gelişmiştir,²⁰² Biz bu yoruma katılmamaktayız. Zira Yeni Osmanlı hareketi ve meşrutiyet daha çok kültürlü kişilerin; bürokrat, aydın ve asker zümrenin yarattığı bir gelişmedir. Örgütlenme biçimi, araçları ve düşünsel temelleri böyle iken yarattığı etkiyi dipten gelen toplumsal bir muhalefet olarak nitelenmek abartılı bir yorumdur. Yeni Osmanlı ideolojisi daha çok burjuva liberal bir karakter taşımaktadır.²⁰³ Ancak liberal reformun ilkeleri ile İslami geleneğin değerlerini bağdaştırmaya çalışmaları hareketi ideolojik tutarsızlığa itmiş gibi görünür. Bir yazar herhalde bu ikili yapısından olacağı Yeni Osmanlıları, modern Ortadoğunun ayırt edilebilir ilk siyasi ideolojisi olarak gördüğünü söylemiştir.²⁰⁴ Son olarak şunu belirtmek gerekir ki Yeni Osmanlıların Türk siyasal tarihindeki yerini sadece anayasa mücadelesiyle sınırlamak doğru değildir. Ortaya çıktıkları dönemde edebiyat, gazetecilik, tarih ve ekonomi gibi alanlarda birçok yeniliğe imza atarak toplumsal uyanışın simgesi olmuşlardır.

2- İdeolojik Arayışlar

2.1- Osmanlıcılık

Osmanlı toprakları, 19. yüzyılda siyasi ve ekonomik çıkar çatışmalarının doruğa ulaştığı coğrafyalardan biridir. Bu sebeple imparatorluk, çeşitli ideolojik arayışlara kaynaklık edecektir. Toplumsal yapıyı oluşturan unsurlar milliyetçilik akımının etkisiyle ekonomik, sosyal ve siyasal çıkarlarını yeni baştan düzenlemeye girişirler. Bu çerçevede hem siyasi ve hukuki hem de dini otoriteler sarsılmaya

²⁰² TANÖR, a.g.e., s.127

²⁰³ A.D. JELTYAKOV, *Türkiye'nin Sosyopolitik ve Kültürel Hayatında Basın*, Moskova, Basın Yayın Genel Müd. Yay. Armağan, s.143

²⁰⁴ C.V. FINDLEY, *Osmanlı Devletinde Bürokratik Reform*, İstanbul, İz yay., 1994, s.183

başlar. Osmanlı İmparatorluğu, bu kopuş hareketlerini engellemek için her türlü milliyetin üzerinde bir üst kimlik olarak “Osmanlılık” kavramını yaratır. Bunu sağlamaya çalışan siyasi ve ideolojik harekete ise “Osmanlıcılık” denir.²⁰⁵

Türetilen bu yeni kavramlar, bir çeşit eskinin yeni kavramlarla dile getirilmesidir. Eski yapısı ile modern yüzyıla taşıyabilmiş Osmanlı İmparatorluğu ister istemez kendini ulus, ulusal ekonomiler ve ulusçu devrimlerin içinde bulmuştur. Bu yüzden eski döneme ait kavramlar yeniden türetilip, “Osmanlı”, millet ve halk ismi yapılmaya çalışılır. “Osmanlı” terimi eskiden devleti yöneten asker grup için kullanılıyordu. Ancak 19. yüzyılda kullanılan “Osmanlı”, uyrukluğa ifade etmektedir.²⁰⁶ Bu nedenle Osmanlılık, bir anlamda modernleşen devlet yapısının hukuki öznesini ifade eder. Devlet, siyasal varlığını uyrukluğ statüsü yaratarak devam ettirmeyi seçmiştir.

Osmanlıdaki eski millet sisteminde kullanılan “millet” terimi bugünkü manada kullanılmıyordu. Millet kavramının dini cemaatleri tanımlayan bir karşılığı vardır. Buna göre “Müslüman milleti”, “Ortodoks Rûm milleti”, “Ortodoks-Gregoryen Ermeni milleti”, “Yahudi milleti” vardır. Bu anlamda, milliyetçilik rüzgarı sadece Osmanlı siyasal varlığını değil, bir çok milleti çatısı altında toplayan kilise otoritelerini de etkilemiştir.²⁰⁷

Osmanlıcılık ideolojisinin kökleri devletin merkezileştirilmeye başlandığı döneme kadar uzanır. Devletin merkezileştirilmesi, merkezden uzak olan çevrenin daha sıkı bir denetim altına alınmasını sağlar. Bu durum siyasi ve ekonomik alanda yerel grupların çıkarlarını zedelemeye ve milliyetçilik hareketleri için uygun bir ortam yaratmaya başlar.²⁰⁸ Dönemin padişahı II.Mahmut’un söylediği söz “Osmanlılık” kimliğinin daha o yıllarda ortaya çıktığını gösterir: “ben tebaamdaki din farkını ancak cami, havra ve kiliselerine girdikleri zaman görmek isterim...”²⁰⁹

²⁰⁵ Şükrü HANİOĞLU, “Osmanlıcılık”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, İstanbul, İletişim, 1985, c.V, s.1389

²⁰⁶ İlber ORTAYLI, “Osmanlı Kimliği”, *Cogito, Osmanlılar Özel Sayısı*, YKY, 1999, sayı:19, s.77-78

²⁰⁷ ORTAYLI, a.g.m., s.83, HANİOĞLU, a.g.m., s. 1389

²⁰⁸ HANİOĞLU, a.g.m., s.1390

²⁰⁹ Yusuf AKÇURA, *Üç Tarz-ı Siyaset*, Ankara, TTK, 1998, s.20

Osmanlıcılığın otoriter yorumunda padişah sıklıkla “tebaanın babası” olarak sunulur. Merkezi devlet yapısı, herkese aynı mesafede, kollayan, kanatları altına alan baba otoritesinin kişiliğinde vücut bulur.²¹⁰

Sultan Abdülaziz’in 10 Mayıs 1868’de Şurayı Devlet’in açılışında yaptığı konuşma da dikkat çekicidir:²¹¹

“hangi mezhepten bulunurlarsa bulunsunlar bütün tebaam aynı vatanın evlatlarıdır; mezhep anlaşmazlıkları, Osmanlı tebaasını ayırmamalıdır. Herkes dini inançlarında serbesttir... kim olursa olsun, hangi mezhepten bulunursa bulunsun bütün iktidarlar sahiplerinin Şura-yı Devlet’e girmesini istiyorum...”

Burada dikkati çeken husus devlet, dinsel otoritelere eşit mesafede durarak laik bir yaklaşım sergilemesine rağmen, siyasal iktidarın kaynağı ya da meşruluğu meselelerinde seküler bir tutum alamamıştır. Yani siyasal iktidarın kaynağında hala çağdaş bir dönüşüm sağlanamamıştır.

Osmanlıcılık düşüncesi soy ve ırktan ziyade vicdani isteğe dayanan III. Napolyon dönemi Fransız milliyetçiliğinden besleniyordu. Yani “İttihad-ı Anasır = unsurların birliği”, müslüman ve gayrimüslim tebaanın siyasi, hukuki, idari ve medeni eşitliğine dayalı bir milliyetçiliktir. Ortaylı ise Osmanlıcılık düşüncesinin, Avusturya milliyetçiliğinden esinlendiği görüşündedir. Buna göre, Tanzimat Osmanlıcılığı Fransız devriminden etkilenen değil, ona karşı geliştirilen bir tepkidir.²¹²

Osmanlı milleti düşüncesini en çok benimseyen iki yönetici, Ali ve Fuad paşalardır. Her iki paşa da bu yöndeki görüşlerini siyasi vasiyetnamelerinde beyan etmişlerdir. Fuad Paşa vasiyetnamesinde:²¹³

“içişlerimize gelince, bütün çabalarımızı tek bir amaca yöneltmek zorundayız: ülkemizde yaşayan çeşitli halkları kaynaştırmak. Bu kaynaşma gerçekleşmeksizin Osmanlı devletinin sürdürülmesi bana gerçekten olanaksız görünmektedir. Bundan böyle, bu büyük devlet, ne Rumların ne de Islavların, ne tek bir dinin ne de tek bir

²¹⁰ Selçuk Akşin SOMEL, “Osmanlı Reform Çağında Osmanlıcılık Düşüncesi”, Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, İstanbul, İletişim yay., 2001, s.94

²¹¹ ENGELHARDT, a.g.e., s.255-256

²¹² AKÇURA, a.g.e., s.20; ENGELHARDT, a.g.e., s.203; ORTAYLI, İmparatorluğun En Uzun..., s.90

²¹³ AKARLI, Belgelerle Tanzimat..., s.6

ulusun devleti olabilemez. Doğu imparatorluğu yalnız bütün Doğu'luların samimi ve kardeşçe birliği sayesinde varlığını sürdürebilir." demiştir.

Ali Paşa, gayrimüslimlerin; memuriyet, eğitim, hukuk gibi konularda eşit haklara sahip olması gerektiğine ve böylece hoşnutsuzluklarının son bulacağına inanmaktadır. Ali Paşa, vasiyetinde neden Osmanlı milleti yaratılması gerektiği hususunda Fuad Paşa ile benzer sebepler ileri sürer.²¹⁴ Osmanlı milleti yaratma politikası 1870-1871 yıllarında milliyetlerin esasının ırk olarak yorumlanmaya başlanması, Ali ve Fuad Paşaların ölmesi gibi nedenlerle giderek sönmüştür.²¹⁵

Osmanlılık düşüncesi, iki ayrı grup tarafından iki şekilde savunulmuştur. İktidarda bulunan Ali ve Fuad Paşalar ile Cevdet Paşanın temsil ettiği grup, bireylere şahsi haklar verilmesi suretiyle başarıya ulaşılabileceğini savunuyordu. Babıali'nin Osmanlılığı salt pragmatik bir yaklaşımdır. Yeni Osmanlılar ise bireylere siyasi hakların verilmesini ve halkın meşrutiyet idaresi ile yönetilmesini talep ediyordu.²¹⁶ Yeni Osmanlılar ile Osmanlılık, bürokratik merkezîyetçi bir fikir olmaktan çıkıp, liberal ve siyasal katılıma daha açık bir fikre dönüşür. Bu yüzden ikinci görüşü meşrutiyetçi Osmanlılık diye adlandırmak mümkündür. Osmanlılığın bu sayede daha entelektüel bir seviyeye ulaştığı da söylenebilir. Yeni Osmanlılar, temelde İslam birliğine daha yakın olmalarına rağmen, imparatorluğun bekası için Osmanlılık ideolojisine sahip çıkmışlardır. Nitekim II. Abdülhamid döneminde Osmanlılık yerine İslamcılık düşüncesini dillendirecek olmaları bu yanlarını ifade eder.

İmparatorluğu meydana getiren unsurlar Osmanlılık düşüncesine değişik tepkiler verirler. Gayrimüslim tebaa, Osmanlılık kimliğini pek anlamlı bulmamakta, sadece kendilerinin bağımsızlık hareketlerini önleyici bir kimlik olarak görmektedir. Zira bu kişiler yüzyıllardır kendilerini Osmanlı egemenliği altında Bulgar, Sırp, Rum, Ermeni olarak ifade edebilmişlerdir. Siyasal kimliklerindeki bu özerklik sayesinde, uluslaşma bilincine çok daha kolay erişebilmişlerdir.²¹⁷

²¹⁴ AKARLI, *Belgelerle Tanzimat*, s.46

²¹⁵ AKÇURA, *a.g.e.*, s.20

²¹⁶ ÜLKEN, *a.g.e.*, s.73

²¹⁷ AKÇURA, *a.g.e.*, s.28-31; HANİOĞLU, *a.g.m.*, s.1390

Osmanlıcılık esasen gayrimüslim din otoritelerini de rahatsız eder. Öyle ki Gülhane Hattı, gayrimüslim tebaa arasındaki derece farkını kaldırdığında, derece olarak müslüman tebaadan sonra gelen Rumlar ve Ermeniler, Yahudilerle aynı seviyede tutulmaktan hayli rahatsız olurlar. Tepkilerini, “Devlet bizi Yahudilerle beraber etti. Biz İslamın tefevvükuna razı idik” diyerek dile getirirler.²¹⁸

Osmanlıcılık müslüman unsurlar arasında bir süre tutulur. Fakat sonra müslüman tebaanın siyasi, iktisadi ve hukuki statüsü bu eşitlikten olumsuz etkilenince itiraz sesleri yükselmeye başlar. Zira müslümanlar yüzyıllardır kendilerini gayrimüslimlerden üstün tutan prensiplere göre yönetilmişlerdir. Osmanlıcılık ise müslüman tebaanın üstün hukuki statüsünü Gülhane Hattı ile kaldırmıştır. Müslüman tebaa rahatsızlığını şöyle dile getirir: “Aba ve ecdadımızın kaniyla kazanılmış olan hukuk-ı mukaddese-i milliyemizi bugün kaybettik. Millet-i islamiye hakime iken böyle bir mukaddes haktan mahrum kaldı...”²¹⁹

Osmanlıcılık düşüncesine devletin egemen unsuru Türkler, değişik tepkiler gösterirler. İdare üzerindeki etkinliklerini yitirecekleri kaygısıyla çeşitli itirazlarda bulunurlar. Bir yandan da devletin dağılmasını önlemeyi kendi siyasi varlığının temel sorunsalı olarak kabul eden asıl unsur oldukları için, Osmanlıcılık düşüncesini uzun bir dönem savunmuşlardır. Tabi bu siyasetin Türklerin kendi milletçiliğini geciktirmesi gibi bir sonuca yol açmaması da mümkün değildi.²²⁰

Akçura, Avrupa büyük devletlerinin genel olarak bu politikaya karşı çıktığını ileri sürer.²²¹ Biz bu yoruma pek katılamamaktayız. Zira Tanzimat Osmanlıcılığı, Avrupa büyük devletlerine Osmanlı modernleşmesi üzerinde siyasal etkinlik kurma imkanı vermiştir. Osmanlı devlet idaresinde ve iktisadi ilişkilerinde gayrimüslim tebaayı müslüman tebaa ile eşitleyen bir siyasi düşünce akımına karşı çıkmanın, Avrupa devletlerinin o dönemki genel politikası ile örtüşüğünü söylemek zordur.

²¹⁸ CEVDET PAŞA, a.g.e., c.1-12 s.68

²¹⁹ AKÇURA, a.g.e., s.31; CEVDET PAŞA, a.g.e., c.1-12, s.68

²²⁰ HANIOĞLU, a.g.m., s.1391; YETKİN, a.g.e., s.280

²²¹ AKÇURA, a.g.e., s.28-31

Somel, İmparatorluk yapısı içindeki tüm dinsel ve etnik unsurları ayrımsız bir bütün olarak kabul eden Osmanlılık düşüncesinin, üç dayanak noktası olabileceğini ileri sürer: 1)Devlete ve devletin zirvesindeki kuruma, partiye veya hükümdara kutsallık atfederek dinsel ve etnik kimliklerden üstte bir bağlanma noktası oluşturmak. 2)Toprak parçasından yola çıkıp “vatan sevgisi” etrafında unsurları birleştirmek. 3)Aşkın bir üst kimlik yaratarak laik bir ulus meydana getirmek. Osmanlılık düşüncesi, imparatorluğun kendi siyasi ve hukuki yapısı ile uyumlu olan birinci yolu dayanak almıştır.²²²

Osmanlılık düşüncesi tanzimatın yarattığı kurumlarda rahatlıkla farkedilebilir. Ancak bu fikir Tanzimat ile birlikte sönümlenmeye başlar. Nihayetinde Osmanlılık, başarısız bir toplumsallaştırma girişimi olarak tarihteki yerini alır. Yükselen milliyetçilik karşısında sağlam bir dayanak noktası yaratamayan bu fikir, ağırlıklı olarak pragmatik bir yaklaşım sergiler. Bugün için tutarsız bir düşünce gibi görünse de imparatorluk ideali çerçevesinde bu düşüncenin tutarlı bir yanı olduğunu söylemek mümkündür.

2.2- İslamcılık

İslamcılık (panislamizm=ittihad-ı İslam) İslam'ı inanç, düşünce, ahlak, siyaset, idare ve hukuk bakımından hayata hakim kılmak, müslümanlar arasında birlik ve dayanışmayı tesis ederek, İslam ülkelerini Batı karşısında geri kalmışlıktan kurtarmaya yönelik bir çözüm arayışı olarak tanımlanabilir.²²³ Başka bir tanıma göre İslamcılık, bütün müslümanları bir çatı altında birleştirmeyi, böylece islamın ilk dönemlerindeki duruma getirmeyi amaçlayan ideolojidir.²²⁴

Bir görüşe göre İslamcılık ideolojisi, ilk önce 19. yy ortalarında Osmanlı İmparatorluğu'nun uzak çevresinde ve Hindistan'da ortaya çıkmıştır.²²⁵ Ancak yaygın olan görüşe göre ilk olarak Tanzimat'a muhalefet eden Yeni Osmanlılar

²²² SOMEL, a.g.m., s.91-92

²²³ Mümtaz'er TÜRKÖNE, *İslam Ansiklopedisi*, İslamcılık maddesi

²²⁴ ENCYCLOPAEDIA of ISLAM, pan-islamism maddesi

²²⁵ Şerif MARDİN, “İslamcılık”, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, c.V, s.1400

arasında tartışılmaya başlanmıştır.²²⁶ İslamcılık, özellikle 1870 yılından itibaren bir çok değişik çevrede ve hükümet katında, bir kurtuluş ideolojisi olarak gündeme gelmeye başlar. Ancak İslamcılık, devletin resmi politikası olarak II. Abdülhamid döneminde benimsenmiştir.

İslamcılık, Tanzimat hareketinin sönmeye başladığı dönemde sistematik olarak tartışılmaya başlanır. 1871 yılında Ali Paşa ölmüş, Osmanlılık düşüncesi ve Babiali bürokrasisi etkinliğini yitirmiştir. Yeni sadrazam Mahmud Nedim Paşa, dış politikada Rus yanlısı bir tutum takınır. Sultan Abdülaziz ise Fransa savaşından galip çıkan Prusya'nın otoriter yönetimine özenir. Böylelikle Rusya, Panislawizm politikasını başkentte rahatça uygulama imkanı bulabiliyordu. Bulgaristan, Girit ve Bosna Hersek'te ise kargaşa ve isyanlar bir türlü bastırılamıyor ve bir yandan Osmanlılık ideolojisinin altı oyuluyordu.²²⁷

Aşağı gördükleri gayrimüslimlerin, dini, fikri, hukuki ve siyasi eşiti haline gelmeleri, müslüman tebaayı, psikolojik açıdan olumsuz yönde etkilemiştir. Müslüman tebaanın kendine olan güveni açıkça sarsılmıştır. Gelişen batı düşmanlığı, Osmanlı yurtseverliğinden, İslami tutuculuktan ve hatta panislamik duygulardan rahatça istifade edebiliyordu.²²⁸ Dönemin gazetelerinden Basiret, bu duyguların en fazla dile getirildiği yayın organıdır. Yayımladıkları makaleler ile İslamcılık ideolojisini sistematik bir temele oturtmaya çalışırlar. Osmanlı sultanının tüm müslümanların halifesi olduğunu ve bir emri ile çeşitli ülkelerden bir milyon İslam askeri toplanabileceğini yazıyorlardı. Bu yönde broşür hazırlayıp dağıtıyor ve çeşitli dillere çeviriyorlardı. Ayrıca cami ve mescitlerde tartışma toplantıları düzenlemek, hac ziyaretlerini propaganda malzemesi yapmak giderek yaygınlaşıyordu. Uzak çevrelerdeki müslüman ülkelerle ilgili haberler hiç eksik olmazdı. Nisan 1873'de Hollanda, Endonezya'daki Açe bölgesini işgal ettiğinde, Açe Racası halifeden yardım istemiştir. Bunun üzerine Basiret gazetesi ve bazı çevreler bütün Avrupa'nın Hollanda'ya savaş açması gerektiğini söyler. 9 Temmuz tarihli Basirette coşkuyla; Babiali'nin Açe'lileri korumak üzere pek yakında bölgeye sekiz savaş gemisi

²²⁶ AKÇURA, a.g.e., s.21; OKANDAN, *Amme Hukuku...*, s.123; İsmail KARA, "İslamcılık Tartışmaları", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ans.*, c.V, s.235-236

²²⁷ SHAW/SHAW, a.g.e., s.198-199

²²⁸ DAVISON, a.g.e., s.45-46; KARAL, a.g.e., c.VII, s.316

yollayacağı yazılmıştı. Daha sonra Basiret belirsiz bir süre kapatıldı ve haber tekzip edildi. Basiret gazetesinin bu yıllarda Türkler ve müslümanlar arasında en çok okunan gazete olması o zamanki siyasi atmosferin ne şekilde geliştiği yönünde ilginç bir veri oluşturur.²²⁹

İşte böylesi bir ortam İslamcılık akımının gelişmesini sağlar. Bu gelişmeyi etkileyen çeşitli sebepler vardır. Bunlardan bazıları Osmanlıcılık akımını hazırlayan pratik sebeplerle ortaklaşır. Bazıları ise sırf Tanzimat'a ve Osmanlıcılık akımına karşı gelişen tepkilerden kaynaklanmasıyla farklılaşır. Bu tepkiler sonucunda imparatorluğun izlenecek İslami siyasetle yeniden güçlendirilmesi görüşü ortaya çıkmıştır.

Türköne, İslamcılık fikrinin oluşumunu üç temel sebebe bağlar. 1) Batının üstün olan ilim ve teknolojisi alınırken İslami geleneklerden referans alınması gereği. 2) Tanzimatın getirdiği hukuki eşitlik ile müslüman halkın hakim millet olmaktan çıkmasının yarattığı toplumsal huzursuzluk. 3) 19.yy ortalarında Avrupa devletlerinin sömürgeci politikaları doğrultusunda Endonezya, Hindistan ve Orta Asya'daki bazı müslüman ülkeleri işgal etmeleri sonrasında bu ülkelerin, Hilafet makamından himaye talep etmeleri, aydınlar arasında Osmanlı toprakları dışındaki İslam ülkelerini birleştirme fikrini doğurur. Bu birleşme ancak, dinin siyasetteki aktif rolü ile sağlanabilecektir.²³⁰ Bu sebeplere birini daha eklemek mümkündür. Almanya'nın Pancermanizm ve Rusya'nın Panslavizm politikaları ile olan etkileşim, Osmanlı dış politikasını ideolojik açımlı egemenlik arayışına itmiştir. Karal'ın deyişle "Osmanlı İmparatorluğu'nda, ırka müstenit vahdet temini imkansız bulunduğundan, dine müstenit bir vahdet kendisini zaruri göstermiş ve bu yüzden Panislamizm fikri doğmuştur."²³¹

İslamcılık, Osmanlıcılık düşüncesinin anasır'ından vazgeçmek oluyordu. İmparatorluğun asli unsuru olarak artık müslümanlar tanımlanır. Buna göre İslamcılık, bir kalkınma ve kurtuluş ideolojisi olarak müslümanların İttihad'ını

²²⁹ İlhan YERLİKAYA, 19.yy Osmanlı Siyasi Hayatında Basiret Gazetesi, Van 100. yıl Ün. yay., 1994, s.114-116; MORTMANN, a.g.e., s.169-170

²³⁰ TÜRKÖNE, İslam Ansiklopedisi., İslamcılık md.

²³¹ KARAL, a.g.e., c.VII, s.316

hedefliyordu. Halbuki Osmanlıcılık ideolojisini çökerten milliyetçilik hareketi, İslamcılık ideolojisinin de altını çoktan oymaya başlamıştır. Cevdet Paşa'nın Tezakir'de zikrettiği şu olay durumun anlaşılması için yeterlidir: Osmanlı devleti İslahat Fermanının ilanından sonra eyaletlere köleliği ve köle ticaretini kaldırdığına dair bir emirname gönderir (1856). Ancak Cidde'nin önde gelen tacirleri, Mekke emiri Abdülmuttalip Efendi ve diğer ülema, Osmanlı'nın bu emrine, dini İslamın, dini kuffarın her veçhile hilafına olduğunu belirterek şiddetle karşı çıkmışlardır. Hatta merkezin bu emrini bağımsız bir hükümetin kurulması için bahane sayıp isyan etmişlerdir. Ulemanın reisi Şeyh Cemal Efendi, Türkler'in mürted olduğunu ilan etmiş ve kadı efendiden bu emirnamenin şeriata aykırı olduğuna dair ilam istemiştir. Kadı bu isteği karşılamadığında ülema, ümmeti müslümanı Türkler üzerine cihada çağırılmış ve şöyle demiştir: “sizden katlolunan cennetlik ve anlardan katl olunanlar cehennemlik olduğunda iştibah (şüphe) yoktur”²³²

Dönemin siyasal gelişmelerinde Yeni Osmanlı hareketinin düşünürleri önemli rol oynamışlardır. Meşrutiyet ve eşitlik prensibinin savunucusu olan Yeni Osmanlılardan bazıları Osmanlılık ideolojisini terkederek, İslamcılık ideolojisini öne çıkarırlar. Bu kişilerin başında Osmanlıcılık ideolojisi ile beraber İslamcılık ideolojisini de savunan Namık Kemal gelmektedir. Zira Namık Kemal ve arkadaşlarının Avrupa'da bulunmaları, din ve ırkın siyasi hayattaki önemini kavramalarını kolaylaştırmıştı. Londra'da Yeni Osmanlılar ile görüşen Macar Vambéry, yazılarında şu tespiti yapar: “...Jeunes-Turcs partisi, politikada Panslavisme ve Paneuropenisme tahrikatına, Panislamizme ile karşı koymak zaruretini ilan ediyordu...Vakıa ihtilalci idiler, fakat sadık ihtilalci. ...”²³³ Yeni Osmanlılar Panslavizmin ve Pancermanizmin yarattığı etki ile artık “din ve millet birdir” prensibini benimseyip, bütün müslümanların millet kavramı altında toplanması gerektiğini savunmaya başlamışlardır. Ali Suavi ise bu aralar modernleşmiş bir İslamcılık ile batıcılık ve Türkçülüğün, birbirini tamamlayan üç görüş olduğunu ileri sürer.²³⁴

²³² A. Cevdet PAŞA, *Tezakir*, c.1-12, s.101-113

²³³ Paul FESCH'den Akt., İ.SUNGU, *Tanzimat II*, a.g.e., s.853

²³⁴ AKÇURA, a.g.e., s.21-22; ÜLKEN, a.g.e., s.74

Yeni Osmanlılar batı demokrasisini islami esaslara dayandırmak için bu yönde çeşitli kavramlaştırmalar yaparlar. Örneğin, demokrasi yerine Usul-i Meşveret, anayasal düzen yerine Meşrutiyet, meclis yerine de Şura terimlerini kullanırlar. Böylece hem batının ilerici yanlarını islami esaslara göre yorumlamış, hem de modern milliyetçilik kavramını “İttihadı İslam” (panislamizm) şeklinde formüle etmişlerdir. Bu kavram, ilk defa Namık Kemal’in 10 Mayıs 1869 tarihinde Hürriyet gazetesinde yayımlanan bir makalesinde zikredilmiştir. Bu tarihten sonra yoğun olarak tartışılmaya ve gündeme gelmeye başlar. Namık Kemal, 27 Haziran 1872 tarihli İbret’te “islam birliği” başlıklı makalesinde, “bütün müslümanları ağabeyleri olan Türklerin himayesi altında toplanmaya” çağırıyordu.²³⁵

İslamcılık üzerindeki tartışmalar genelde, islam ve medeniyet, islam ve terakki, islamın geriliği, islamın devlet ve eğitim kurumları üzerindeki etkileri bağlamında yapılmıştır. Dönemin aydınları tartışmayı daha çağdaş bir boyuta taşıyamamıştır. Modernleşmeye islami referanslarla meşruluk kazandırma çabası, islamın kendisini tartışılır hale getirmiştir. Hareket noktası, öz itibarıyla islamın ilericiliği-gericiliğidir.²³⁶ Halbuki batı modernleşmesi, kendi kurumlarını özel olarak Hıristiyanlığa karşı yürüttüğü mücadele üzerinden değil, genel anlamda dinsel düşünce ve kurumlara karşı yürüttüğü mücadele üzerinden şekillendirmiştir. Osmanlı aydınının benzer bir sıçramayı gerçekleştirememesi çağdaşlık zemininde din ile modern devletin hesaplaşmasını engellemiştir.

Aynı yıllarda Türkçülük ve Paris Komününün yarattığı etki ile sosyalist fikirler de aydınlar arasında tartışılmaktadır. Ancak bu fikirler henüz tarih ve edebiyat çalışmalarının ötesine geçemeyen nitelikte yazılardır. Sosyalizm tartışmaları daha çok 1871 Paris Komününün yarattığı etki çerçevesinde gelişir. İstanbul’da basılan bir çok yabancı gazetede bu konu ile ilgili makaleler yayımlanır. Başta Namık Kemal ve gazetesi İbret, bu yönde yazılar ve çeviriler bile yayımlar. Namık Kemal, hem 1848 ihtilalleri hem de Paris Komününü savunan bir çok yazı kaleme alır.²³⁷ Paris komününden birkaç hafta sonra vefat eden Ali Paşa da yazdığı siyasi

²³⁵ TÜRKÖNE, *İslamcılık* md.; JELTYAKOV, a.g.e., s.89-90

²³⁶ BERKES, a.g.e., s.256-263

²³⁷ A.CERRAHOĞLU(Kerim Sadi), *Türkiye’de Sosyalizm*, İstanbul, Alfabe mtb., 1968, s.43-44

vasiyetnamesinde bu konuya değinmeden edememiştir: “Hiçbir beşeri güç milliyetler prensibi ve sosyalizmin ortaya çıkardığı olayların gelişmesine engel olamaz...”²³⁸

Bu dönemdeki gelişmeler çok yönlü sonuçlara yol açar. Bir yandan I.Meşrutiyet’in ilanı ile anayasalı düzene doğru gidilirken, diğer yandan anayasayı rafa kaldıracak II.Abdülhamid’in iktidarı hazırlanıyordu. İslam 1876 yılına doğru, giderek dinin ötesinde, kitleleri harekete geçirecek siyasi bir işlev kazanmaya başlamıştı. İslamcılık, devletin resmi politikası olarak II. Abdülhamid döneminde benimsense de, Kanun-ı Esasi’nin hazırlanmasında ve hükümlerinde etkisini hissettirecektir.

3- Basın ve Kamuoyu

Osmanlı’da basının gelişimini sadece Türkçe basından başlatmak yanlış olur. Zira gayrimüslim tebaa, çok daha önceleri matbaayı kullanmaya ve yayınlar çıkartmaya başlamıştır. Ancak bu yayınlar da sanılanın aksine daha çok dini niteliktedir. Biz konumuz çerçevesinde sadece Türkçe basını ele almakla yetineceğiz. Basının Türk siyasal ve kültürel yaşamına olan katkısı göz önüne alındığında, Tanzimatın belki de en büyük kazanımı olduğunu söylemek mümkündür. Basın ve Kamuoyu toplumsal alanda birbirine sıkı sıkıya bağlı bir gelişim gösterir. Her ikisi de adeta birbirini besleyip var eder.²³⁹

Osmanlı İmparatorluğu’nda Türkçe basının tarihsel gelişimi 1 Kasım 1831’de devletin resmi yayın organı olarak çıkan Takvim-i Vekayi ile başlar. Bu gazete Arapça, Farsça, Rumca, Ermenice, Fransızca ve Türkçe olarak yayımlanıyordu. II. Mahmut’un, devletin izlediği politikaların bilinmesini sağlamak için kullandığı bu gazete, hem basının hem de kamuoyu olgusunun yavaş yavaş ortaya çıktığını gösterir²⁴⁰ Gazete, kitap, dergi basımı özellikle Abdülaziz döneminde büyük bir artış göstermiştir. Bu gelişimde, hem Tanzimatın yarattığı liberal özgürlükçü havanın hem de ikinci kuşak Tanzimat aydınlarının yetişmesinin etkisi olmuştur.

²³⁸ AKARLI, a.g.e., s.26

²³⁹ İber ORTAYLI, *Osmanlı İmparatorluğunda İktisadi ve Sosyal Değişim Makaleler 1*, Ankara, Turhan ktb., 2000, s.489-490

²⁴⁰ M.Nuri İNUĞUR, *Türk Basımında İz Bırakanlar*, İstanbul, Der yay., 1988, s.2

1864 vilayet nizamnameleri ile her vilayetin merkezinde bir matbaanın kurulması emri verilir. Bu uygulama ilk olarak liberal kişiliği ve uygulamaları ile tanınan Midhat Paşa'nın öncülüğünde, Tuna vilayetinde yaşama geçirilir. Daha sonra imparatorluğun her yerinde matbaalar kurulmaya, gazete ve yıllıklar çıkmaya başlar. 1876 yılına gelindiğinde İstanbul dışında 22 vilayet gazetesi yayımlanmaktadır. Bu sayede merkezi devlet örgütü vilayetlere daha sıkı nüfuz ediyor ve uygulanan politikaların merkez dışı bölgelere kolayca aktarımı sağlanıyordu.²⁴¹ 1866-1876 yılları arasında 40'tan fazla gazete yayın hayatına girmiştir. Ancak bu sayının yarısından fazlasına yakın gazete de kapatılmıştır. Sadece İstanbul'da yayınlanan Türkçe gazete sayısı ise 13'tür.²⁴²

Sürelî yayın olarak çıkarılan ikinci gazete yarı resmi nitelikteki Ceride-i Havadis'tir. Takvim-i Vekayi ve Ceride-i Havadis gazetelerinin yayın tekeline 1860 yılında yayınlanan ilk özel Türkçe gazete, Tercüman-ı Ahval kırar. Adından da anlaşılacağı üzere gazetenin amacı ahvalin tercümanı olmaktır. Zira yayımlanan diğer iki gazete, ahaliden çok devletin ahvaline tercüman olmaktadır. Bu gazetenin çıkarılmasında İbrahim Şinasi de yer almıştır. Şinasi ilk sayıda; gazetenin bir övgü gazetesi olmayacağını, toplumun aydınlanması için sade bir dil kullanılacağını, düşünce ve tartışmaların yer aldığı eğitici yazıların olacağını vurgular. Bu doğrultuda yayımına başlayan gazete, daha sonra Ziya Paşa'nın yazdığı bir makale sebebiyle iki hafta kapatma cezası alır. Türk basın tarihinin ilk gazete kapatma olayı budur.²⁴³

Şinasi sonraki yıllarda, daha özgür hareket edebilmek için Tasvir-i Efkar'ı yayın hayatına sokar. Bu gazete, dinamik bir kamuoyundan, hükümdar ve hükümetten ziyade söz sahibi olacak bir halktan yana olduğunu söyler. Bu maksatla parlamenter sistem savunulup, yabancı basından yazılar çevriliyordu. Diğer gazeteler gibi padişahın tahta çıkış ve doğum günlerinde övgü dolu yazılar yayımlanmıyorlardı. Daha çok ekonomi, siyaset, reformlar, kent sorunları, eğitim, dış politika gibi konularda yayım yapıyordu. Tasvir-i Efkar'ın tirajı 24.000'lere kadar

²⁴¹ ÇADIRCI, a.g.e., s.291-292

²⁴² E.Behnan.ŞAPOLYO, *Türk Gazeteciliği Tarihi*, Ankara, Güven matb.,1969, s.151-156

²⁴³ Orhan KOLOĞLU, "Osmanlı Basını: İçeriği ve Rejimi", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e...*, c.I, s.77; İNUĞUR, a.g.e., s.4-5

tırmanmıştır. Dönemine göre oldukça yüksek sayılabilecek bu rakam, gazetenin takındığı muhalif tutumun halk tarafından ne ölçüde desteklendiğinin bir göstergesidir.²⁴⁴

Şinasi'nin Paris'e gitmesinden sonra gazeteyi Namık Kemal çıkarır. Namık Kemal, başyazar olarak ilk bu dönemde dikkat çeker. Yazılarında eğitim, sağlık, ekonomi, edebiyat, dış politika, siyaset, kişisel polemiklere ve kentin gündelik sorunları gibi konulara yer verirdi. Gazete zamanla Yeni Osmanlılar'ın görüşlerini dile getiren bir yayın organına dönüşür. Yeni Osmanlılar grubundan Ali Suavi ise bu dönemde Muhbir gazetesini çıkarıyordu. Çok daha sivri bir dile sahip olan Ali Suavi, hükümeti sertçe eleştiriyor ve ulusal bir meclisin kurulmasını savunuyordu.²⁴⁵

1867 yılında, gittikçe sivrileşen kalemleri denetim altına almak için ünlü "Ali Kararname" çıkarılır. Böylece "ülkenin genel çıkarları gerektirdiğinde" yürürlükteki basın yasasından bağımsız olarak, idari bir kararla gazeteler hakkında kovuşturma yetkisi getiriliyordu. Kararnamede bu tedbirin "tamamen geçici" bir nitelikte olduğu da belirtilmiştir. Bu kararname ile sivri kalemlere gurbet yolu gözüktü. Muhbir ve Vatan gazeteleri kapatıldı, Tasvir-i Efkar ve Tercüman-ı Ahval ise yayınlarına son vermek zorunda kaldılar. Ali Suavi, Namık Kemal, Ziya Paşa, Agah Efendi gibi usta kalemler Avrupa'ya kaçtılar. Sürgünler, 1867-1870 yılları arasında Paris, Londra, Cenevre gibi kentlerde Hürriyet, Muhbir, Ulum, İnkılap gibi gazeteleri çıkardılar. Yeni Osmanlıların çıkardıkları gazeteler, 1870 yılına kadar anayasal hareketin ve politik düşüncenin gelişiminde önemli rol oynar.²⁴⁶ Çıkarılan gazetelerin bir çoğu Yeni Osmanlı hareketi ile organik bağ kurmuş ve hareketin yayın organı niteliğini kazanmıştır. Böylece basın, çağdaş anlamda ilk kez politik mücadele aracı olarak kullanılmaya başlanmıştır.

Basına sıkı tedbirler getiren aynı Ali Paşa ilginçtir padişaha hitaben yazdığı siyasi vasiyetnamesinde basın özgürlüğünün sağlanması gerektiğini vurgular:²⁴⁷

²⁴⁴ KOLOĞLU, a.g.m., c.I,s.77

²⁴⁵ KOLOĞLU, a.g.m., c.I,s.80; LEWIS, a.g.e., s.148

²⁴⁶ KOLOĞLU, a.g.m., c.I,s.82; İNUĞUR, a.g.e., s.7

²⁴⁷ AKARLI, a.g.e., s.39-40

“Basın özgürlüğü, sadece hatalarını düzeltmek istemeyen hükümetler için bir tehlikedir. Sizin hükümetiniz, tam aksine, ülkenin iyiliğinden başka bir şey düşünmüyor. O halde, böyle bir hürriyet onun için bir nimettir. İnsanların düşüncesini kısıtlamak, onları eninde sonunda bulacakları bir takım gizli yollar aramaya zorlar. Hürriyetsizlik, her türlü fesadı ve isyan girişimini kolaylaştırır. Zora başvurmak gerekli olur ve devletin güveni bu yüzden tehlikeye düşer. Basın hürriyeti, kötülüyle savaşmak ve iyiyi himaye etmek isteyen her hükümetin doğal bir yardımcısıdır.”

Acaba Ali Paşa'nın basın özgürlüğüne ilişkin tutumunun son zamanlarda değişmesine sebep olan nedir? Biz burada iki neden görüyoruz. Birincisi, basına getirilen yasaklamaların kifayetsizliğinin anlaşılması. İkincisi, Ali Paşa'nın, kendisinden sonra, Padişahın reformlardan vazgeçip istibdatçı politikalar izleyeceğini anlamasıdır. Ali Paşa, yöntemde farklılaşsa bile hedefte yaklaştığı aydın muhalefetinin, padişahın istibdatçı politikalarına engel olacağını düşünmüş olabilir. Aynı vasiyetnamede basının millet meclisi rolünü dahi üstlenebileceğini belirtir. Sonuç olarak Ali Paşa'nın basını, sarayı ehlileştirecek bir muhalefet merkezi olarak gördüğünü söyleyebiliriz.

1831- 1864 yılları arasında basınla ilgili bir kanun çıkarılmamıştır. Daha sonra 1865 yılında bir matbuat nizamnamesi çıkarılır. Nizamnamenin birinci bölümünde günlük, haftalık, aylık süreli gazete çıkarmak hangi dilde olursa olsun idarenin iznine bağlanıyordu. Ayrıca gazete çıkarabilmek için otuz yaşını doldurmuş olmak ve bir mahkumiyeti bulunmamak şartı da getiriliyordu. İkinci bölümde basın suçları sayılmıştı: Padişah, nazırlar ve hükümet aleyhinde yazı yazmak suçtur, iki yıl içinde üç defa mahkum edilecek gazete temelli kapatılacaktır. Bu tür sınırlamalar rağmen bu dönemde ön sansür kurumu yoktur. Neşirden sonra bir nüsha idareye teslim edilir, takibat yapılacaksa daha sonra gazetenin mesul müdürüne yapılırdı.²⁴⁸ Daha sonraki yıllarda çıkarılan “Ali Kararname” ile basın üzerindeki denetim artırılır. Yönetim, içinde bulunduğu siyasi ve ekonomik sorunları çözemedikçe basına, genelinde muhalefete daha sert bir tutum takınır. Bundan nasibini alan yayın türlerinden biri de mizahdır. İlk mizah dergisi 1870'te Teodor Kasap tarafından çıkarılan Diyojen'dir. Osmanlı toplumunun sorunlarına değinen bu dergi, dört kez kapatmaya uğrar. Sonunda 183. sayıdan itibaren temelli kapatılır. Osmanlı hükümeti, bu dönemde süreli mizah dergilerinin siyaset ve iktisat gibi konularla uğraşmalarını

²⁴⁸ H.Refik ERTUĞ, *Basın ve Yayın Hareketleri Tarihi*, İstanbul, Yenilik basımevi, İÜ yay.no:1492, 1970, c.I, s.209; ORTAYLI, *Makaleler...*, s.494

kapatılma nedeni sayar. Yöneticilerin mizahı kaldıracak hallerinin olmaması, mizah dergilerinin bu dönemde yoğun baskıya maruz kalmalarına neden olmuştur.²⁴⁹ 1875 ve 1876 yıllarında çıkarılan iki ayrı düzenleme ile “basımdan önce muayene” yani önsansür uygulaması getirilir. Düzenlemenin gerekçesinde, siyasi durumun nazikliği belirtilerek, gazetelerin kapatılmasının yeterli olmadığı, basımdan önce muayenenin gerekli olduğu zarureti dile getirilmiştir.

Tüm bu baskılara rağmen yabancı devletlerin himayesi sansürü etkisiz kılıyordu. Yöneticiler bu sebeple başka yollara, para ile gazete ve gazeteci satın almaya yöneliyorlardı. Özellikle ayrıcalıklardan yararlanan yabancı basın bu tür bir ilişkinin tarafı olmuştur. Hem sansürden kaçmak isteyen muhalefetin, hem de idarenin isteklerini dile getirerek çift taraflı çalışıyorlardı.

Basının yozlaşması sadece Osmanlı yönetimine has değildi. Hemen her devlet örgütlenmesinde sansür ve satın alma olayları görülüyordu. Nerede kamuoyu yaratma ihtiyacı doğmuş ise orada çıkarların sözcülüğünü yapacak birileri belirliyordu. Bu ilişkiler özellikle kamuoyunun ve borsanın bulunduğu merkezlerde yoğunlaşmıştır. Mısır Hidivi İsmail’in 1865-1875 döneminde Avrupa ve Osmanlı basınına yüzbinlerce altın dağıttığı söylenir. İslamcılık ideolojisini sistematik olarak savunan Basiret gazetesi, 1870 Fransa-Prusya savaşında yayın kurulunu toplayarak Almanya’yı destekleme kararı alır. Galip çıkan Bismark, daha sonra gazetenin sahibi Ali Efendi’yi Almanya’da bir nişanla taltif eder. Kendisine bir matbaa makinesi de hediye edilerek, yayıncılık çalışmalarında başarılar dlenir.²⁵⁰ Basiret böylece, içerde istibdatçı yönetimin, dışarıda ise Prusya’nın ötokrat yönetiminin saygısını kazanır. Osmanlı’da basın, bir yandan kurumsallaşırken bir yandan da kurumsal hastalıkları ile mücadele etmek zorunda kalır.

Basın 1870’li yıllarda parlamento, anayasa, kuvvetler ayrılığı gibi liberal anayasal fikirlerin de tartışma merkezi haline gelir. Özellikle Muhbir, Hürriyet ve İbret gazeteleri yayımladıkları makaleler ile kamuoyunu meşrutiyet ve anayasa

²⁴⁹ M. Bülent VARLIK, “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Mizah”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, c.IV, s.1093-1095

²⁵⁰ KOLOĞLU, a.g.m., c.I, s.84; ERTUĞ, a.g.e., c.I, s.216

konularında aydınlatır. Gazeteler 1876 yılında başlamış olan Kanun-ı Esasi'nin hazırlık çalışmalarına da geniş yer vermişlerdir. Haber, yazı, dizi makaleler her gün anayasa tartışmalarından bahsetmiştir. Kanun-ı Esasi tartışmaları gazetelerde farklı şekillerde sunulmuştur. Genel olarak “meşrutiyet” terimi kullanılmamaktadır. Kanun-ı Esasi yerine “Konstitüsyon”, “Şartname” yahut “Şeriat-ı Esasiye” terimleri kullanılmaktadır. Anayasa hazırlayıcılarına ise “komisyon” denilmektedir. Anayasa tartışmalarında kurulacak mecliste sadece müslümanların bulunmasını savunan grup, basın tarafından kamuoyuna “Muterizler” (itirazcılar) olarak tanıtılır.²⁵¹

Anayasa hazırlık komisyonundaki tartışmalardan özellikle iki husus kamuoyuna yansıtılır. Bunlar, “halkın seviyesizliği” ve “kurulacak meclisin yapısı” meseleleridir. Bu konuları yazılarında en çok işleyen kalem ise Namık Kemal olmuştur. Namık Kemal, Meclisi Umumi aleyhinde olanları “hain” ilan edecek kadar ileri gider. İbret'te yayınlanan bir makalesinde, Belçika anayasasının kurulacak parlamenter sistem için en uygun model olduğundan bile bahsetmiştir. Anayasa tasarısı üzerinde çalışan Midhat Paşa'nın, İbret'te yayınlanan bu yazıları dikkatle takip ettiği ve etkilendiği söylenir.²⁵²

Anayasal harekette etkin bir rol üstlenen basının ve muhalefetin, anayasanın savunulmasında bu derece etkili olamaması önemli bir husustur. Burada karşımıza kamuoyu olgusu çıkıyor. Osmanlı kamuoyu kimlerden oluşuyordu, hangi toplumsal kesimler anayasal hareketin savunucu oldu, anayasanın hazırlanmasında kamuoyunun ihtiyaçları göz önüne alındı mı, alınması mümkün müydü ?

Osmanlı'da kamuoyu olgusu, özellikle basının kamuoyu yaratmada etkin bir araç olarak kullanılmaya başlandığı dönemde ortaya çıkar. Tanzimat liberalliği, milliyetçilik akımı ve üstünlüğünü kaybeden müslüman kesimin öfkesi, farklı talepler peşinde koşan bir toplumsal yapı oluşturmaya başlar. 1876 anayasasına zemin oluşturabilecek genel ve ortaklaşmış bir kamuoyundan bahsetmek zordur. Fakat sınırlıda olsa başkentte liberal aydın bir çevreden bahsetmek mümkündür.

²⁵¹ T.Z.TUNAYA, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e... “Osmanlı Basını ve Kanun-ı Esasi”*, s.72

²⁵² T.Z. TUNAYA, *a.g.m.*, c.I, s.74; JELTYAKOV, *a.g.e.*, s.90

Ayrıca muhafazakar görünmekle beraber kamuoyu sayılabilecek eğitimli bir medrese çevresinden de bahsedebiliriz.

1875 yılına doğru basının geniş kitleler üzerinde propaganda aracı olarak gelişmesi başkentte hissedilir bir kamuoyu yaratır. Bu kamuoyu Avrupa basını, kamuoyu ve düşünüyü ile daha sıkı fıkı olan seçkinler ağırlıklıdır. 1876'daki talebe ayaklanması ise "Efkar-ı Umumiye"nin siyasal alandaki gelişmelere dair görüşlerini doğrudan temsil etmesi bakımından oldukça önemlidir. Zira bu tepki, belli bir aydın yada yönetici kesimin görüşlerinden ziyade, müslüman kesimin genelini o günlerdeki görüşlerini yansıtmaktadır. Her iki kamuoyu kitlesini bir araya getiren ortak nokta ise hükümet ve istibdat karşıtı olmaları idi.

Rüşü Paşa, Sultan Abdülaziz'e hal' edildiğini, "millet Abdülaziz Han hazretlerini hal'etti" diyerek bildirir. Abdülaziz, yeni bakanlar kuruluna, "sizi halk istediğinden memur ettim" diyerek yakınlık. Anlaşıyor ki kamuoyu yada millet desteği siyasal iktidar değişikliğinde artık meşrulaştırıcı bir araç olarak kullanılmaya başlanıyor.²⁵³ Ancak üst yapısal kurumları besleyebilecek bir toplumsal dayanaktan yada dinamik bir kamuoyundan bahsetmek henüz mümkün değildir.

Tanzimat aydınları, yaratmak istedikleri kamuoyu ile ilişkilerinin ne kadar gevşek ve kırılğan olduğunun farkındadırlar. Fırtınalı bir günde Namık Kemal, Ziya, Reşad ve Nuri beyler bir kayıkla boğazı geçiyorlardı. Reşad korkuyordu ve Namık Kemal ona ölmekten mi korktuğunu sorar. Reşad, "ölmekten korkmuyorum, ama kayık batarsa, korkarım bizim kamuoyu hülyası da batar" diye cevap verir.²⁵⁴

Elbette Yeni Osmanlıların ve genel olarak Tanzimat aydınlarının basın ve siyaset alanındaki çalışmaları temelde yeni bir kamuoyu yarattı. Ancak devletin yapısını ve kuruluş ilkelerini ne ölçüde etkilediği tartışmalıdır. Bir görüşe göre bu çabalar kamuoyu yaratmaya yönelik gazeteci ajitasyonları olarak kalmıştır. Başka bir

²⁵³ KARAL, a.g.e, c.VII, s.104-111; M.CELELEDDİN PAŞA, a.g.e, c.I, s.147

²⁵⁴ DAVISON, a.g.e, c.I, s.215

görüŖe göre ise dar bir liberal aydın hareketinin geleneksel yapıya sınırlı bir başkaldırısıdır.²⁵⁵

Tanzimat modernleşmesi bir çok yeni kurum ortaya çıkardı ve geri dönülemez toplumsal değişikliklere yol açtı. Ekonomiden siyasete, hukuktan mimariye, mülkiyet ilişkilerinden sosyal ilişkilere kadar bir çok alanda hiçte olağan olmayan bir değişim yaşandı. Nevarki reformlar beklenen atılımı doğurmadı. Bizce bu hayal kırıklığının en önemli nedenlerinden biri, Avrupa'da yıkıcı ve devrimci hareketlerin ürünü olan kurumların, Osmanlı devletinin politik uygulamaları olarak topluma sunulmasıdır. Böylece reform, siyasi iradenin adeta olağan bir uygulaması gibi şekillendi. Gelişen liberal aydın muhalefetinin bile, Tanzimat yöneticilerinden tümüyle bağımsız ve farklı hedefleri olduğunu söylemek zordur. Kamuoyu ve kamuyarı gibi kavramlar ise henüz devlet iktidarından ayrı ve bağımsız, etkin bir alanı ifade etmemektedir. Ancak yine de yaratılan bu yeni toplumsal yapı, 1876 Anayasasının başlıca mimarı olacaktır.

C) ANAYASA TALEPLERİ VE MİDHAT PAŞA

1- Anayasa Talepleri

Osmanlı İmparatorluğu'nda anayasa taleplerinin, geniş halk kesimlerinde sahiplenilen bir talep olarak ortaya çıktığını söylemek zordur. Bununla beraber Tanzimat yöneticileri, Yeni Osmanlılar ve diğer aydınlardan oluşan liberal ve anayasacı bir aydın bürokrat çevrenin varlığından bahsedebiliriz. Ancak bu çevreler, halkın anayasa hakkında ne düşündüğünden çok, devletin anayasaya ne düzeyde ihtiyaç duyduğu noktasından hareket etmişlerdir. İmparatorluğu bir arada tutma kaygısı, yeni toplumsal dayanak noktaları yaratılması ihtiyacını doğurmuştur. Anayasa da bu dayanak noktalarının çatısını oluşturup, sınırlarını belirleyecektir.

Anayasa mücadelesini sadece Midhat Paşa ve arkadaşlarının çalışmalarından ibaret saymak doğru değildir. Zira Tanzimat'tan beri gelişen, yönetici seçkinler ile aydınları saran özgürlük ve meşrutiyet düşüncesi, gevşek de olsa örgütlü bir

²⁵⁵ DAVISON, a.g.e., c.I, s.231; JELTYAKOV, a.g.e, s.98

muhalefet halini almıştır.²⁵⁶ Bu örgütlü muhalefet (Yeni Osmanlılar), özellikle 1867 yılından itibaren anayasa mücadelesinde etkin bir rol oynamaya başlar.

1867 yılının Şubat ayında, İstanbul'daki yabancı basında geniş bir anayasa tartışması sayfalara taşınır. Bu kampanyayı başlatan Courrier d'Orient'dir. Yayımlanan yazılarda daha çok Osmanlı İmparatorluğu'nda anayasal rejimin uygulanabileceği üzerine fikirler yürütülür. Kanun-ı Esasi'nin hazırlık komisyonunda yer alacak Namık Kemal'in bile anayasal rejim kavramı ile bu dönemde tanıştığı söylenir. Vatan ve Hürriyet fikri ile özdeşleşen Namık Kemal, batının iyi yanlarının taklide kaçmadan alınması gerektiğini savunur. Montesquieu ve Rousseau'nun siyaset ve hukuk teorilerinden beslenen Namık Kemal, bu düşüncelerini geleneksel islamın ilkeleri ile bağdaştırmaya çalışarak modernist islamın yolunu açar. Bu doğrultuda parlamento, anayasa, temsili sistem, halk egemenliği, hürriyet gibi kavram ve kurumları savunmuş, bunlara islam hukukunda referanslar bulmaya çalışmıştır. Berkes, N.Kemal'in vardığı düşünsel noktayı şu şekilde ifade eder:²⁵⁷

“Anayasalı rejim fikrinde devrimci bir yenilik olmadığına, bunun geçmişe uygun bir şey olduğuna herkesi inandırmak çabasıyla, çağdaş kavramları İslam ve Osmanlı kavramlarına çevirme çabası içinde, Namık Kemal, gerçekte anayasa rejimini değil; despotizm rejimini, halkı değil ümmeti; halk iradesini değil biati yapan ve halkla hiçbir ilişkisi olmayan ‘çözme ve bağlama erleri’ni; halk rızasını değil, icmaı temsil eden yada kaldıran fetvayı savunmakta olduğunu gözden kaçıyordu.”

Namık Kemal 1868'de, Hürriyet'te kaleme aldığı yazılarından birinde; Tanzimat Fermanı ve Gülhane Hattı'nın, fertlerin hakları ile ilgisinin bulunmadığını, Osmanlı devleti için bir “Şartname-i Esasi” telakki edilemeyeceğini, bunun ancak “Hürriyeti Efkar”, “Hakimiyet-i ahali”, “Usul-ü Meşveret” gibi esasları ilan ettiği takdirde “Şartname-i Esasi” olabileceğini ileri sürmüştür. Bundan dolayı, Osmanlı devleti için bir “Nizam-ı Esasiye” hattının ilanı gerektiğini vurgular,²⁵⁸ Namık Kemal'in batıyı ve kurumlarını algılayışı belki taklitçiliğin ötesine geçebilmiştir. Ancak anayasa tartışmalarındaki tutumundan anlaşılacağı üzere Tanzimat ikiciliğini aşabildiğini söylemek imkansızdır.

²⁵⁶ TANÖR, a.g.e, s. 127

²⁵⁷ BERKES, a.g.e, s. 260-261

²⁵⁸ OKANDAN, a.g.e, s. 120

Ziya Paşa ve Ali Suavi de anayasa ve meşrutiyet lehinde çeşitli makaleler kaleme almışlardır. Ancak Ali Suavi, bir noktada Namık Kemal ve Ziya Paşa'dan daha ileriye gider. Ali Suavi, dünyanın şeriat yerine dini olmayan kanunlarla idare edilmesini, dinin devlet işlerine karıştırılmamasını savunuyordu. Bu laik tutum, Ali Suavi'nin egemenlik anlayışını da etkiler. Böylece Suavi, o dönem hiçbir Osmanlı aydınının yapamadığı kadar siyasal iktidarın kaynağını dünyevileştirmiştir.²⁵⁹

Bazı Osmanlı aydın-bürokrat yöneticileri, anayasal rejime dair fikirlerini sistematik bir şekilde olmasa da çeşitli yazılı belge ve bildirimler yayımlamak suretiyle açıklamışlardır. Bu kişilerden biri, görüşlerini bir program olarak ifade eden Tunuslu Hayreddin Paşa'dır. Padişahın hak ve yetkilerinin sınırlandırılması gereğinin belirtildiği programda; padişahın da genel ve ortak kanuna tabi olması gerektiği, devletin bütün kanunları ve mevzuatı ıslah edilirken padişahın sınırsız yetkilerine dokunmamanın uygun olmayacağı gibi hususlara dikkat çekilir. Ayrıca, milletin hükümet işlerine katılmasının ve vükelanın mesul olmasının ve kamu işlerinde de kontrolün olmasının, bir hükümdarın arzuladığı iyi yönetime ters düşmediği ileri sürülür. Tek şahsın iktidarını her zaman tehlikeli gören Hayreddin Paşa, hükümlerlik haklarının büyük bir kısmının vekaleten uygun kurul ve şahıslara verilmesi gereğine de değinir. Namık Kemal, Hayreddin Paşa'nın görüşlerine pek sıcak bakmamasına rağmen her ikisinin kafasındaki yönetim modeli esas itibariyle aynıdır. Ancak Namık Kemal'in düşüncelerini, Batının ilerleme kavramları ile ifade etmesi, Hayreddin Paşa'dan çok farklı bir meşrutiyet anlayışına sahip olduğu izlenimini uyandırmaktadır.²⁶⁰

Anayasalı rejime geçilmesi yönünde çaba sarfeden aydın bürokratlardan biri de Halil Şerif Paşa'dır. Kendisini Fransa'nın destekleyeceğini düşünerek bir anayasa rejimi muhtırası hazırlamıştır. Nevarki etkili bir destek bulamaz. İçeriği tam olarak bilinmemekle beraber muhtırada; federal yapıda, merkezîyetçi olmayan bir devlet idaresi ile Osmanlı birliğinin sağlanabileceği fikri savunulmaktadır.²⁶¹

²⁵⁹ ÜLKEN, a.g.e, s. 76

²⁶⁰ ENGEHARDT, a.g.e, s.190-191; BERKES, a.g.e, s. 267

²⁶¹ BERKES, a.g.e, s.245-247

Halil Şerif Paşa'nın bulamadığı desteği akrabası olan Mısırlı Mustafa Fazıl Paşa bulur. Mustafa Fazıl Paşa, anayasa ve meşrutiyet ile ilgili görüşlerini padişaha hitaben yazdığı uzun mektupta dile getirir. Mektupta şu görüşlere yer verir: Kötü yönetimin ve reformların başarılı sonuçlar vermemesinin nedeni özgürlüğün yokluğudur. Terakki ancak özgürlük ile mümkündür. Din alanı ancak maneviyata aittir. Devlet işlerine karıştırılmamalıdır. Yoksa din, hem devleti hem toplumu yıkan bir güç haline dönüşür. Adalet ilkesi her yerde tektir. İstibdat yönetimine karşı tek çıkar yol mesul ve kontrol edilebilir bir hükümet oluşturmaktır. Müslüman ve hristiyan tebaa arasındaki eşitsizlikten ziyade, fakir ile zengin arasındaki eşitsizlik giderilmelidir. Her ülke için tek meşru yönetim şekli, anayasalı bir devlet biçimidir...²⁶²

Görüldüğü üzere anayasa talepleri başlıca üç kesim tarafından dile getirilmiştir: Yabancı ve yerli basın, Yeni Osmanlılar ve tanzimatın yetiştirdiği bazı aydın bürokrat yöneticiler. Bu noktada anayasa taleplerinin ilk somut sonuçları sayılabilecek azınlık anayasalarına da değinmek gerekir. Zira imparatorluk yapısı içinde hakları anayasal güvence altına alınan ilk kesim bunlar olmuştur. Azınlık anayasaları, 1856 Gülhane Hattı'ndan sonra Babıali tarafından, toplumun bütün unsurlarının Osmanlı devletine bağlılığının artırılması gerekçesiyle adeta teşvik edilmiştir.

Anayasasına sahip olan ilk millet Ermeniler olmuştur. Kendi aralarındaki sivil işleri, 1841'den beri bir ayan meclisinde halletmektedirler. Ancak bu meclisin üyeleri varlıklı ve güçlü kişilerden oluşmaktadır. 1847'de laik bir meclis oluşturuldu ve dini meclisin yetkileri yalnız dini meselelerle sınırlandırıldı. 29 Mart 1863'te ise yeni Ermeni Anayasası padişah tarafından resmen kabul edildi. Bu anayasa ile vilayetlerde yerel meclisler, İstanbul'da ise genel meclisler oluşturuldu.²⁶³

Rum milleti anayasal düzenlemelere, 1860-1862 yıllarında çıkarılan kanunlar ile başlamıştır. Daha sonrada Ermeni anayasası benzeri düzenlemeler yaparlar. Ancak Ermeni anayasasına göre laik niteliği daha az olduğundan, din adamları

²⁶² Mustafa FAZIL PAŞA, *Mektup...*, Dersaadet, 1326

²⁶³ SHAW/SHAW, a.g.e, s.163-164

kurulan meclislerde daha çok yetkilidirler. Eşitler arasında birinci olmaya alışkın Rum cemaati-milleti ruhani liderleri anayasaya, kurulu ilişkilerin sarsılacağı endişesiyle pek sıcak bakmamışlardır.²⁶⁴

En son anayasaya kavuşanlar Yahudiler olmuştur. 1860'tan sonra bir dizi yasa çıkarıldı ise de, nihayet 1865'te anayasa hazırlanması için bir komisyon kurulur. Yahudi din adamları tarafından hazırlanan anayasa, 1865'te Babıali tarafından onaylanmıştır. Anayasa ile laik ve dini meclis olmak üzere ikili bir sistem getirilmiştir.²⁶⁵

Osmanlı Devleti bu politika ile yabancı ülkelerin azınlıklar üzerinden baskı kurmalarını engellemek istiyordu. Ayrıca azınlıkları yönetim işlerine katarak, Osmanlı egemenliğine olan bağlılıkları da güçlendirilecekti. Nevarki anayasa hareketi iki olumsuz durum yarattı. Laikleşmenin etkisiyle bir yandan milliyetçi hareketler daha yükseldi, bir yandan da Osmanlı yönetimine ile iyi ilişkileri olan merkezi din otoriteleri, giderek güçlerini kaybetmeye başladılar.²⁶⁶ Osmanlı devleti yüzünü ne yöne dönse karşısına iki aşılmaz engel çıkıyordu; milliyetçilik ve laiklik.

Azınlık anayasalarının 1876'da bütün ülkeyi kapsayacak olan Kanun-ı Esasi'nin hazırlanmasını ve uygulanmasını ne düzeyde etkilediği bilinmemektedir. Ancak azınlık anayasalarının getirdiği yerel ve genel meclis geleneğinin, Osmanlı Meclisi Mebusan'ının parlamento tecrübesine haiz üyelere oluşmasında azımsanmayacak bir payı vardır. Ayrıca azınlık anayasası çalışmalarında yer alan bazı üyeler, daha sonra Kanun-ı Esasi hazırlık komisyonunda da yer alacaktır. Bu kişilerden en önemlisi, Midhat Paşa'nın danışmanlığını yapan ve Ermeni Anayasasını hazırlayan Krikor Odyan Efendi'dir.²⁶⁷

Devletin siyasal birliğinin korunması gereksinimi üzerinden yükselen anayasal hareket, karakterini anayasanın ruhuna da yansıtır. Böylece siyasal iktidarı

²⁶⁴ SHAW/SHAW, a.g.e, s.164-165

²⁶⁵ SHAW/SHAW, a.g.e, s.165

²⁶⁶ SHAW/SHAW, a.g.e, s.151-154

²⁶⁷ BERKES, a.g.e, s.201; DAVISON, a.g.e, s.154

sınırlayıcı ve kuvvetler ayrılığına dayanan çağdaş ulusal bir anayasanın ortaya çıkması mümkün olmamıştır. 1876 Kanun-ı Esasi'nin 1. maddesinde, vatan toprağı kavramından yola çıkılarak Osmanlı topraklarının “bütünlüğü ve bölünmezliğine” vurgu yapılır. Sekizinci maddede ise bu toprağın öznesi tanımlanır. Buna göre bütün tebaa “Osmanlı” sıfatı ile anayasal özne haline getirilir. Bu iki madde, anayasa taleplerinin hangi ihtiyaçların karşılanması üzerinden yükseldiğinin en yüksek düzeyde kurumsal ifadesidir. Siyasal alandaki yumuşak liberal muhalefetin, devletin anayasalı rejime geçişini gereğinden fazla yumuşattığını da eklemek gerekir. Zira padişahın karşına, egemenlik haklarını devralabilecek nitelikte güçlü bir iktidar odağı çıkmamıştır.

2- Midhat Paşa ve İngiliz Liberalizmi

1865’li yıllardan sonra Osmanlı yönetimine karşı içerde ve dışarıda gelişen bir muhalefet vardır. Yeni Osmanlılar, baskıdan kurtulmak için muhalefetlerini 1867 yılında Avrupa’ya taşımışlardı. Ancak aynı yıllarda, muhalefetini Osmanlı idaresi içinde pratik politik bir zemine oturtan liberal reformcu bir siyasi kişilik öne çıkmaya başlar. Bu kişi Ahmet Midhat Paşa’dır. Midhat Paşa, çalışmaları ile idari, siyasal ve anayasal gelişmelerin önde gelen tarihsel kişiliklerinden biri olacaktır.

Midhat Paşa’nın düşünsel gelişimini anlamak bakımından kısaca yükseliş serüvenine bakmak gerekir. Küçük bir memur çocuğı olan Midhat, ilk yıllarında dini okullara devam etmiş daha sonra Divan-ı Humayun’a ve sadrazam kalemine alınmıştır. Midhat Paşa bu noktada klasik bürokrat yükselişinden ayrılır. İlerlemek için kalemiyeden taşra yöneticiliğine geçer. Bu dönem, Midhat Paşa’nın yerel yöneticilik anlayışının gelişmesinde bir kırılma noktası olur.²⁶⁸

Midhat Paşa taşrada beş yıl hizmet ettikten sonra 1846’da Babıali’ye döner ve on yıl boyunca Meclis-i Vela protokollerini hazırlayan komisyonda çalışır. Bu sırada deneyimlerinden dolayı başkent dışındaki düzensizlikleri soruşturmakla görevlendirilir. Midhat Paşa’nın bürokrat kesimle sürtüşmesi bu dönemde başlar. 1858’de dinlenmek üzere bir Avrupa seyahatine çıkar ve çeşitli gözlemlerde bulunur.

²⁶⁸ MORTMANN, a.g.e, s.239; SHAW/SHAW, a.g.e, s.99

Dönüşünde Meclis-i Vala başkanlığına atanır. 1861-64 yılları arasında Niş'te valilik yapar ve yeni vilayet nizamnamesini oluşturacak yöntemleri geliştirir. Daha sonra yeni idari sistemi hayata geçireceği Tuna vilayeti valiliğine atanır. Buradaki hizmetleri ve yöneticilik anlayışı büyük yankı uyandırır. Midhat Paşa'nın üstün bir idareci olarak dikkatleri üzerine çekmesi bu döneme rastlar.²⁶⁹

Midhat Paşa'nın Tuna vilayeti valisi olduğu dönemde, izlediği tarım kredileri ve yol politikaları orta sınıf köylülüğü büyütür. Memleket sandıklarının kurulması ise yerel yönetimlerin kendi kendilerini finanse etmesini sağlar. Bu olay Türkiye'de bankacılığın başlangıcı olarak gösterilir. Midhat Paşa, yerel idareyi güçlendirmek ve küçük toprak mülkiyetini yerleştirmek istiyordu. Böylece hem merkezi otoritenin baskısı hem de ayanların gücü kırılacaktır. Babıali bürokrasisi, Paşa'nın Tuna'daki yönetimini "serbesti ve muhtariyet hevesi" diye yorumlar.²⁷⁰ Midhat Paşa'nın federal yönetim konusundaki düşünceleri, bu yorumun pek de yanlış olmadığını gösterir niteliktedir.

Midhat Paşa, 1868'de Osmanlı parlamentoculuğunun en önemli kurumlarından biri olan Şuray-ı Devlet başkanlığına atanır. Midhat Paşa, bir çeşit yasama faaliyeti yerine getiren bu organdaki çalışmaları boyunca anayasa ve parlamento hakkındaki görüşlerini olgunlaştırır. Cevdet Paşa ile karşı karşıya gelmeleri de bu döneme rastlar. Zira aynı dönemde yargının, yani Divan-ı Ahkam-ı Adliye'nin başkanlığına Cevdet Paşa getirilmiştir.²⁷¹ Yasamanın başına Midhat Paşa'nın, yargının başına Cevdet Paşa'nın atanması, bu iki devlet adamının düşünce yapıları ile yakından ilgilidir. Yasama ve yargı kurumlarının başına getirilen iki yöneticinin kişisel çatışmaları, adeta tanzimatın iki anlayışı arasındaki çatışmayı sembolize eder.

Midhat Paşa, Şuray-ı Devlet başkanlığı döneminde bazı önemli yasaların çıkarılmasına öncülük eder. Liberal görüşlerinin ürünü olan yasalar ve kurumlardan bazıları şunlardır: toprak vergisi düzenini değiştiren yasa, maden nizamnameleri,

²⁶⁹ ŞEREF, a.g.e, s.133

²⁷⁰ ORTAYLI, *Mahalli İdareler...*, s.58-60; ŞEREF, a.g.e, s.133

²⁷¹ ŞEREF, a.g.e, s. 133

tarım kredilerine dair banka nizamnameleri, faizi özendirici çeşitli düzenlemeler, emlak alım satımında serbestlik getiren düzenlemeler, sanayi mektepleri, emniyet sandıkları ... Midhat Paşa'nın Şuray-ı Devlet'teki görevi, Ali Paşa ile olan sürtüşmesi sebebiyle 1869'da nihayet bulur.²⁷²

Ali Paşa, Midhat Paşa'yı gözden irak tutmak ve yıpratmak amacıyla olacak Bağdat valiliğine atar. Midhat Paşa, Tuna vilayetindeki başarılı çalışmalarını Bağdat valiliğinde de devam ettirir. Ayrıca eğitim, sağlık, tarım, arazinin gelişmesi, sulama, aşiretlerin iskani, ve vergilendirme gibi temel konularda ilerlemeler kaydeder. Arazi tapularını tescil ettirerek aşiret yerine devlet denetimini etkin kılar. Böylece vergi gelirlerini artırmak ve kamu düzenini oturtmak istemiştir. Toprağı, düşük bedellerle işleyenlere satış yöntemini uygulayarak, aşiret yapısını da kırmaya çalışır.²⁷³

Midhat Paşa'nın kafasını sürekli meşgul eden iki fikir vardır: anayasalı bir meşrutiyet ve federal bir imparatorluk. Tuna valiliği sırasında olgunlaştığı söylenen bu fikirler, Halil Şerif Paşa ve Mustafa Fazıl Paşa tarafından da desteklenmektedir. Midhat Paşa, görüşleri ışığında Sırbistan ve Romanya beylikleri için Almanya modeli federal sistem getiren bir tasarı hazırlar. Tasarı İngiltere'nin desteğini kazanırken; Rusya, Almanya, Sırlar ve Romenler itiraz ederler. 1872'deki ilk sadrazamlığı sırasında federal sisteme dair bu fikirlerini Sultan Abdülaziz öğrenince, Midhat Paşa'yı Selanik valiliğine sürer.²⁷⁴

Midhat Paşa anayasaya hakkındaki fikirlerini ilk kez 1873 yılında, Esad Paşa'nın sadrazamlığı sırasında hazırladığı bir lahiyada somutlaştırır. Ülkenin içinde bulunduğu kötü durumun farkında olan yöneticiler, çözümün temsilciler meclisinde olduğunu bilmektedir. Ancak böyle bir rejimin padişahın hoşuna gitmeyeceğini düşünerek daha ılımlı bir reform önerisi hazırlanması için Midhat Paşa'ya

²⁷² SHAW/SHAW, a.g.e, s.100-101; ENGELHARDT, a.g.e, s. 483, 25 nolu not

²⁷³ Yaşar YÜCEL, Uluslararası Midhat Paşa Semineri "Midhat Paşa'nın Bağdat Vilayetindeki Alt Yapı Yatırımları", Ankara, TTK, 1986, s.175-183

²⁷⁴ B.Sıtkı BAYKAL, Midhat Paşa'nın Siyasi ve İdari Şahsiyeti, Ziraat bankası 100. yıl Armağanı, Kral matb. 1964, s.35, 47

başvururlar. Midhat Paşa hazırladığı tasarıda bütün uyrukların eşitliğinden, idare meclislerinden ve mahkemelerin yeniden düzenlenmesinden bahseder.²⁷⁵

Engelhardt, Midhat Paşa'nın düşünceleri hakkında şunları söyler: "...Midhat Paşa aydın, ıslahatın samimi taraftarı olarak şöhret kazanmıştı. Hatta arkadaşlarının itidali olmaşa pek ileriye varmasından korkulacak derecede liberal düşünce sahibi olduğu söylenmekteydi..." Liberal bir idari sistemden yana olan Midhat Paşa, Kanun-ı Esasi tartışmalarında "devletin, devlet olarak dini yoktur" ilkesini savunarak din alanında da açıkça liberal bir tutum takınır.²⁷⁶

9 Mart 1876'da İstanbul'da, "Müslüman Yurtseverler" imzası ile bir bildiri kaleme alınır. İsmi gizli tutulmasına rağmen bildiriye yazanın Midhat Paşa olduğu söylenir. İmparatorlukta Abdülaziz tahttan indirildikten sonra dağıtılabilen bu bildiri, bazı Avrupalı devlet adamlarına önceden gönderilmiştir. Bildiride, içinde bulunan kötü durumun sebebi olarak halkı inleyen adaletsiz idare gösterilmekte, çözüm olarak imparatorlukta bütün unsurları temsil edecek bir danışma meclisi önerilmektedir. Model olarak işe İngiliz sistemi gösterilir. Bildiride, Osmanlı padişahından, "sefil meczup", "budala", "deli" gibi sıfatlarla bahsedilir. Gerekirse üzülmeye de olsa padişahın "şiddet yoluyla" indirilebileceği mesajı da verilir.²⁷⁷ Bildirinin Lord Derby'e gönderilen nüshasında, İngiltere'den hiçbir zaman ümidin kesilmediği şöyle dile getirilir: "...(B)ize olan ilgisini pek çok defa göstermiş olan İngiltere'den ümidimizi kesmemeliyiz. Avrupa'nın maddi menfaatleri, bize ilgi göstermesi için yeterli sebep değil midir? Tek bahis konusu olan, bize şimdiye kadar verdiği muazzam krediler değildir. Güzel memleketimiz desteklenir ve iyi idare edilirse, sermaye birikimi bol olan Avrupa için en parlak imkanları arzedebilir."

Bizce, Midhat Paşa'nın İngiliz liberalizmi ile ilişkisinin tarihsel ve düşünsel kökenleri, Tanzimat'ın babası olarak nitelenen Mustafa Reşid Paşa'nın İngiltere taraftarlığına kadar dayanır. Yaklaşık onbeş yıl Fransa yanlısı politika izleyen Ali ve Fuad Paşaların aksine Midhat Paşa İngiltere'ye yakın olmuştur. Zira Midhat Paşa,

²⁷⁵ DAVISON, a.g.e, c.II, s. 64

²⁷⁶ ENGELHARDT, a.g.e, s. 257-258, 356

²⁷⁷ MORTMANN, a.g.e, s.246-253

gelişmiş kapitalizmi ile İngiltere'yi Avrupa'nın geleceğinde en büyük güç olarak görmektedir. Bu sebeple İngiliz sermayesi ile kurulacak yakın ilişkinin Osmanlı iktisadi varlığını ve gelişimini olumlu yönde etkileyeceğini düşünmektedir. Midhat Paşa bu yüzden piyasayı liberalleştirecek ve sermayenin güvenliğini sağlayacak hukuki ve ekonomik düzenlemelere yönelir.

Midhat Paşa, Osmanlı yönetimi için, başarılı idareciliği bakımından vazgeçilmez, fikirleri bakımından kolayca vazgeçilebilir bir siyasi kişiliktir. Midhat Paşa sık sık işten el çektirildiği için anayasa ve meşrutiyet gibi konularda bolca düşünme imkanı buluyordu. Böyle dönemlerde kişisel görüşmeler yapar ve diplomatik ilişkilerini yoğunlaştırırdı. Özellikle 1870 yılı sonrasında saray üzerindeki Rus nüfuzunu kırmak için İngiltere ile ilişkilerini daima sıcak tutuyordu. Bu yüzden, İngiliz devlet adamlarınca tutulan ve desteklenen bir kişi olmuştu. En yakın olduğu kişilerden biri İngiltere büyükelçisi Sir Henry Elliot idi. Midhat Paşa'nın, 19 Aralık 1876'da Rüştü Paşa yerine sadrazam olarak atanması üzerine, Elliot Londra'ya şu telgrafi çeker:²⁷⁸

“Midhat Paşa'nın şu sırada sadrazamlığa atanması pek önemli bir olaydır. Kendisi kimi zaman kararlarında çok aceleci olmakla birlikte Türk devlet adamları içinde hiç kuşkusuz en liberal olanıdır. Her zaman Müslümanlarla Hristiyanların eşitliğini savunmuştur ve sadrazam ile padişahın yetkilerini sınırlandırmak arzusundadır. Merkezîyetçiliğe karşıdır ve bölge halklarına, kendilerini yönetmeleri bakımından daha geniş yetki verilmesinden yanadır... Midhat Paşa, reform yanlısı Müslümanların ve Hristiyanların umududur. Ama eski düşüncede olan Müslümanlar kendisinden hoşlanmıyorlar. Paşa, her zaman İngiliz öğütlerine kulak vermiştir, ama bugün bize karşı duygularının ne olduğunu bilmiyorum”

Elliot'un tereddüdü yersiz değildir. Zira iki hafta sonra, İngiltere'nin Rusya ile beraber olup Tersane Konferansında aldığı kararları, Midhat Paşa kesinlikle reddeder. Kendisini ikna etmeye uğraşan İngilizlere ise “şerefsizce ölmektense, şerefle savaşıp ölmek evladır” cevabını verir.

Tanzimat aydınları ve yöneticileri batının siyasal ve ekonomik liberalizmini Osmanlı İmparatorluğu'na taşımaya çalışmışlardır. Bu gelişmelerin ışığında, klasik Osmanlı egemenlik anlayışı da artık sorgulanmaya, hiç değilse “uydurulmaya”

²⁷⁸ Bilal ŞİMŞİR, “İkinci Sadrazamlık ve İngiltere” Uluslararası Midhat Paşa Semineri, Ankara, TTK, 1986, s.239-240

başlanmıştır. Midhat Paşa gibi aydınlar ise federalizm, anayasa ve parlamento savunusu yaparak iktidarın kaynağını, batının liberal anayasal kurumlarına atfederler. Midhat Paşa'nın özel konumu ise onun bu liberal fikirleri pratik alana taşımasındaki ustalıktan kaynaklanır.

D) ANAYASA YOLUNDA HÜKÜMET VE SARAY DARBELERİ

1- Talebe-i Ulum Ayaklanması

Sultan Abdülaziz'in onbeş yıllık iktidarında, Osmanlı İmparatorluğu hiçbir devlet ile savaşmamıştır. Buna rağmen imparatorluğun genelinde hoşnutsuzluklar giderek arttı. Zira asıl savaş sosyal ve hukuki düzende, iktisadi ve siyasi cephede yaşanmaktadır.

1876 yılına doğru Balkan eyaletlerindeki isyanlar, müslüman ve gayrimüslim tebaa arasındaki gerilimi tırmandırıyordu. Dış borçlanma ile sağlanan kaynaklar ise akılsızca merkezdeki saray ve bürokratlara dağıtılıyordu. Buna karşı batı kapitalizmi, kapitülasyonların da katkısı ile coşuyor ve coştukça Osmanlı küçük üreticisini, esnafını ve köylüsünü hızla iktisadi yıkıma götürüyordu. Tepkiler, etkin bir düşünsel ve örgütsel dinamik yaratamayan Yeni Osmanlılar ve aydın bürokrat kesim üzerinden "padişahı ikna usulü" ile dile getiriliyordu.

Ancak 1876 yılına gelindiğinde iktisadi, siyasal ve sosyal alandaki çöküntüler eşzamanlı bir sıkışma yaratır. Bu durum siyasal yapıda daha sert ve ani değişim koşullarının olgunlaştığının habercisidir. Ortaylı'nın deyimi ile imparatorluğun "en uzun yüzyılı" 19.yy ise, en uzun yılı hiç kuşkusuz 1876 yılı olacaktır. İlk büyük tepki 1876 Mayıs'ında gerçekleşir. Ayaklananlar İstanbul'daki medrese öğrencileridir, hedef kişilik ise şimdilik Mahmud Nedim Paşa'dır.

Avrupa kamuoyu, 6 Ekim 1875 tarihli tenzili faiz kararı ile bütünüyle Osmanlı aleyhine dönmüştü. Balkanlardaki hoşnutsuzluklar, başkente gelen müslümanların öldürüldüğü haberleri ve Selanik olayı, İstanbul'da politik gündeme

duyarlı olan medrese çevresini harekete geçirmeye yetti. Bu tepkiler Rus karşıtlığı ile de birleşince sadrazam Mahmud Nedim Paşa tepkilerin odağındaki kişi oldu. Sadrazamın aşayişi sağlamak için Rus askeri getireceği haberleri ise her tarafa yayılmıştı. Nitekim sefaret binasının güvenliği için Hırvatlardan oluşturulmuş bir kuvvet kullanıldı. İmparatorluğun başkentinde asayişin Rus askerlerince sağlanmasının talep edilmesi, Osmanlı Devleti için oldukça trajik bir durumdur.²⁷⁹

8-9 Mayıs günleri dersler boykot edilerek ajitasyon toplantıları düzenlenir. 10 Mayıs'ta Fatih medreselerinde ve daha sonra Beyazıd ve Süleymaniye gibi büyük camilerin medreselerinde bulunan talebeler, bütün dersleri kesip aralarında: "devlet ve memleketin hukuk ve istiklali ayaklar altına alındığı bir zamanda derslerle meşgul olmak, hamiyet ve diyanet alemeti değildir..." gibi propagandalar yaparak Fatih ve Beyazıd meydanlarında toplanırlar.²⁸⁰ 11 Mayıs günü aralarına halktan da insanların katılmasıyla silahlı bir şekilde Babiali önüne gelen göstericiler, Padişaha verilmek üzere bir dilekçe hazırlamışlardı. Dilekçede müslümanların hakarete uğradığı, ülkenin bağımsızlığının elden gitmekte olduğu ve bunlara sebep olanların ortadan kaldırılması gerektiği belirtiliyordu. Abdülaziz herşeye rağmen sadrazamını kolluyordu. Gösterileri yatıştırmak için önce şeyhülislamı reform yanlısı Hayrullah Efendi getirildi. Bu atama gösterileri yatıştırmaya yetmeyince Mahmud Nedim Paşa da azledildi.²⁸¹ 12 Mayıs Cuma günü Mütercim Rüştü Paşa sadrazam, Hayrullah Efendi şeyhülislam ve Hüseyin Ayni Paşa serasker olarak tayin edildi. Daha sonra Şuray-ı Devlet başkanı olacak Midhat Paşa ise koltuksuz bakan olarak atandı. Bu atamalar üzerine gösteriler son buldu ve ateşli kabalık dağıldı.²⁸²

Talebe-i Ulum ayaklanması ortaya çıkışı, gelişimi ve sonuçları itibariyle özellik arzeder. Birinci özellik, gösteriler medrese öğrencileri arasında başlasa da daha sonra halktan da bir katılım olmuştur. Bu bakımdan ayaklanma, müslüman halkın genelinin Tanzimat'a ve yönetime olan tepkisini gerçeğe en yakın şekilde gösterir niteliktedir. Ayrıca bir çok görüşe göre Midhat Paşa ve bazı yüksek rütbeli

²⁷⁹ Mahmud CELALEDDİN PAŞA, a.g.e, s.134; KARAL, a.g.e, c.VII, s.101-102

²⁸⁰ Mahmud CELALEDDİN PAŞA, a.g.e, s.140; KARAL, a.g.e, c.VII, s.102

²⁸¹ A.ŞEREF, a.g.e, s.133; YETKİN, a.g.e, s.311-312; KARAL, a.g.e, c.VII, s.103

²⁸² ENGELHARDT, a.g.e, s.354; CEVDET PAŞA, Tezakir, Tetimme, s.153; Mahmud CELALEDDİN PAŞA, a.g.e, s.143-147

askerler de bu ayaklanmanın tertiplenmesinde rol oynamıştır.²⁸³ İkinci özellik bu ayaklanma Mahmud Celaleddin Paşa'nın yorumu ile aslında Abdülaziz'i tahttan indirme ve Meşrutiyeti ilan etme provasıdır. Üçüncü özellik, muhalefet yönetime olan tepkisini yansıtmaya biçimini değiştirmiştir. Talepler, padişahı ikna usulü ile değil, zor kullanarak kabul ettirilmiştir. Zira Abdülaziz'in yeni kabineyi kabulünde Rüştü Paşa'ya, "sizi halk istediğinden görevlendirdim" demesi bu zorun varlığına delalettir.

Değineceğimiz son nokta bu ayaklanma bir grup softa mı, yoksa meşrutiyeti getirmek isteyen bir kadro tarafında mı tertiplenmiştir. Okandan, Tanör, Yetkin ve Davison'a göre bu olay Anayasa ve Meşrutiyet yolunda keyfi idareye karşı atılmış bir adımdır. Engelhardt ve Shaw ise bu tepkiyi dini temele oturtarak bir grup softanın eylemi olarak yorumlar.²⁸⁴

Bize göre bu olayı bir grup softanın eylemi olarak nitelemek yanlış olur. Gayrimüslimlere yönelik bir tepkinin olması, hareketi dinsel bir temele oturtmak için yeter sebep değildir. Bu nedenle biz, birinci görüşe katılmaktayız. Gerekçemize gelince, ayaklanmanın başladığı yerler ve kitleye hakim ruh hali dinsel bir görünüm arz ediyor olabilir. Ancak bu olay ile daha sonra Anayasanın ilanına kadar varacak kişiler ve olaylar zinciri arasında anlamlı bir bütünlük kurmak mümkündür. O gün için güncel politik gelişmelere duyarlı kitlenin, eğitilmiş medrese talebeleri olması, tepkinin öncelikle bu kesimler arasında ortaya çıkmasını sağlamıştır. Medrese, cami ve Babıali yokuşundan başka siyasallaşmış bir mekanın ya da örgütlü yapının bulunmaması ise eylemi zorunlu olarak dinsel mekanlara taşımıştır. Belli ki, siyasal otorite eleştirilirken dini meşrutiyetin sağladığı nimetlerden de faydalanılmıştır. Ancak, Padişaha sunulan bildirin içeriğine ve atanan yeni kabineye baktığımızda istek ve tercihlerin softaca olduğunu söylemek mümkün değildir.

²⁸³ Mahmud CELALEDDİN PAŞA, a.g.e, s.140; DAVİSON, a.g.e, c.II,s.99-100

²⁸⁴ OKANDAN, a.g.e, s.126; TANÖR, a.g.e, s.124; YETKİN, a.g.e, s.312; DAVİSON, a.g.e, c.II, s.102; Karşı Görüş; ENGELHARDT, a.g.e, s.354-355; SHAW/SHAW, a.g.e, s.206

2- Abdülaziz'in Hal'i

Sultan Abdülaziz yeni kabine ile çalışmak istemediğini açıkça dile getirmişti. Aslında onunla çalışmaya yeni kabine de can atmıyordu. Midhat Paşa ve Rüştü Paşa'nın başını çektiği bürokrasi, Hüseyin Avni Paşa ve Süleyman Paşa'nın başını çektiği ordu, şeyhülislam ve medreselilerden oluşan ulema ve aydınlar arasında adeta bir ittifak oluşmuştur. Ama bu ittifakın, aynı ideal etrafında toplanmış kişilerden oluşmadığı, anayasa tartışmalarında ortaya çıkacaktır.

Midhat Paşa kendisine her fırsatta anayasadan bahsettiği Abdülaziz'den ümidini artık kesmişti. Hüseyin Avni Paşa ise kendisini daha önce iki kez görevden alan Abdülaziz'e güvenmiyordu. Böylece padişahın tahttan indirilip, yerine anayasayı ilan edeceği düşünülen Şehzade Murad'ın getirilmesi görüşü benimsendi ve hal' hazırlıklarına başlandı.²⁸⁵

Hal' hazırlıkları içinde olan kişiler, Midhat Paşa, Serasker Hüseyin Avni, ve Askeri mektepler nazırı Süleyman Paşa'dır. Bunlarla birlikte Sadrazam Mehmed Rüşdü, Şeyhülislam Hayrullah, birkaç yüksek rütbeli subay ve bazı eski Yeni Osmanlı mensupları da vardır. Bu süreçte padişahın indirilmesi hususunda iki farklı yöntem ortaya çıkmıştır. Yöntemlerden birisi Midhat Paşa'nınkidir. Bu yöntemde, bir yandan anayasayı getirebilecek ya da Abdülaziz'i fiilen dizginleyebilecek bir yönetim reformu savunulurken diğer yandan, halkın eylemi ile Abdülaziz'i tahttan indirme planları yapıyordu. Midhat Paşa'nın padişahın değiştirilmesindeki temel amacı, anayasanın ilanı ve meşruti sisteme geçmek arzusu idi. Yani Midhat Paşa hal olayını, yalnızca iktidardaki kişisel bir değişim olarak görmemekte, iktidarın kurumsal yapısında da bir değişimi istemektedir. Midhat Paşa, askeri darbe yanlısı değildir. Değişikliğin nüfusun kitlesel taleplerine ve gücüne dayandırılmasından yanadır. Askere belki sadece sonuca varmada kolaylaştırıcı bir rol biçiyordu.²⁸⁶ Bu dönemde Midhat Paşa'nın desteğine güvendiği güçlerden biri de kuşkusuz İngiltere devletidir. İkinci yöntem Serasker Hüseyin Avni Paşa'nın askeri darbeyi mutlak gerekli gören planıdır. Bir çok görüş Hüseyin Avni Paşa'nın bu tertibe kişisel

²⁸⁵ Mahmud CELALEDDİN PAŞA, a.g.e, s.153-157; KARAL, a.g.e, c.VII, s.134

²⁸⁶ BERKES, Türkiye'de Çağdaşlaşma..., s.272; DAVİSON, a.g.e, c.II, s.134

ihirasları sebebiyle katıldığı yönündedir. Ortak kaniya göre Hüseyin Avni Paşa, gerçekte meşrutî yönetim taraftarı olmamakla beraber, sırf tahttan indirmenin başarıyla sonuçlanması için Midhat Paşa ile taraftarane hareket etmiştir.²⁸⁷

Hal hazırlıkları içinde askeri mektepler nazırı Süleyman Paşa da önemli bir rol üstlenir. Emrindeki subaylarla fiili duruma hakimiyeti sağlayacak olan Süleyman Paşa, güçlü bir meşrutiyetçidir ve reformcu bir kişiliğe sahiptir. Yeni Osmanlı hareketinin önde gelen üyelerinden biri olduğu da söylenir. Hal olayından dört gün önce seraskerden anayasaya benzer bir şeyin benimsenmesi sözü aldığı ileri sürülür. Bu sözü alırken seraskere; eğer yeni padişah da despot birisi olursa olayın bütün anlamını yitireceğini ve yeni padişaha ancak “meşveret usulünü” benimserse bağlılık yemini edeceğini söyler.²⁸⁸ Süleyman Paşa, yurtsever ve liberal tutumuyla darbeciler arasında Midhat Paşa’ya en yakın kişidir.

Hal hazırlıkları içinde Şeyhülislam Hayrullah Efendi de yer alır. Midhat Paşa, fetva emini Kara Halil Efendi’yi konağına getirtip, “padişah mülk ve milleti tahrip ve devlet hazinesini israf etti; milletin durumunun ıslahı için tahttan indirilmesi tasavvur olunur, buna şer’i cevaz var mıdır?” diye sorduğunda, Halil Efendi: “bu hayırlı işe çarşaf kadar fetva veririm” cevabını verir.²⁸⁹ 15 senelik Abdülaziz iktidarını sona erdiren Şeyhülislam Hayrullah Efendi’nin fetvası şöyledir:

“Emirü’l-müminin olan Zeyd bozuk şuurlu ve siyasi işlerden habersiz olup, devlet malını memleket ve milletin takat ve tahammül edemeyeceği derecede şahsına ait masraflara sarf eder, dini ve dünyevi işleri ihlal edip karıştırır, mülk ve milleti tahrip edip, iş başında kalması devlet ve millet hakkında zararlı olsa indirilmesi lazım olur mu? El-cevap: olur.

Karal’ın bizim de katıldığımız yorumuna göre; Abdülaziz’in şuru fetvada bahsedildiği gibi bozuk değildir. Siyasi işlerden anlamadığı da ciddiyetten uzaktır. Hazinesinin israf edildiği doğrudur, ancak bu israf padişahın şahsına özgü değildir. İstikraz (dış borçlanma) usulünü Ali ve Fuad Paşalar açmışlardı ve bu politika uzun yıllar onların denetimi ve sorumluluğu altında yürüdü.²⁹⁰ Fakat bunlara rağmen

²⁸⁷ Mahmud CELALEDDİN PAŞA, a.g.e, s.165; OKANDAN, a.g.e, s.128; KARAL, a.g.e, c.VII, s.106

²⁸⁸ DAVISON, a.g.e, c.II, s.106

²⁸⁹ Mahmud CELALEDDİN PAŞA, a.g.e, s.161

²⁹⁰ KARAL, a.g.e, c.VII, s.111-112

görünürde tüm iktidar padişahlık makamına ait olduğundan, siyasi sorumluluk da o makamda bulunana kalıyordu. Abdülaziz dönemi belki bir çok Osmanlı padişahına göre daha fazla yenileşme ve kurumsallaşmaya imkan vermiştir. Nevarki devletin geldiği siyasi, hukuki ve sosyal koşullar bu hal olayını kaçınılmaz kılıyordu.

Hazırlıklar tamamlanır ve kararlaştırılan tarihten bir gün önce, 29 Mayıs Pazartesi günü “fırtınalı” bir havada harekete geçilir. 30 Mayıs Salı sabahı saat üçte asker Dolmabahçe Sarayını kuşatır. Hal’in Çarşamba günü gerçekleşeceği kendisine haber edilen Şehzade Murad, karşısında silahıyla Süleyman Paşa’yı görünce şaşırır ve korkar. Süleyman Paşa, “millet tarafından saltanat tahtına davete geldim, buyurunuz gidelim” demek suretiyle, zorlukla ikna ettiği Murad’ın koluna girer ve onu saraydan çıkarır. Sarayın dışında Serasker Hüseyin Avni Paşa, Sadrazam, Şeyhülislam ve Midhat Paşa Murad’a biat ederler. Rüştü Paşa’nın Abdülaziz’e, “millet Abdülaziz Han Hazretlerini hal’ etmiştir” demesi ile bir dönem artık kapanmış olur.²⁹¹

Peki halkın tepkisi ne olmuştur bu olaya ? Olayın esasını anlaşılan kadar kuşkulu bir hava hakimdir. Ama her şey anlaşıldıktan sonra büyük bir halk şenliği düzenlenir. Dolmabahçe Sarayı’nın etrafını saran ve iki saattir “yaşasın yeni padişah”, “yaşasın millet” diye bağırarak askerler de bu şenliğe katılırlar. Osmanlı tahvillerinin cari fiyatları yerel borsada bir gecede yüzde elli yükselir. Hristiyanlar Müslümanları kutlar, softalar ve hristiyan din adamları Murad’ı görmek üzere birlikte Dolmabahçe Sarayı’na giderler.²⁹²

Görünür tepki bu olmakla beraber, işin esasını Engelhardt’ın satırlarından öğreniyoruz.²⁹³

“Aydınlar inkılabın siyasi sonuçları hakkında aynı düşüncede değillerdi; memurlar, basın ve hatta ulema arasında görülen düşünce anlaşmazlığı, kabinenin de aynı düşüncede olmadığını ima ediyordu. Sadrazam Mehmed Rüştü Paşa, Şeyhülislam, Serasker Hüseyin Avni Paşa ılımlılardan idiler. Bunlar ilerlemeye karşı olmamakla birlikte çok esaslı değişikliklere razı olamıyorlar ve Genç

²⁹¹ KARAL, a.g.e, c.VII, s.109-110; Mahmud CELALEDDİN PAŞA, a.g.e, s.167-171;

²⁹² DAVISON, a.g.e, s.108-109

²⁹³ ENGELHARDT, a.g.e, s.356

Türkiye'nin reisi sayılan Midhat Paşa'nın öteden beri hazırladığı Kanun-ı Esasi lahiyasından kaygılanıyorlardı...Midhat Paşa... Osmanlı Devleti'nde de yeni hükümette geçerli olan bir liberal idare kurulması yaktinin geldiğine inanmaktaydı."

Bu hal' olayında birkaç nokta dikkat çekicidir. Birincisi, bürokrasi, ulema, ordu ve bazı aydınlar tarafından gerçekleştirilen darbe kişiler üzerinden yükselir. Ancak padişahın hal sebebi olarak "millet iradesi" gösterilir. Şehzade Murad, yine "millet adına" tahta davet edilir. Burada Osmanlı kamu hukuku bakımından bir ilkin gerçekleştiğini söylemek mümkündür. Zira iktidar değişiminde, "millet iradesi" ilk kez, doğrudan bir meşruluk kaynağı olarak gösterilir. İkinci dikkat çekici olan, son hal' olayı yaklaşık yetmiş yıl önce III. Selim'e karşı, yenilik karşıtlarınca gerçekleştirilmişti. Şimdi ise durum tersine dönmüş, son zamanlarda yenilik karşısında direnen Abdülaziz bu kez değişim ve yenilik taraftarlarınca tahttan indirilmiştir.

Acaba yeni durum değişim isteyenleri tatmin edebilecek midir? Yoksa hayal kırıklıkları mı yaşanacaktır? Bu soruların cevabını yeni padişah Murad V'in 1 Haziran 1876 tarihli hattı yanıtlayacaktır.

3- Murad V'in Cülüsü ve Hal'i

Murad V'in tahta çıkışı, halkın günlerce süren sevinç gösterileri ile kutlanır. Artık işlerin iyiye gideceğine dair genel bir kanı hakimdir. Gazeteler "Osmanlı Ulusu"ndan bahsedip, anayasa tartışmaları kaleme alır. Yeni padişah da bu beklentileri pekiştirircesine tahta çıkar çıkmaz farklı bir uygulama yapar. Abdülaziz'in milyonlarca dolar değerindeki Osmanlı tahvillerini, mücevherlerini ve paralarını adet mucibince sivil ve asker memurlara dağıtmayıp hazineye devreder.²⁹⁴

Bu iktidar değişikliği Yeni Osmanlıların ve genel olarak liberal hareketin bir zaferi olarak görüldü. Bürokrat, asker, ulema ve aydınlar adeta zafer sarhoşluğu içindeydi.²⁹⁵ İlk ayılanlar ise Midhat Paşa ve Hüseyin Avni Paşa oldu. Midhat Paşa,

²⁹⁴ DAVISON, a.g.e, s.109-110

²⁹⁵ Robert DEVEREUX, *The First Ottoman Constitutional Period*, Baltimore, John Hopkins Univ., 1963, s.34

biat merasimi tamamlanınca, “padişahımızın tahta çıkışı münasebetiyle alelade yayınlanacak hatt-ı hümayunun nasıl olması lazım geleceğini mütalaa edelim” diyerek esas amacını hemen uygulamaya sokmak istedi. Fakat sadrazam, serasker ve Sadullah Efendi; “padişahımız, millet meclisi teşkil etmek istemiyor, milletimizin vukuf ve terbiyesi buna elverişli değildir, ancak ortada olan emniyetsizliği gidermek için, devletin idaresini kuvvetli kanunlarla kayıt altına almalı ve ezcümle maliye işlerini ıslah eylemelidir, padişahımızın dileği de budur” dediklerinde, Midhat Paşa hayretler içinde kalır ve böylece kutsal ittifak çatırdamaya başlar.²⁹⁶

Midhat Paşa'nın hatt için hazırladığı müsveddeyi Süleyman Paşa kabul etmesine rağmen, Rüşdü ve Hüseyin Avni Paşalar beğenmemişlerdi. Bu müsveddeden Kanun-ı Esasi ve Mebuslar Meclisi vaatleri çıkartılır. 30-31 Mayıs geceleri sabahlara kadar devam eden tartışmalar yaşanır. Durumu beğenmeyen Süleyman Paşa'nın seraskere; “Eski hakanın ne suçu vardır? Eğer ıslahat adına bir şeye başlanacak ise ben onu tekrar tahta çıkarırım” dediği söylenir. Yine aynı toplantılarda Süleyman Paşa'nın sadrazamı otokratik eğilimler taşımakla, Hüseyin Avni Paşa'yı ikiyüzlülükle, Midhat Paşa'yı ise zayıflıkla suçladığı söylenir.²⁹⁷

Midhat Paşa'nın elinde 19 maddeden 60-63 maddeye kadar varan bir anayasa tasarısı bulunuyordu. 3 Haziran'da yapılan bakanlar kurulu toplantısında tasarı hiç ele alınmadı. Hüseyin Avni Paşa'ya göre zaman anayasa tartışması yapacak zaman değil, şiddetli tedbirlerin hemen uygulanması zamanıdır. 8 Haziran tarihinde Meşrutiyet rejiminin gerekli olup olmadığının tartışılması için büyük bir meşveret meclisi toplanır. Berkes, Kanun-ı Esasi konusunun, resmi olarak ilk kez bu toplantıda ele alındığı söylemektedir.²⁹⁸

Dönem bir çok açıdan sabırsızlık zamanıdır ve saflar artık Kanun-ı Esasi taraftarı olup olmamaya göre belirginleşmeye başlar. Tartışmalarda başlıca üç grup ortaya çıkmıştır: 1- Derhal Kanun-ı Esasi hazırlıklarına başlanılmasını savunanlar (Midhat Paşa, Süleyman Paşa); 2- Buna kesin olarak karşı çıkanlar (Rüşdü Paşa,

²⁹⁶ Mahmud CELALEDDİN PAŞA, a.g.e, s.177

²⁹⁷ ŞEREF, a.g.e, s. 137

²⁹⁸ BERKES, a.g.e, s. 275-276; OKANDAN, a.g.e, s.129-130

Hüseyin Avni Paşa, Halil Efendi); 3- Çekimsiz kalanlar (Cevdet Paşa, Şeyhülislam Hayrullah, Safvet Paşa, Redif Paşa, Server Paşa).

Bu toplantılarda Midhat Paşaya karşı en güçlü muhalefet konumunda olan Hüseyin Avni Paşa, kanlı bir şekilde ortadan kaldırıldı. Çerkes Hasan adında bir subay, 15 Haziran Perşembe günü, Midhat Paşa'nın evinde yapılan bakanlar kurulu toplantısını basıp, Hüseyin Avni Paşa ile Hariciye Nazırı Raşid Paşa'yı öldürür. Abdülaziz'in cariyelerinden birinin kardeşi olan Çerkes Hasan'ın bu eylemi, hem kişisel hem de siyasal bir intikam hareketi olarak yorumlanmıştır. Hüseyin Avni Paşa'nın öldürülmesi, kabinede Midhat Paşa'nın konumunu oldukça güçlendirmiştir. Böylece Midhat Paşa, hem en güçlü konumdaki muhalifinden kurtuldu, hem de Rüşdü Paşa'yı sindirebilecek bir güce erişti. O günlerde bu işi Midhat Paşa'nın tertiplemediği söylentileri çıkmışsa da bu yönde herhangi bir delil mevcut değildir.²⁹⁹

Darbeler, suikastlar, Kanun-ı Esasi tartışmaları ve diğer siyasal-ekonomik gelişmelerin yarattığı baskılar, Sultan Murad'ın zaten iyi olmayan ruhsal durumunu iyice kötüleştirir. Viyana'dan getirilen Dr. Leidersdorf, üç aylık bir tedavi ile Sultan'ın iyileşebileceğini söylediye de, ne Rüşdü Paşa'nın ne de Midhat Paşa'nın üç ay beklemeye tahammülleri vardı. Abdülhamid ile yapılan pazarlıklar sonrasında Midhat Paşa, sadrazam, ordu ve şeyhülislam bir kez daha birleşerek, Murad'ın deli olduğunu kabul eden bir fetva ile düşürülmesi kararını aldılar.³⁰⁰ 31 Ağustos'ta Abdülhamid tahta çıkarıldı ve Murad düşürüldü. Şu dizeler Murad'ın halini anlatmaya yeter:³⁰¹

Doksanüçte (1293-1876) doksanüç gün Padişah-ı mülk olup
Göçtü matemgahına Sultan Murad na murad

**T.C. YÖKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ**

²⁹⁹ B.S. BAYKAL, "93 Meşrutiyeti", *Bellekten*, c. VI, sayı 21-22, 1942

³⁰⁰ A. Midhat PAŞA, *Tabsıra-i İbret*, s.205;

³⁰¹ ŞEREF, *Tarih Musahabeleri...*, s.137

4- II. Abdülhamid'in Cülüsü

Abdülaziz'in tahttan indirilmesinde Midhat Paşa'nın temel amacı, anayasayı ve meşrutiyet rejimini getirmek idi. Ancak Murad V'in sağlık durumunun gittikçe kötüleşmesi, anayasa hazırlıklarını ve diğer devlet işlerini aksatıyordu. Zira meşrutiyeti ilan ederek devletin rejimini değiştirecek iradenin yasa yapıcı organ olarak "sağlıklı" olması gerekiyordu. İşte bu noktada başta Midhat Paşa olmak üzere bakanlar kurulu anayasayı ve meşrutiyeti kabul edecek yeni bir padişah arayışına girdi. Ancak bütün vükelanın aynı saikle hareket ettiğini söylemek zordur. Kimisi sırf yönetim boşluğunun giderilmesi derdindedir. Sonunda Şehzade Abdülhamid ile görüşülerek, anayasalı rejimi kabul etmesi halinde tahta kendisinin çıkarılacağı bildirildi.³⁰² Ancak liberal hareketin öncülerinden bazı Yeni Osmanlı üyeleri -Ziya Paşa ve Namık Kemal- Şehzade Abdülhamid'e şüpheyile yaklaşıyorlardı. Halbuki Midhat Paşa ve diğer liberaller kaygılanmak için bir neden görmüyordu.³⁰³

Abdülhamid'in tahta çıkarılması sürecinde iki görüşme yapıldığı söylenir. İlk görüşmede Midhat Paşa, Abdülhamid'in ne gibi koşullarla tahta çıkmaya razı olduğunun öğrenilmesi için görevlendirilmiştir. Bazı kaynaklara göre Midhat Paşa bu görüşmede, Sultan Murad tedavi olana kadar Abdülhamid'in naiblik görevini yerine getirip getirmeyeceğini gündeme taşımıştır.³⁰⁴ Abdülhamid'in ise bu teklifi, Osmanlı taht geleneğine aykırı bulduğu gerekçesiyle reddettiği söylenir. Bununla birlikte Abdülhamid'in, Murad'ın yönetmekten aciz olduğuna dair tıbbi belge ve tahttan indirilmesinin şer' en uygun olduğunun tespitini istediği de ileri sürülür.³⁰⁵ Berkes, Midhat'ın medrese eğitimi almış bir kişi olarak, Osmanlı taht hukukunda naiplik olamayacağını bildiğinden böyle bir teklifte bulunmadığını ileri sürer.³⁰⁶

Bakanlar kurulu daha sonra Midhat Paşa'nın Abdülhamid ile görüşmesi ve eğer Midhat Paşa tarafından sunulan koşulları Abdülhamid kabul etmez ise saltanat makamına Mehmed Reşad'ın getirilmesi kararını aldı. Bunun üzerine Midhat Paşa,

³⁰² Midhat PAŞA, a.g.e., s.205-206

³⁰³ DEVEREUX, a.g.e., s.42

³⁰⁴ OKANDAN, a.g.e., s.132;

³⁰⁵ M.CELELEDDİN PAŞA, a.g.e., c.II, s.13; SHAW/SHAW, a.g.e., s.210

³⁰⁶ BERKES, a.g.e., s.277

Abdülhamid ile ikinci bir görüşme yapar. Midhat Paşa görüşmede üç şart ileri sürer: Anayasanın ilanı, yönetim işlerinde sorumlu nazırların görüşlerine göre hareket etme ve saray katipliklerine Sadullah, Ziya, Namık Kemal beyleri atama. Bazı kaynaklara göre bir şart daha vardır; Murad iyileştiği takdirde Abdülhamid tahttan feragat edecektir. Ancak bu konuda bir belge bulunmamaktadır. Bu görüşmede, Midhat Paşa'nın şehzadeye Kanun-ı Esasi'nin bir taslağını gösterdiği, Abdülhamid'in de, "meşrutiyet usulüne dayanamayacak bir hükümeti kabul etmem" şeklinde anayasayı destekleyeceğine dair söz verdiği söylenir. Abdülhamid, kendisine ait olduğu söylenen hatıralarında bu görüşmeyi kabul eder. Ancak kendisine şart ileri sürülmediğini, sadece Kanun-ı Esasi hazırlıkları içinde olan Midhat Paşa'ya kendisinin de destek olacağını söylediğinden bahseder.³⁰⁷

Görüşme sonunda Abdülhamid'in şartları kabul ettiğini Midhat Paşa'dan öğrenen bakanlar kurulu, şehzadeyi saltanat makamına getirmeğe karar verdi. Bunun üzerine padişahın hastalık sebebiyle tahttan indirilmesi hususunda fetva çıkarıldı. Fetvanın tıbbi gerekçesini oluşturmak üzere, dördü elçiliklerden toplam altı doktor tarafından, Murad'ın kısa sürede iyileşmesinin imkansız olduğuna dair bir rapor düzenlendi. Raporla hastalık sebebi olarak "daimi cinnet hali" gösterilmiştir. 31 Ağustos 1876'da hal fetvası okunur ve Abdülhamid saltanat makamına geçer.³⁰⁸ Osmanlı kamu hukuku açısından bu hal olayı bazı açılardan bir ilk teşkil eder. Zira tahta çıkabilmenin şartı olarak, padişahın rejim değişikliğini kabul etmesi daha önce görülmuş bir şey değildir. Hal'in karakterinde daha öncekilerden farklı olarak, kötü bir padişahın yerine iyisinin getirilmesi yatmamaktadır. Asıl amaç anayasayı ilan edip rejimi değiştirecek bir padişahın bulunmasıdır. Bu husus anayasayı sadece padişahın bir lütfu olarak görmenin yanlışlığına dikkat çeker. II. Abdülhamid'in tahta çıkışıyla anayasa hazırlıklarına başlamak için bir engel kalmamıştı. Ancak Abdülhamid ile yapılan pazarlıklar, kabinenin güvensizliğini gösteriyordu. Hangi konuda ne yapacağı pek bilinmeyen genç Padişah, anayasa sözünü vermişti. Ama nasıl bir anayasa ...

³⁰⁷ BERKES, a.g.e, s. 278; Midhat PAŞA, a.g.e, s.206; M.CELELEDDİN PAŞA, a.g.e, c.II, s.13; DAVİSON, a.g.e, c.II, s.122; OKANDAN, a.g.e, s.133; *Abdülhamid'in Hatıra Defteri*, Haz: İsmet BOZDAĞ, İstanbul, Kervan yay., 1975, s.50; B.S. BAYKAL, *Midhat Paşa'nın İdari ve Şahsi ...*, s.40-43

³⁰⁸ DAVİSON, a.g.e, c.II, s.122

E) ANAYASANIN İLANI VE MECLİSİN “TATİLİ”

1- Anayasa Hazırlık Tartışmaları

Anayasa hazırlıklarına başlanması hususunda ilk somut adım Abdülhamid'in 30 Eylül 1876 tarihli iradesi ile olmuştur. Bu irade ile temel bir kanunun hazırlanması işiyle uğraşacak bir komisyon kurulması emredilir. Yani padişahın hak ve yetkilerini kısıtlayacak meşruti rejim, bu komisyonun çalışmaları ile kurulacaktır. Nitekim Kanun-ı Esas-i bu komisyon çalışmalarının bir ürünü olarak ortaya çıkar.

Anayasa Hazırlık Komisyonu, 16 bürokrat, 10 ulema ve 2 ordu mensubu olmak üzere toplam 28 kişiden oluşuyordu. Mahmud Celeleddin Paşa, Okandan ve Üçok komisyon başkanı olarak Midhat Paşa'yı gösterir. Engelhardt ve Karal'a göre ise başkan Server Paşa'dır. Ancak bu doğru değildir. Server Paşa, Murad V döneminde kurulan komisyonun başkanıdır. Anayasa taslağı oluşturmak üzere bir de alt komisyon kurulur. Namık Kemal ve Ziya Paşa bu komisyonda yer alır. Komisyon çalışmalarının çoğu, Ziya Paşa'nın başkanlık yaptığı alt komisyonda yapılıyor ve Midhat Paşa aracılığı ile büyük kurula iletiliyordu. Komisyon haftada dört kez toplanır ve oyçoğunluğu ile karar alırdı.³⁰⁹ Komisyon çalışmaya başladığında ortada birkaç tane anayasa taslağı vardır. Bunlardan biri, Midhat Paşa'nın “Kanun-ı Cedid” isimli tasarısıdır. Midhat Paşa'nın anayasacılık anlayışını kavramak bakımından çok önemli olan bu tasarı, tarihsel bir değere sahiptir. İki nüshası olan Kanun-ı Cedid'in aslı yada elyazısı şekli, Yıldız Evrakı içindedir. Diğer bir nüshası ise Ahmet Midhat Efendi'nin Üss-i İnkılap adlı eserinde yayımlanmıştır. Her iki nüsha arasında farklılıklar bulunmaktadır. Tek meclisli ve 120 üyeli bir yasama organı öngören bu tasarıya göre, üyelerin üçte ikisi milli ve genel vekalet kuralına göre vilayetlerden seçilecektir; üçte biri ise hükümet tarafından atanır. Fesih halinde, padişah altı ay içinde yeni meclisin toplanmasını emredecektir. Meclis kararları padişah tasdiğiyle yürürlüğe girecek ve Padişahın reddettiği kararlar, mebuslar yenilenmedikçe tekrar görüşülemeyecektir. Yürütme yetkisi yalnızca padişaha aittir. Bu üstün yetkisine

³⁰⁹ M.CELELEDDİN PAŞA, a.g.e, c.2, s.81; OKANDAN, a.g.e, s.138; ÜÇOK/MUMCU a.g.e, s.318; ENGELHARDT, a.g.e, s.361; KARAL, *Büyük Osmanlı Tarihi*, c.4, s.218; T.Z. TUNAYA, “1876 Kanun-ı Esasi ve Türkiye’de Anayasa Geleneği”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, s.28

rağmen padişah sorumsuzdur. Yürütmenin (kuvve-i icraiye)'nin kanuna uygun emirleri kutsaldır. Muhalefet eden ceza görür. Vükela Heyeti iç ve dış politikanın yönetim organıdır. Ayrıca sadrazamlık makamı kaldırılarak, yerine başvekil sıfatıyla başbakanlık makamı getirilir. Başvekil, vükela arasından, vükelanın reyi ile padişah tarafından atanır. Tasarıda, nazırlara hukuki ve cezai sorumluluk yanında, siyasi sorumluluk da öngörülür. Padişah yürütmenin başı olmasına rağmen, yürütme organı içinde padişah ve vükela heyeti ayrı bir konumlanışa sahiptir. Vükela Heyeti, meclise karşı sorumlu iken, padişahın böyle bir sorumluluğu yoktur. Tasarının kamu hürriyetleri bölümünde toplanma özgürlüğü yoktur. Fakat düşünce özgürlüğü kabul edilmiştir: "Herkes kaalen ve kalemen beyan-ı efkarda azadedir...". Böyle bir madde Kanun-ı Esasi'de mevcut değildir. Ayrıca hapis, sürgün ve angarya yasağı da getirilir. Ancak bu tasarıda adli, mali ve taşra örgütlenmelerinden hiç bahsedilmemektedir. Tasarının ilk maddesinde, Osmanlı idaresinin şeriate dayalı olmasına ve imparatorluğun bütünlüğüne vurgu yapılır.³¹⁰

Tunaya, Kanun-ı Cedid'i dengesiz bir meşrutiyet rejiminin taslağı olarak niteler. Yürütme gücüne sahip bir padişah karşısında yasama yetkisine tamamen sahip olmayan bir Meclis-i Mebusan vardır.³¹¹ Midhat Paşa'nın tasarımı hazırlarken özel olarak bir anayasadan faydalanıp faydalanmadığı bilinmemektedir. Okandan bu konuda Fransa ve Belçika anayasalarını adres göstermekte ise de, Tunaya bu tasarıdaki maddelere herhangi bir batı anayasasında rastlamanın mümkün olduğunu söyler.³¹²

İkinci bir tasarı Küçük Said Paşa'nın Fransa Anayasasını satır satır çevirmesiyle ortaya çıkmıştır. Bu sebeple Midhat Paşa'nın tasarısına göre çok daha sistemattir. Bu tasarı 750 kişilik bir meclis, bir senato ve bir Şuray-ı Devlet getiriyordu. Tasarıda, vatandaşlık hukukuna ayrıntılı olarak yer verilmiş, Siyasi suçlarda idam kaldırılmış ve basın özgürlüğü tanınmıştır. Mülkiyet hakkı ise kanunla teminat altına alınmıştır. Tasarıda ayrıca kuvvetler ayrılığına ve hakimlik teminatına da dikkat çekilmiştir.³¹³

³¹⁰ T.Z. TUNAYA, a.g.m, s.30-31; KARAL, *Büyük Osmanlı Tarihi*, c.IV, s.218-219

³¹¹ T.Z. TUNAYA, a.g.m, s.30-31

³¹² T.Z. TUNAYA, a.g.m, s.31; OKANDAN, a.g.e, s.138

³¹³ KARAL, a.g.e, s.219; DAVISON, a.g.e, s.150-151

1876 sonbaharında komisyonlarda, basında, bakanlar ve ileri gelen kişiler arasında hummalı bir anayasa ve meşrutiyet tartışması yapılıyordu. Hem halk hem de Abdülhamid, tartışmalar sırasında ortaya çıkan görüşleri dikkatle izliyor ve dinliyordu.³¹⁴ Abdülhamid tartışmalardan pek rahatsız değildir. Zira anayasa lehindeki ya da aleyhindeki görüşlerden hiç biri, kendi egemenlik hakkına dokunur nitelikte değildir. Anayasal ilkeler, tartışmalar sırasında kendi istediği doğrultuda belirginleşiyordu. Abdülhamid, anayasa karşıtı gibi bir görünüm vermemekle beraber yine de çeşitli ayrıntılar üzerinde itirazlarda bulunuyordu.

Tartışmalar esnasında Kanun-ı Esasi'yi istemeyen farklı gruplar ortaya çıkar. Bir grup, anayasalı sistem padişaha ait egemenlik yetkisini halka devrettiği için muhalefet eder. Diğer bir grup ise gayrimüslimlerin müslümanlar ile eşitliğine karşı çıkar. Ubicini ve Devereux anayasa taraftarları ile aleyhtarları arasındaki asıl münakaşanın bu meseleden çıktığını söyler. Zira egemenlerin otoritesinin sınırlandırılması gerektiği konusunda genel bir uzlaşım vardır. Ancak egemenliğin devredileceği bir mecliste müslümanların dışında gayrimüslimlerin bulunması ulema kesimini oldukça rahatsız etmektedir. Ancak Midhat Paşa ve yandaşları bu konuda yapılan itirazları kesin olarak reddeder.³¹⁵ Kimileri de anayasanın şeriata aykırı olduğunu ileri sürmektedir. Rüştü, Namık ve Cevdet Paşalar ise halkın henüz anayasalı bir rejime hazır olmadığını ileri sürmektedirler. Daha sonraki gelişmeler bu fikrin, Abdülhamid'i de etkisi altına aldığını gösterecektir.³¹⁶ Komisyon çalışmaları sırasında, halk arasında anayasa karşıtı propaganda yapan ve bu yönde bildiriler dağıtan bir de tertiplenme ortaya çıkarıldı. Midhat Paşa, derhal yakalanmalarını ve yargısız sürgün cezalarına çarptırılmalarını sağladı. Abdülhamid, görünüşte de olsa bir yargılama yapılmasını istediye de. Ancak Midhat'ın istifa tehdidi karşısında, bu kişiler yargılanmadan sürgün cezalarına çarptırıldı. Tunaya'nın deyişi ile bu affedilmez bir hatadır. Zira bu usul, ileride anayasanın ünlü 113. maddesine (sürgün cezası) uygun zemin yaratacaktır.³¹⁷

³¹⁴ B.S. BAYKAL, "93 Meşrutiyeti", s.52; BERKES, a.g.e., s.283

³¹⁵ UBİCİNİ, a.g.e, s.3-4; DEVEREUX, a.g.e., s.49,53-54

³¹⁶ T.Z. TUNAYA, a.g.m, s.28; BERKES, a.g.e., s.287; Abdülhamid'in Hatıra Defteri, s.21-22

³¹⁷ Midhat PAŞA, a.g.e, s.207, T.Z. TUNAYA, a.g.m, s.28

Mahmud Celaleddin Paşa, dönemin canlı tanığı olarak anayasa tartışmalarına dair ilginç tespitlerde bulunmuştur. Buna göre, Sadrazam Rüştü Paşa meşrutiyet taraftarı değildir. Anayasanın ilanı hakkında ise: “Eğer dış teklifler sırasında böyle bir jest yapılmak mecburiyeti olmasaydı, Kanun-ı Esasi’ye muvafakat etmemin ihtimali yoktu” gibi sözler sarfetmiştir. Mahmud Celaleddin Paşa’ya göre anayasaya muhalefet edenlerin amacı padişahı korumak yada istiklalini teminat altına almak değildir. Asıl sebep, Meşrutiyet ve sorumlu kabine usulünün, görevli olmayanların ve özellikle nüfuzlu kimselerin, devlet işlerine müdahale imkanını kapatacak olmasıdır.³¹⁸ Bu tespitlerden yola çıkarak anayasaya karşı yapılan itirazların bazen tamamen kişisel nitelikte olabileceğini söyleyebiliriz.

Berkes, Abdülhamid’in anayasayı ilan etmek hususunda yalan söylemediği kanısındadır. Okandan ise Abdülhamid’in başından beri rol yaptığını ileri sürer. Karal, Sultan Abdülhamid’in meşrutiyet hakkındaki görüşlerinin sonradan değiştiğini ileri sürer. Bu değişime sebep olarak Rüştü, Cevdet, Ahmet Vefik ve Namık Paşaların anayasa tartışmalarındaki tutumlarını gösterir. Karal’ın görüşünde haklılık payı vardır. Zira Cevdet Paşa, Abdülhamid gibi bir padişah varken anayasanın ilanına lüzum olmadığını bile söylemiştir.³¹⁹ Abdülhamid’in bu tartışmalar sayesinde, sandığından daha güçlü bir konumda olduğunu farkettiğini söylemek mümkündür.

Cevdet Paşa anayasa görüşmelerinde Midhat Paşa ile tartışmalarından bahsederken onunla hiç anlaşamadıklarını söyler. Yine Cevdet Paşa’nın söylediğine göre Rüştü Paşa, Midhat Paşa’nın fikirlerine katılmamakla beraber İngilizlerin hatırına sesini çıkarmayıp, Midhat Paşa’ya karşı daha çok Cevdet Paşa’yı ileri sürmüş. Bu nedenle Cevdet Paşa’nın anayasa tartışmalarındaki tutumu, birebir kendi düşüncelerini ifade etmiyor olabilir.

Alt komisyon, çalışmalarını Aralık başında tamamlar ve tasarı Heyet-i Vükela’ya gönderilir. Söylendiğine göre komisyon çalışmaları sonucunda Abdülhamid’e 20’ye yakın anayasa tasarısı sunulmuştur. Ancak alt komisyonda daha

³¹⁸ M.CELELEDDİN PAŞA, a.g.e, c.II, s.82-83

³¹⁹ BERKES, a.g.e, s.279; KARAL, a.g.e, c.IV, s.221; B.S. BAYKAL, a.g.m, s.57

çok Midhat Paşa taslağı esas alınır.³²⁰ Namık Kemal'e göre ise alt komisyonun bitirdiği ve sunduğu tasarı, ilk tasarının iyileştirilmesinden ibaret değildir. Namık Kemal, anayasa komisyonunun çalışmalarına esas olan tasarının Midhat Paşa tasarısı olmadığını, komisyonun bu iş için "en az bin cilt" kitap incelediğini ileri sürer.³²¹ Alt komisyonun esas aldığı Midhat Paşa tasarının, Midhat Paşa'nın danışmanı Krikor Odyan Efendi tarafından hazırlandığı ise kuvvetle muhtemeldir. Alt komisyon tasarısının ilk beş maddesi, padişahın haklarını sayan ve tanımlayan maddelerdir. Sonraki bölümde Osmanlı vatandaşlarının genel hakları yer alıyordu. Ondan sonraki bir bölümde bakanların sorumlulukları bildiriliyordu. Ayrıca sadrazamlık kaldırılarak yerine kabine başkanı sıfatıyla başbakanlık getiriliyordu. Daha sonraki maddeler ise Mebuslar Meclisi ile Ayan Meclisinden oluşan Umumi Meclisin görevlerini ele alıyordu.³²² Heyet-i Vükela, Rüstü Paşa'nın padişahın yetkilerinin tek tek sayılması itirazını destekler ve ilk beş maddenin hepsini kaldırır. Padişahın egemenlik haklarının bildirilmesine gerek olmadığı da söylenir. Ayrıca sadrazamlık makamı yerinde bırakılır. Bu değişikliklere bir de "Osmanlı Devleti'nin dini İslam dinidir" maddesi eklenir. Bu madde ile anayasanın laik niteliği açıkça ortadan kaldırılıyordu. Tasarı bu haliyle Abdülhamid'e gönderildi. Namık Kemal'in dediği gibi; kuşa çevrilmiş haliyle...

Abdülhamid, saray müşaviri Damat Mahmud Paşa'nın telkinleriyle ünlü 113. maddeyi de tasarı metnine ekler. Buna göre padişah, tehlikeli olduğundan kuşkulandığı kişileri yargılamadan sürgüne gönderme yetkisini elde ediyordu. Abdülhamid komisyona, tasarıya bu madde eklenmezse anayasayı ilan etmeyeceğini bildirir. Bu arada Namık Kemal, Midhat Paşa, Ziya Paşa ve Süleyman Paşa bu hüküm ve diğer vükela değişiklikleri aleyhinde yoğun itirazlar getirirler. Midhat Paşa, anayasanın bir an önce ilan edilmesi sebebiyle bu hükme dair tavrını sonradan yumuşatır. Bu sebeple Namık Kemal ve Ziya Paşa kendisine şiddetle tepki gösterir. Zira her ikisi de daha önceden sürgünlük tecrübesine sahip kişilerdir.³²³ Aslında bu uygulama eskiden beri vardı. Üstelik sadece padişaha özgü de değildir. Zira Babıali'de, muhtemel rakiplerin önünün kesilmesinde sıkça kullanılan bir yöntemdir.

³²⁰ DEVEREUX, a.g.e., s.49

³²¹ M.C. KUNTAY, a.g.e., c.II, s.90-91

³²² BERKES, a.g.e., s.290

³²³ DAVISON, a.g.e., c.II, s.158, BERKES, a.g.e., s.291-292; T.Z.TUNAYA, a.g.m., s.28

Böylece merkezden uzaklaştırılan kişi, hem yetkilerini hem de kariyer ve itibarını kaybediyordu. Bu ceza türü, bürokratik geleneğin ve merkeziyetçi yapının güçlenmesiyle giderek daha yaygın bir uygulama alanı bulmuştur. Bu maddenin şiddetli itirazlara sebep olmasının nedeni ise herhalde uygulamanın artık anayasal kurum haline gelecek olmasıdır.

Abdülhamid, bir yandan anayasanın ilanını geciktiriyor, diğer yandan maddelerde bazı değişiklikler kovalıyordu. Midhat Paşa ise anayasanın Tersane Konferansı'ndan önce ilan edilmesini istiyordu. Böylece anayasa Avrupa'ya karşı diplomatik bir argüman olarak kullanılacak ve konferans anlamsızlaştırılacaktı. Bu sırada Süleyman Paşa'nın Abdülhamid ile yaptığı özel görüşmede, anayasanın bir an önce ilan edilmesi yönündeki tehditkar tutumu, Sultan'ın gözünü korkutur. Zira birkaç aylık süre içinde yaşanan iki hal' olayı hala sıcaklığını koruyordu. Ve Süleyman Paşa, hal olaylarının en etkin kişilerinden biri idi. Sonunda Abdülhamid tasarımı nihayet Heyet-i Vükela'nın yaptığı değişikliklerden önceki haliyle onaylar. Ancak iki "ufak" ekleme vardır: Devletin dinini belirten madde ve 113. madde!

18 Aralık'ta, yürürlük tarihi bilinmemesine rağmen İstanbul gazetelerinde, padişahın anayasanın ilanını onayladığı haberleri çıkar. 19 Aralık'ta ise gelişmelerden memnun olmayarak sadarettten çekilen Rüştü Paşa yerine, Midhat Paşa atanır. 22 Aralık'ta yapılan Meclis-i Has toplantısında, tasarı son bir kez gözden geçirilir. Bu toplantıda, Cevdet Paşa ile Midhat Paşa arasında sert tartışmalar yaşanır. Eğer burada anayasanın ilanı engellenecek olsa idi, Midhat Paşa hemen istifa kartını oynayacaktı. Ancak buna gerek kalmadı ve uzun tartışmalar sonunda anayasanın ilanı kabul edildi.³²⁴

1876 Kanun-ı Esasi'nin hangi ülke anayasası model alınarak hazırlandığı hususunda muhtelif görüşler vardır. Lewis ve Aldıkaçtı, Midhat Paşa'nın Belçika anayasasından esinlendiğini ileri sürerler. Flanz, Ortaylı, Berkes ve Tunaya bu fikre katılmamaktadırlar. Bu görüş taraftarlarına göre 1876 Kanun-ı Esasi, başta Prusya olmak üzere Fransa, Belçika, Ermeni (Odyan Efendi tesiriyle olsa gerek), Romanya, Mısır ve Tunus yasaları incelenerek hazırlanmıştır. Davison ise Kanun-ı Esasi'nin

³²⁴ MİDHAT PAŞA, *Tabsıra-i İbret...*, s.210

1831 Belçika anayasası ile büyük paralellikler taşıdığını, ancak kralın yetkilerini sınırlayacak kadar ileri gidilmediğini söylemektedir. Mumcu ve Bozkurt ise 1831 Belçika ve 1850 Prusya anayasalarının model alındığı görüşündedir. Ubicini meseleye farklı bir yorum getirerek; anayasa metnine şeyhülislam ve ulemanın da katıldığını, bu sebeple tamamen yabancı bir ülkeden alınmadığını, ulusal bir çalışmanın ürünü olarak ulusal bir reform sayılacağını belirtir.³²⁵

Biz ikinci görüşe katılmaktayız. Kanun-ı Esasi'yi sadece Belçika ya da Prusya anayasalarına dayandıran görüşler, kapsamlı bir mukayeseli çalışmanın ürünü olmayıp, Belçika model anayasasının 19. yüzyılın ikinci yarısındaki anayasa hareketleri üzerindeki genel etkisine bakılarak ileri sürülmektedir. Bu sebeple anayasanın yerli maddelerinin tespit edilip özgün yanlarının ortaya çıkarılması gerekmektedir. Diğer maddelerin ise devletin siyasal yapısı da göz önüne alınarak mukayeseli bir metodla incelenmesi gerekir. Örneğin 1867 tarihli Avusturya Anayasası getirdiği siyasal ve hukuksal düzenlemeler bakımından 1876 Kanun-ı Esasi ile birçok benzerlik gösterir. Örneğin her iki anayasada da imparator hala ulu, dokunulmaz ve sorumsuzdur. İmparator yetkilerini sorumlu vekiller (nazırlar) aracılığıyla icra edecektir. Vekillerin parlamentoya karşı sorumlu olduklarına dair açık bir düzenleme yoktur. Getirilen özel düzenlemelere göre imparator “olağanüstü” durumlarda, anayasa öncesi iktidar vasıtalarına başvurabilir.³²⁶ Buna göre her iki anayasa da getirdiği hükümlerle devlete anayasal monarşi özelliği kazandırmıştır.

2- Anayasanın İlanı ve Niteliği Hakkında Görüşler

Yaklaşık üç aylık bir çalışma sonunda, 23 Aralık 1876 Cumartesi öğleden sonra anayasa resmen yürürlüğe girdi. Yağan yağmura rağmen Babıali'nin denize bakan meydanında binlerce kişi toplanmıştır. Bütün vükela, ulema, ordu komutanları, devlet ricali, azınlıkların reisleri resmi elbiselerle orada hazır bulunur. Anayasanın ilanına dair irade kadife bir torba içinde getirilerek anayasanın baş mimarlarından

³²⁵ LEWIS, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, s.163; Orhan ALDIKAÇTI, *Anayasa Hukukumuzun Gelişmesi ve 1961 Anayasası*, İstanbul, Fakülteler mtb.,1982, s.56; ORTAYLI, “Osmanlı Devleti ve Meşrutiyet”, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e...*, s.956; BERKES, a.g.e, s.529; T.Z.TUNAYA, a.g.m, s.28; DAVISON, a.g.e, c.II, s.166-167; ÜÇOK/MUMCU, a.g.e, s.318; BOZKURT,a.g.e, s.62; UBİCİNİ, a.g.e, s.5

³²⁶ G.FLANZ, a.g.e, s.90

Midhat Paşa'ya verilir. İrade, Mahmud Celaleddin Paşa tarafından okunur. Ardından Midhat Paşa kısa bir şükran konuşması yapar. Daha sonra yüz bir pare top atışı ile anayasanın ilanı halka duyurulur. Anayasanın ilan edildiği meydanda devlet ricalinden tek bir kişi yoktur: Sultan Abdülhamid, “rahatsızdı” ve bu yüzden gelememiştir.³²⁷

Anayasanın ilanı halk tarafından coşkuyla karşılanır. O günün akşamında, bütün ev ve dükkanlar süslenip, aydınlatıldı. Hürriyet taraftarı gençler halkı toplayarak Saray önünde alkış tuttular. Beyoğlu, Galata gibi gayrimüslimlerin yoğun olarak buldukları bölgelerde ise bir çok gösteriler oldu. Gösterilerde, “Yaşasın Midhat”, “Yaşasın Sultan Abdülhamid” diye tezahüratlar da yapılır.³²⁸ Şimdi İstanbul'da anayasa karşıtı kimse yoktu. İmparatorluğun diğer bölgelerinde ise başkentteki kadar heyecan yaratmadı. Genelde kayıtsız bir hava hakimdir. Ancak en parlak kutlamalar Edirne'de ve Harput'ta yapılır. Azınlıklardan Yahudiler ve Ermeniler anayasayı memnuniyetle karşıladılar. Rumlar da benzer şekilde tepki gösterdiler. Zira anayasanın müslim-gayrimüslim eşitsizliğini ortadan kaldıran hükümlerinden memnun olmamaları için hiçbir neden yoktu, Ancak aksi görüşteki Avusturyalı bir diplomat, Edirne'deki gösteriler üzerine Viyana'ya gönderdiği raporunda çoğu kişinin yeni anayasaya güven duymadığını belirtmiştir. Bunun nedeni olarak da Türklerin hristiyanlara resmen eşit haklar vermek istememesini göstermektedir. Balkan halkları arasında bir sevinç gösterisi olmamıştır. Zira onların amacı Osmanlı vatandaşı olmak değil, ayrılıp ulusal bir devlet kurmaktı.³²⁹

Anayasanın ilanı diğer devletlere Hariciye nazırı Safvet Paşa tarafından şöyle duyurulur:³³⁰

“Cumartesi günü törenler, halkın büyük bir coşkusuyla, tantanayla fakat sükunet içinde yapıldı. İlan edildiği için atılan topların sesleri Osmanlı Devletinin tarihinde unutulmaz bir tarih bırakan bu büyük olayı bütün başkent halkına duyurdu. Halk tüm gece ve gündüz tören yaparak padişahları hakkındaki minnet ve şükran duygularını ve devleti canlandırmak için yapılan yenilik teşebbüslerinin başarılı olacağı konusundaki güven ve itimadlarını gösterdiler. Müslüman ve gayrimüslim

³²⁷ M.CELELEDDİN PAŞA, a.g.e, c.II, s.86-87; DAVİSON, a.g.e, c.II, s.160-161

³²⁸ M.CELELEDDİN PAŞA, a.g.e, c.II, s.87; MİDHAT PAŞA, a.g.e, s.211

³²⁹ DEVEREUX, a.g.e, s.82-85

³³⁰ ENGELHARDT, a.g.e, s.362

halk arasında umut ve duygu bakımından tam bir anlaşma mevcut olduğunu açıklayabiliriz”

Tersane Konferansı'na gelen sefirler, tam ilk toplantılarını yapacaklardı ki top seslerini işittiler. Bu top seslerinin ilk Osmanlı Anayasasının ilanı manasına geldiğini açıklayan Safvet Paşa, toplantının artık gerekli olmadığını belirttiyse de devletler konferansa devam ettiler. Osmanlı anayasasının ilanı hiçbirini ilgilendirmemiştir.³³¹ Öyle ki özellikle İngiltere'deki tepki hayal kırıklığı idi. Halbuki Babıali İngiltere'yi imparatorluğun destekçisi olarak görmeyi ummuştu. Babıali'nin fark edemediği gelişme, Gladstone'un Osmanlı karşıtı politikasının İngiltere'nin yeni dış politikası haline gelmeye başlamış olmasıydı. Rus elçisi İgnatıyev ise anayasaya karşı olan tepkisini şöyle dile getirir: “bu anayasa çoğunluğun gücüne müsaade eder, ve çoğunluk müslümanlardan oluşur.”³³²

Kanun-ı Esasi'nin niteliği hakkında değişik görüşler vardır. Okandan, Berkes, Bozkurt, Kili ve Elöve gibi yazarlar anayasayı, mutlakıyet rejiminin ve padişahın yetkilerinin bir tescili olarak kabul ederler. Bu görüşü savunanlara göre Kanunu-ı Esasi, “eksik bir kopyacılıktan” ibarettir ve hiçbir sosyal görüşün, hiçbir siyasi doktrinin, hiçbir ideolojinin ve hatta hiçbir siyasi tecrübenin ürünü değildir. Kanun-ı Esasi, bugünkü manada anayasa niteliğine bile sahip değildir. Tunaya, Flanz ve yukarıda zikrettiğimiz isimler, Kanun-ı Esasi'nin, tek taraflı bir tasarruf, bir “ferman”, bir “berat”, “ihсан olunmuş” bir hükümdar şartnamesi (charte) niteliğine sahip olduğunu söylemektedirler. Engelhardt ise anayasayı, fermanlardan daha mükemmel ve daha mantıklı olmasına rağmen, yabancı kanunlardan alınmış kaba bir taslak olarak görür.³³³

Karal, Ortaylı, Abdurrahman Şeref ve Ubicini Kanun-ı Esasi'ye daha ılımlı yaklaşmaktadırlar. Bunlara göre anayasa padişahın şahsi bir lütfu, yabancı baskısı ya da Midhat Paşa'nın kişisel çabasının bir ürünü değildir. Anayasanın ardında tarihi,

³³¹ B.S.BAYKAL, 93 Meşrutiyeti, s.57

³³² DEVEREUX, a.g.e, s.87-91

³³³ OKANDAN, a.g.e, s.145-147; BERKES, a.g.e, s.293-29; BOZKURT, a.g.e, s.68; Suna KİLİ, “1876 Anayasası ve Çağdaşlaşma Sorunu” Ankara, AÜSBF yay. No: 423, Sevinç Matb., 1978, s.192; Mustafa ELÖVE, “Anayasa Hareketlerimiz Şeması”, İstanbul, İstanbul Barosu Dergisi, cilt:35, sayı 5-6, 1960, s.27; T.Z.TUNAYA, a.g.m, s.49; FLANZ, a.g.e., s.94; ENGELHARDT, a.g.e, s.363

sosyal, fikri ve siyasi kuvvetler vardır. Karal'a göre Kanun-ı Esasi'nin, padişah tarafından ilan edilmesi onun temel kanun niteliğini değiştirmez. Zira Kanun-ı Esasi benzeri ilk kanunlar, Fransa'da ve İngiltere'de de kurucu meclislerce meydana getirilmemiştir. Egemenliğin millete bırakılmaması da normaldir. Çünkü imparatorluk milli bir yapıdan oluşmuyordu. Anayasanın arkasındaki ideoloji ise Osmanlılık ve ortak vatandaşlık. Şeref, Kanun-ı Esasi ile ılımlı bir meşrutiyetin kurulduğunu ve kuvvetler ayrılığı prensibinin benimsendiğini ileri sürer. Ubucini göre anayasanın ülkede uygulanabilmesi için zorunlu olarak dini otoritenin meşruluğundan faydalanılmıştır. Ancak buna rağmen yeni yasal düzen ve getirdiği idare şekli ve kurumlar teokratik değildir. Aksi takdirde modern hukuk prensiplerinden oluşan anayasa ve şariat birbirine düşecektir³³⁴

Tanör ve Davison'un bizim de katıldığımız görüşlerine göre, Kanun-ı Esasi meşrutiyete geçiş olmasa bile mutlakiyetten çıkışı ifade eder. Adeta yarı meşruti bir sistem kurulmuştur. Ayrıca Kanun-ı Esasi'yi, İngiliz ya da Fransız anayasal hareketi ile karşılaştırmak da doğru değildir. Eğer mukayese yapılacaksa bunun önce ne anayasası ne de parlamentosu bulunmayan Rusya, 1850 öncesi Prusya veya Avusturya- Macaristan'la yapılması gerekir.³³⁵ Siyasal yapısı ve tarihsel gelişimleri birbirinden çok farklı olan ülkelerin, sistemlerini, anayasalarını ya da diğer üst yapı kurumlarını bu farklılıkları gözardı ederek karşılaştırmak doğru bir yöntem değildir.

3- 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi ve Meclisin Dağıtılması

Tersane Konferansında alınan kararların ve Londra Protokolü'nün Osmanlı Devleti tarafından reddedilmesi, büyük devletler arasında tam bir fiyasko yarattı. Bu durumdan en çok rahatsız olan devlet ise Rusya olmuştu. Prens Korçakof 19 Nisan 1877'de Rusya'nın Osmanlı Devletine karşı savaş kararını Avrupa devletlerine bildirdi. 24 Nisan'da ise Rus hükümetinin Babıali'ye savaş ilan ettiği bildirildi. Abdülhamid, Paris antlaşmasını imzalayan devletlerin yardımlarını beklediysede bir faydası olmadı.³³⁶

³³⁴ KARAL, a.g.e, c.IV, s.227-230; ORTAYLI, a.g.m, 953-955; Abdurrahman ŞEREF, a.g.e, s.146; UBİCİNİ, a.g.e, s.6

³³⁵ TANÖR, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeler*, s.149

³³⁶ KARAL, a.g.e, c.IV, s.40-41

Büyük devletler tarafsızlıklarını ilan ederek Rusya'nın isteğini yerine getirdiler. Ancak bu müdahale etmeme politikası, Rus ordularının Osmanlı başkenti yakınlarındaki Yeşilköy'e ulaşmaları üzerine son bulur. Boğazlar ve Süveys kanalının güvenliği ile ilgilenen İngiltere'nin uyarısı, Çar'ın ordularının ilerlemesini durdurmuştur. İngiltere ile bir savaşı göze alamayan Rusya, ateşkes antlaşmasının imzalanması ile sonuçlanacak süreci başlatır. O zamanlar hem Rusya hem de İngiltere bir oldu bitti ile İstanbul'u işgal etmek niyetindedirler. Ama iki tarafta birbirinden çekinmektedir. 3 Mart 1878'de hükümleri oldukça ağır olan Ayastefanos Antlaşması imzalanır. Buna göre Sırbistan ve Karadağ bağımsızlıklarına kavuşurlar. Romanya'nın bağımsızlığı ve özerk Bulgaristan idaresi de kabul edilir. Savaş tazminatı olarak ise Kars, Ardahan, Batum ve Doğubeyazıt Ruslara verilir.³³⁷

Cevdet Paşa, Rus savaşı hakkında müzmin düşmanı Midhat Paşa'yı suçlamıştır. Cevdet Paşa'ya göre aslında Çar savaşı istemiyordu. Onu savaşa Midhat Paşa mecbur etmiştir. Devleti de savaşa götüren odur. "Sanki tüfeği o doldurdu. Damad Mahmud üst tetiğe çıkardı. Redif Paşa ateş etti." sözleriyle bu hususa dikkat çeker. Halbuki savaşın siyasal, askeri ve ekonomik çeşitli sebepleri vardır. Cevdet Paşa'nın dediği ölçüde birkaç kişinin kişikirtıcı tutumu bu savaşın çıkmasında belirleyici olamaz. Ancak Meşrutiyetin ilanı ile Rusya'nın Avrupa'da tek parlamentosuz ülke olarak yalnız bırakılması ve Slav politikalarının etkisinin Mebusan Meclisi kanalıyla kırılacak olması bu noktada etki yapmış olabilir. Tersane Konferansında Rus sefiri: "Rusya, Avrupa'nın anayasasız ve parlamentosuz tek devlet olmanın ayıbını size pahalıya ödetir" demiştir. Bu sözler Rusya'nın aslında savaşı çoktan başlattığını göstermesi bakımından dikkat çekicidir.³³⁸

Kanun-ı Esasi ile kurulan Umumi Meclis, ilk kez 20(19) Mart 1877'de toplandı ve 28 Haziran 1877'de dağıldı. Meclis 69 müslüman, 46 gayrimüslim mebustan oluşuyordu. Hemen hepsi varlıklı ve egemen kesimin temsilcilerinden oluşan meclis, bu özelliğiyle Avrupa'daki tipik zümre meclislerine benzemektedir. Ancak yine de meclisin toplumsal yapısı 19. yüzyılın sınıfsal temelde örgütlenmiş

³³⁷ POTYEMKİN, *Uluslararası İlişkiler Tarihi*, s.129-132

³³⁸ CEVDET PAŞA, *Tetimme*, s.175; ORTAYLI, "Uluslararası Midhat Paşa Semineri", s.53

parlamentolarına pek benzememektedir. Daha çok etnik grupların temsili üzerinden yükselen çok uluslu anayasal monarşi özelliğini yansıtıyordu. Osmanlı Parlamentosu, azınlıkların eriştiği temsil gücü bakımından, o dönemin benzer niteliğe sahip parlamentosu olan Avusturya – Macaristan monarşisinden çok daha ileridedir. 1905'ten sonraki Rus Duma'larından bile daha fazla azınlık temsili sözkonusudur. Ancak bu temsil kabiliyetinin yüksekliğini sadece dış baskılarla açıklamak mümkün değildir. Asıl nedenleri Osmanlı İmparatorluk geleneğinde aramak gerekir. Bunca etnik çeşniye rağmen parlamentoda önemli bir etnik çatışma yaşanmamıştır. Ulusal talepler ileri sürülmemiş ve parlamento dışında ulusalcı örgütlerle organik bir ilişki kurulmamıştır. Ancak parlamentonun çok kısa bir süre faaliyette bulunduğunu düşünürsek bunun hiç olmayacağını söylemek zordur.³³⁹

13 Aralık 1877'de toplanan ikinci meclis 56 müslüman, 46 gayrimüslim üyeden oluşuyordu. İlk meclise göre çok daha yoğun tartışmaların yaşandığı ikinci meclis, Abdülhamid'in şu sözleri ile açılır: “Kanun-ı Esasi'nin çok mükemmel surette işlemesi ve tesir yapması devletimizin selameti için tek çaredir” “Kanun ve siyaset meselelerinde gerçeği bulmak ve memleketin çıkarını sağlamak Mebusların hürriyet ile fikirlerini bildirmelerine bağlıdır”. Abdülhamid'in bu sözlerinin arkasında ne kadar süre durabileceğini anlamak için çok fazla beklemek gerekemeyecektir.³⁴⁰

Osmanlı – Rus savaşı askeri sonuçları ve etkileri yanında iç politikada önemli siyasal gelişmelere neden olur. Öyle ki Osmanlı Parlamentosunda gittikçe ustalaşan parlamenter bir gelenek oluşmaya başlamıştır. Parlamento, yetkisi olmadığı halde sadrazamı düşürebilmiştir. İyi gitmeyen savaş, meclis muhalefetinin oklarını, hükümete ve Abdülhamid'e çevirmesine neden olur. Engelhardt, Meclisi Mebusan'ın müslüman mebuslar denetiminde, tamamen hükümet taraftarı ve “evet efendim meclisi” olduğunu söylese de bu doğru değildir.³⁴¹ Hükümet ve padişah, Osmanlı ordusunun aldığı başarısız sonuçlardan dolayı sert eleştirilerle karşılaşmıştır. Mebuslar bu sebeple bakanlar kuruluna güvensizlik göstermiş, izahat için kürsüye

³³⁹ B.S.BAYKAL, a.g.e, s.73-75; ORTAYLI, “İlk Osmanlı Parlamentosu ve Osmanlı Milletlerinin Temsili”, Ankara, AÜSBF, 100. YIL Armağan, Seviç mtb.,1978, s.171-176

³⁴⁰ KARAL a.g.e, c.IV, s.238

³⁴¹ ENGELHARDT, a.g.e, s.366

çıkan bakanlar sert eleştirilere uğramışlardır. Görevlerini yapmakta aciz kalan kumandanlar hakkında “Divan-ı Harb” kurulması kararı ise sorumluluktan çekinen padişahın gözünü iyice korkutmuştur. Bütçe görüşmelerinde de Abdülhamid ve hükümete oldukça sert eleştiriler yöneltilmiştir. İzmir mebusu Ahmed Efendi, “biz son fedakarlıkları da yapmaya hazırız; ancak mevki-i iktidarda olan şahısların da mukabele göstermesini istiyoruz” diyerek hükümeti ve sarayı eleştirir.³⁴²

Zamanın Daily News muhabiri Edwin Pears meclisin çalışmaları hakkında şunları anlatır:³⁴³

“Nazırların kendileri aleyhindeki ithamlara cevap vermek üzere Meclis önüne çıkarılması isteğine, suçlanan nazırlar tabiatıyla karşıydı ve bu istek Abdülhamid’in de hoşuna gitmiyordu. Meclis ile paşalar arasındaki husumet ciddi bir durum aldı ve bir çok muhabirler kısa bir süre içinde ya Meclisin paşaların idaresini devireceğini ya da paşaların Meclisi başlarından defedeceklerini haber verdiler.”

Şeref de aynı gözlemlerde bulunarak sonunda güçlü olan paşaların üstünlük sağladığına dikkat çeker.³⁴⁴

Yeni atanan Başvekil Ahmed Hamdi Paşa, Abdülhamid’i izlediği politikadan dolayı eleştirir. Ahmed Hamdi Paşa, padişaha Yıldız Sarayına kapanmanın zamanı olmadığını, düşman ordularının hükümet merkezine kadar geldiğini ve devletin büyük tehlikeler içinde bulunduğunu söyler. Ayrıca Padişahın artık Beşiktaş Sarayına nakil olması gerektiğini ve eleştirilen bakanların görevden alınmasını tavsiye eder. Sultan bu tavsiyeleri hiçte iyiye yormaz. Bu arada meclis azledilen Midhat Paşa’nın geri getirilmesi için padişaha baskı yapılmaktadır. İstanbul mebusu Kethüda Ahmed Efendi ise Rus savaşının konuşulduğu olağanüstü bir toplantıda, Padişaha hitaben: “Huzuru şahanede böyle meclis akdiyle işlerimize çare aranması vaktinde gerekti. İş bu dereceye geldikten sonra ne denir?” diye serzenişte bulunur. Abdülhamid bunun üzerine Ahmet Efendinin cezalandırılmasını ister ve “ben artık Sultan Mahmud’un yoluna gitmeye mecbur olacağım” diyerek toplantı salonunu terkeder. Bu söz 1. Meşrutiyetin sonunu haber vermişti.³⁴⁵ Ertesi gün, 14 Şubat 1878’de, Mebuslar Meclisi toplantısında Padişahın meclisi kapattığına dair irade

³⁴² OKANDAN, a.g.e, s.179-183

³⁴³ PEARS, Abdulhamid, s.49-51’den akt. LEWIS, Modern Türkiye’nin Doğuşu, s.168

³⁴⁴ ŞEREF, a.g.e, s.148

³⁴⁵ KARAL a.g.e, c.IV, s.240

okundu. Mebuslar, sessiz sedasız dağıldılar. Berkes'in deyiimiyle padişah, anayasanın ona verdiği yetkiyi kullanarak meclisi "tatil" etmişti.³⁴⁶ Anayasa Abdülhamid'e, anayasayı ilga etmeden, zor kullanmadan rafa kaldırma yetkisi vermişti. Anayasanın bu niteliği, otuz yıl boyunca sürecektir istibdat rejiminin de hukuki dayanağı hükmündedir. Bu bağlamda Abdülhamid'i parlamentonun dağıtılmasında tek sorumlu makam olarak görmek yeterli değildir.

Osmanlı parlamentosu, Avrupa'daki gibi liberal anayasal gelişmeleri yaratan siyasal gerilimlerin uzlaştırıldığı bir alan değil, çok uluslu bir imparatorluğun dönemin iktisadi ve siyasal gelişmeleri karşısında kaygılarının ağır bastığı bir uzlaşım alanı olmuştur. Bu da başka bir gerçekliği doğurmuştur. Zira imparatorluğun geleneksel yapısının çöküntü içinde olduğu bir dönemde yine aynı gövdeden bir çok modern ulus devletin şekillenmekte olduğunu unutmamak gerekir. Bu durum Osmanlı siyasal varlığının bir ölçüde kendisine rağmen içten içe çağdaşlaştığının göstergesidir.

Yıllardır ıslahat teranesiyle Osmanlı Devletine müdahale eden Avrupa büyük devletlerinin, parlamentonun kapatılmasına hiç ses çıkarmamaları ise gerçekten ilginçtir. Parlamentonun kısa süre içinde yarattığı etkiden olacak ki büyük devletler Osmanlı siyasal sisteminde böylesi bir dönüşümün kendileri için pek iyi olmayacağını farketmişlerdi. Zira iktidarı tek başına elinde bulunduran padişahı etkilemek, kararların görüşülüp tartışıldığı parlamentoyu etkilemekten çok daha kolay bir işti.

4- Anayasa Yapıcıların Tasfiyesi

Anayasanın ilanından sonra genel nitelikteki ilk büyük meclis toplantısı 18 Ocak 1877'de yapıldı. Gayrimüslim ve müslüman 237 temsilcinin katıldığı Meclisi Umumi toplantısının gündem maddesi, Tersane Konferansında alınan kararlardı. Katılımcıların hemen hemen tamamı büyük devletlerin önerilerinin reddedilmesi

³⁴⁶ BERKES, a.g.e, s.295

yönünde görüş bildirdiler. Bunun üzerine büyük devletlerin taleplerinin reddedildiği kendilerine bildirildi.³⁴⁷

Bizce anayasal bir organ kararı niteliği taşıyan meclisin bu tasarrufu, yabancı devletleri reformculuk oyununu daha fazla devam ettirmeme yönünde tetiklemiştir. Zira anayasacı ve meşrutiyetçi hareketin ulaştığı nokta, büyük devletlerin yüksek menfaatlerini elde edebilmelerini artık olanaklı kılmıyordu. Abdülhamid de bu durumdan gereğince faydalandı ve anayasa yapıcılarının tasfiyesine girişti. Varlığından en çok rahatsız olduğu kişi ise hiç şüphesiz Midhat Paşa idi. Padişah ve Midhat Paşa arasındaki gerilimin çeşitli nedenleri vardır. Bunlardan biri, Midhat Paşa'nın, Namık Kemal ve Ziya Paşa ile bir araya gelerek devlet işlerinden bahsetmesi idi. Sultan Abdülhamid, Yeni Osmanlı üyelerinin bu şekilde bir araya gelip görüşmelerinden hoşlanmıyordu. Bu sebeple Namık Kemal ve Ziya Paşa'yı sürgün görevine atadı. Midhat Paşa ve arkadaşlarının, kendisini tahttan indireceği korkusu Abdülhamid'i sürekli rahatsız ediyordu. Elbette bu temelsiz bir korku değildi, Zira kendisini tahta çıkaran ekibin başında Midhat Paşa vardı. Midhat Paşa'nın kafasındaki yönetim biçimini gerçekleştirmek için neler yapabileceğini ise Abdülhamid çok iyi biliyordu.

Abdülhamid ile Midhat Paşa arasındaki anlaşmazlığın temel sebebi ise Padişahın hak ve yetkilerinin sınırlanması meselesi idi. Midhat Paşa bu konudaki rahatsızlıklarını, daha önce eşi benzeri görülmemiş sertlikte yazılan bir mektupla dile getirir:³⁴⁸

"Meşrutiyetin getirilmesi ve ilanından muradımız, istibdadı kaldırmak ve Zat-ı Şahnenizi vazifenizde ikaz ve Vükela-yı Devlet'in vazifelerini tayin ve milletimiz nazarında tam bir eşitliği temin edip elbirliği ile ve hakikaten devletin yükselmesine çalışmaktır.

... Kanun-ı Esasi'yi ilandan muradımız, yalnız Meşale-i Şarkiyeye'nin iyi bir şekilde halledilmesine çare olmak, Avrupalıların aleyhimize açılan ağızlarını kapamak için gösterişten ibaret bir cemile değildir... Evvela, **zat-ı mülukanelerine ait olan hükümdarlık vazifelerinizi mutlaka bilmelisiniz. Zira, bütün hareketlerinizden millet nazarında sorumlu olacaksınız** ... Bendeniz zat-ı mülukanelerine fevkalade riayetim vardır. Ancak şer'i şerif hükümlerine tatbikan milletimizin menfaatlerine aykırı olan en ufak hususta bile size itaat etmekte mazurum.

Padişahım, dokuz gün oluyor ki, önceki maruzatımı yerine getirmemekte devam buyuruyorsunuz. Amelenin aletine benzeyen vazgeçilmez nizamları red ediyorsunuz...Bu hal ise henüz şiddetli zelzelelerden çöküp yok olma durumunu

³⁴⁷ DAVISON, a.g.e, s.171-172

³⁴⁸ MİDHAT PAŞA, a.g.e, s.311-312

savuşturan devlet yapısını tamire çalıştığımız sırada, siz adeta yıkmak istiyorsunuz diyebilirim...”

30 Ocak 1877’de yazılan bu mektuptan altı gün sonra (5 Şubat) Midhat Paşa, bütün önerilerinin kabul edildiği bahanesiyle saraya çağrılır. Geldiğinde kendisine azledildiğinden dolayı görev mührünü bırakması söylenir. Midhat Paşa neden böyle bir muamele gördüğünü sorduğunda ise anayasanın 113. maddesi kapsamında muamele gördüğü bildirilir.³⁴⁹ Midhat Paşa’nın anayasanın bir an önce çıkması için göz yumduğu 113. maddenin ilk kendisine uygulanmasını herhalde bir anayasal trajedi olarak nitелеmek mümkündür. Midhat Paşa, daha sonra 1881 yılında, Abdülaziz’in öldürülmesinden sorumlu tutularak yargılandı. Yargılama sonunda idam cezasına mahkum oldu. Bu ceza daha sonra Sultan Hamid’in “affi” ile ömür boyu hapse çevrildi. Midhat Paşa, 8 Mayıs 1884’te Taif’deki zindanında boğularak öldürülmüştür.³⁵⁰

Abdülhamid, Cevdet Paşa’nın “teknik” yardımlarıyla da Kanun-ı Esasi’nin mimarlarını asılsız suçlamalar ve yargılamalarla birer birer tasfiye etti. Midhat Paşa’nın payına düşen ölüm oldu. Süleyman Paşa ise uydurma suçlamalarla Bağdat’a sürüldü, orada öldü. En zararsız atlatan Namık Kemal ise Midilli adasına sürüldü. Meclisin dağıtılmasından sonra (1879) sadrazamlık makamında bulunan Tunuslu Hayrettin Paşa, meclisin yeniden toplanması hususunda yaptığı girişimlerin mükafatı olarak makamından oldu ve göz hapsine alındı. İsmi burada zikredemediğimiz daha bir çok Mebusan Meclisi üyesi, gazeteci ve aydın otuz yıl boyunca jurnal sisteminin ve hafiye teşkilatının hüşmine uğramaktan kurtulamadı...³⁵¹

³⁴⁹ MİDHAT PAŞA, *Mir’at-ı Hayret...*, s.216-219

³⁵⁰ İ.Hakkı UZUNÇARŞILI, *Midhat Paşa ve Taif Mahkumları*, Ankara, TTK, 1985

³⁵¹ MİDHAT PAŞA, *Mir’at-ı Hayret...*, s.223-282; İ.Hakkı UZUNÇARŞILI, *Midhat ve Rüşdü Paşaların Tevkiflerine Dair Vesikalar*, Ankara, TTK, 1987, s.19-32,178

SONUÇ

19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı toplumu ve kurumlarının “modernleştirilmesi” ve pozitif hukuk normlarına “uydurulması”, padişah ya da burjuvaziden çok, temelde bürokrasinin ve dar bir aydın grubun eseridir. Anayasa mücadelesinin ve genel olarak aydınlanma hareketinin öncülüğünü yapan Yeni Osmanlılar’ın pencereleri halkın geniş kesimlerine değil, sınırlı talepleri dillendirip hayata geçirebilecek elit bir tabakaya açılıyordu. Bu özellik anayasa yolunda mücadele veren siyasal oluşumların düşünce yapısına, örgütlenme biçimine, sosyal tabanına, iktidarı değiştirme biçimine ve nihayet Anayasanın ruhuna kadar yansımıştır. Halbuki Avrupa’dan örnek alınarak benimsenmek istenen ilke ve kurumlar, haklar ve özgürlükler alanında toplumun geniş kesimlerinin (burjuvazi, işçi sınıfı, köylülük vs) mevcut siyasal iktidara karşı verdikleri mücadeleler üzerinden şekillenmiştir. Böylece siyasal iktidarın getirilen yenilikleri topluma açıklama, kabul ettirme gibi bir sorunsalı olmamıştır. Şekillenen yeni siyasi yapıda ise kilise gücünü kaybetmiş, din özel alana çekilmiş ve devletin meşruiyet kaynağı kutsal tanrıdan parlamenter kurumlara geçmiştir. Ama Osmanlı Devletinde modernleşmenin toplumsal ve ekonomik alt yapısı eksik olduğundan, daha ötesi bir yandan mevcut siyasal statükoyu koruması mümkün olmadığından, toplumun geniş kesimlerine karşı –özellikle müslüman kesim- meşruluk arayışına girilmiştir. Bu durum dini, zorunlu olarak reformun siyasal referans noktası haline getirmiştir.

Reformların ekonomik ve siyasal nimetlerinden faydalananlar ile kaybedenler arasındaki gerilim ve imparatorluğun yerleşik çıkar gruplarının tutuculuğu, modernleşmenin güçlü direnme noktaları olmuştur. Bu yüzden yaratılmak istenen hukuksal düzen ile toplumsal gerçeklik arasında ciddi bir benimseme(me) sorunu yaşanmıştır. Yeni kanunlar çerçevesinde oluşturulan anayasal düzenin hayata geçirilememesinin nedenlerinden biri de budur. Yoksa yöneticilerin proje eksikliği ya da pratik uygulamadaki yeteneksizlikleri değildir.

Reformların çıkış noktası ise çağdaş anayasal bir devlet olma amacından ziyade, Osmanlı İmparatorluğunun mevcut siyasal varlığını korumaya dayanır. Bu nedenle Osmanlı’da anayasal hareket, çağdaş anayasal ilke ve kurumları hayata

geçirmeyi hedefleyen siyasal çatışmalar üzerinden yükselmemiştir. Dolayısıyla pragmatik bir anlayışla siyasal statükonun korunması üzerinden yükselen anayasal kurumlar, zorunlu olarak egemenliğin ulusa devredilemediği bir siyasal yapı ortaya çıkarmıştır. Fakat buna rağmen Kanun-ı Esasî, padişahın bir “lütü” ya da “ihsanı” da değildir. Anayasayı ilan eden Abdülhamid hatıralarında, bu yönde kendisine yapılan baskıyı şöyle dile getirir: Midhat Paşa'nın lahiyasını öncelikle kabul etmek zorundaydım. O zamanki cereyanın önüne geçemezdim... “Mademki millet, kendi mukadderatını bir de kendisi idare etmek tecrübesinde bulunmak istiyor, milletin istediği olsun” dedim.

Anayasayı sadece dış baskıların bir ürünü olarak görmek de doğru değildir. Evet bir çok yasal düzenleme dış siyasal baskıların sonucu olarak ortaya çıkmıştır, Ancak bu baskılar Osmanlı Devleti'ni çağdaş anayasal ilke ve kurumlara ulaştırmak gibi ulvi bir amaç taşııyordu. Osmanlı Devleti'nin anayasaya kavuşması hiçbir Avrupa devletinin umurunda değildi. Zira reform için baskı yapan büyük güçler ne anayasa ilan edildiğinde, ne de parlamento dağıtıldığında herhangi bir tepki vermemişlerdir. Eğer bazı etkileşimler olmuş ise bu, çeşitli siyasal, ekonomik ve hukuksal gelişmelerin zorunlu sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Burada yapılan temel hata, reformlarla gelen bazı ilke ve kurumların geliş biçimi ile zorunlu sonuçları arasında amaçsal bir birliktelik kurmaktır. Ve meseleye özcü bir anlayışla yaklaşarak da batının; doğu toplumları geridir, çünkü özlere bizden farklıdır, kendilerinde değişip gelişme yetenekleri yoktur, dışarıdan/batıdan baskı uygulanması gerekir gibi yargıları adeta paylaşılmış olmaktadır. Yaratılan doğu batı ikileminde doğunun, kendisine batı gözüyle bakmasını gerektiren bu anlayış, görünürde ilerlemenin, fakat özünde tamda dogmatizmin yeniden ve hep yeniden türetilmesini sağlamaktadır.

Anayasa uğruna yapılan mücadelelerin her zaman ilke ve kurumları ile bir anayasal düzen yarattığı söylenemez. Fakat bu mücadeleler daha sonra ortaya çıkan anayasal düzen için, bir aşama olarak kabul edilir. 1876 Kanun-ı Esasi ve Osmanlı parlamentosu uğruna verilen uzun uğraşlara bakıldığında sonuç hüsrana gibi düşünülebilir. Bununla birlikte 1908 hürriyetin ilanının, 1876'nın birikimleri üzerinden gerçekleştiğini hesaba katmak gerekir. Zira 1908 hürriyetçileri yeni bir

anayasa hazırlamadılar. Onlar, 32 yıl önce ilan edilen bir anayasaya yeniden yürürlük kazandırdılar. Yani zaten varolan anayasalarını geri aldılar. Kaldı ki Tanzimat modernleşmesi ve onun tepe noktası sayılabilecek anayasacı hareketi sadece Cumhuriyet Türkiye'sine bıraktıkları ya da bırakmadıkları üzerinden anlamlandırmak doğru bir yaklaşım değildir. Bize göre Osmanlı modernleşmesinden kendi payını almış bir çok ulus devlet vardır ve her birinin geçmişi bir ölçüde bu mirasın bir parçasını teşkil eder.

1876 yılında ilan edilen Kanun-ı Esasi'nin katı bir yorumla padişah haklarının tescili olduğu söylenmektedir. Fakat bu tespit aslında kendi içinde başka bir gerçeği de ifade eder. Zira tescil işlemi tanrısal bir iktidar organı tarafından değil, padişahça görevlendirilen bir komisyonun günlerce süren tartışmaları ve çalışmalarının ürünü olarak ortaya çıkmıştır. Evet egemenlik anayasa ile ulusa devredilmemiştir, ama varolan egemenlik hakkı da dünyasal maddi bir belgeye, anayasaya dayandırılmıştır. Bu bağlamda egemenlik, pozitif normlara dayandırılarak en azından biçimsel bir sekülerleşme sağlanmıştır. Bir padişahın Osmanlı tahtına anayasayı ilan etme sözüyle çıkması bile Osmanlı kamu hukuku bakımından gelinen aşamanın en güzel ifadesidir. Bu açıdan Kanun-ı Esasi kendisini yaratan siyasal ve hukuksal gelişmelerin toplamı üzerinden değerlendirilmelidir.

Kanun-ı Esasi'yi hazırlayan siyasal ve hukuksal gelişmeler belki çağdaş bir anayasal düzeni hakim kılamadı. Ancak Tunaya'nın dediği gibi bizde bir "Anayasa Romantizmi" havası yaratmayı başardı. Anayasa yapmak bu dönemden sonra toplumsal siyasetimizde sorunların üstesinden gelmede en sık ama en kolay başvuru aracı haline geldi. Fakat geçen zaman bize bunun hiç de iyi bir miras olmadığını gösterdi. Halihazırdaki anayasal tasarruflar ise bu gelenekten kolay kolay kopamayacağımızı gösteriyor.

Kaynakça:

Abdülhamid'in Hatıra Defteri, Haz. İsmet BOZDAĞ, İstanbul, Kervan yay., 1975

AKARLI, E.Deniz, **Belgelerle Tanzimat "Osmanlı Sadrazamlarından Ali ve Fuad Paşaların Siyasi Vasiyetnameleri"**, İstanbul, B.Ü. yay. No:147, 1978

AKÇURA, Yusuf, **Üç Tarz-ı Siyaset**, Ankara, TTK, 1998

ALDIKAÇTI, Orhan, **Anayasa Hukukumuzun Gelişmesi ve 1961 Anayasası**, İstanbul, Fakülteler mtb., 1982

ANDERSON, M.S., **The Eastern Question**, The Macmillan Press, Londra, 1966

AVCIOĞLU, Doğan, **Türkiye'nin Düzeni**, İstanbul, Tekin yay., C. I, 1996

BAYKAL, B.Sıtkı, **Midhat Paşa'nın Siyasi ve İdari Şahsiyeti**, Ziraat Bankası 100. yıl Armağanı, Kral mtb., 1964

_____ **"93 Meşrutiyeti"**, Belleten, C. VI, sayı 21-22, 1942

BARKAN, Ö. Lütfi, **"Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat ve 1858 tarihli Arazi Kanunnamesi"**, Tanzimat I, İstanbul, MEB yay., 1999

BAYSUN, Cavit, **"Mustafa Reşit Paşa"**, Tanzimat II, İstanbul, MEB yay., 1999

BERKES, Niyazi, **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, Ankara, Bilgi yay., 1973

BOZKURT, Gülnihal, **Batı Hukukunun Türkiye'de Benimsenmesi**, Ankara, TTK, 1996

CELALEDDİN PAŞA, Mahmud, **Mir'at-ı Hakikat**, Haz. İ.Miroğlu, İstanbul, Tercüman yay., 1979, c.1-2

CERRAHOĞLU, A. (Kerim Sadi), **Türkiye'de Sosyalizm**, İstanbul, Alfabe mtb., 1968

CEVDET PAŞA, Ahmet, **Tezakir**, Haz. Cavit BAYSUN, Ankara, TTK, 1991

ÇADIRCI, Musa, **Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı**, Ankara, TTK, 1997

DAVISON, Roderic, **Osmanlı İmparatorluğunda Reform**, Çev. Osman AKINHAY, İstanbul, Papirüs yay., 1997

DEVEREUX, Robert, **The First Ottoman Constitutional Period**, Baltimore, John Hopkins Unv., 1963

- DUMONT, Paul, **Tanzimat Dönemi**, Ed. Robert MANTRAN, Çev. Server TANİLLİ, İstanbul, Adam yay.,1999
- ENGELHARDT, **Tanzimat ve Türkiye**, Çev. Ali REŞAT, İstanbul, Kaknüs yay.,1999
- ELÖVE, Mustafa, **"Anayasa Hareketlerimiz Şeması"**, İstanbul Barosu Dergisi, C.35, sayı 5-6, İstanbul, 1960
- ERTUĞ, H.Refik, **Basın ve Yayın Hareketleri Tarihi**, İstanbul, Yenilik basımevi, İÜ yay.no:1492, C.I, 1970
- FAZİL PAŞA, Mustafa, **Sultan Abdülaziz Han'a Paris'ten Bir Mektup**, Dersaadet, Artun ASADURYAN mtb., 1326
- FINDLEY, C. Vaughn, **Osmanlı Devletinde Bürokratik Reform**, Çev.İzzet Akyol/ Latif Boyacı, İstanbul, İz yay., 1994
- FLANZ, Gisbert H., **19. yy Avrupasında Anayasa Hareketleri**, Çev. N.Erder/Ş.Mardin/ A.Sinanoğlu, Ankara, AÜSBF yay., 1956
- GÖKÇEN, Ahmet, **Tanzimat Dönemi Osmanlı Ceza Kanunları**, İstanbul, 1998
- GÖZE, Ayferi, **Siyasal Düşünceler ve Yönetimler**, İstanbul, Beta yay.,1995
- GÜNEŞ, İhsan, **Türk Parlamento Tarihi**, Ankara, TBMM yay., No:14, 1997
- HANIOĞLU, Şükrü, **"Osmanlılık", Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, İstanbul, İletişim yay., C.V, 1985
- HOBBSAWM, Eric, **İmparatorluk Çağı**, Çev.Vedat ASLAN, Ankara., Dost yay., 1999
- _____ **Sermaye Çağı**, Çev. Bahadır Sina ŞENER, Ankara, Dost yay.,1998
- İĞDEMİR, Uluğ, **Kuleli Vakası Hakkında Bir Araştırma**, Ankara, TTK, 1937
- İNALCIK, Halil, **Osmanlı İmparatorluğu**, İstanbul, Eren yay., 1996
- İNÜĞÜR, M.Nuri, **Türk Basımında İz Bırakanlar**, İstanbul, Der yay., 1988
- JELTYAKOV, A.D., **Türkiye'nin Sosyopolitik ve Kültürel Hayatında Basın**, Moskova, Basın Yayın Genel Müd. Yay., Armağan
- KARA, İsmail, **"İslamcılık Tartışmaları", Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, İstanbul, İletişim yay., C.V, 1985
- KARAL, Enver Ziya, **Osmanlı Tarihi**, Ankara, TTK, C.IV-V-VII, 1983

- KAZGAN, Gülten, **Tanzimat'tan 21.yy'a Türkiye Ekonomisi**, İstanbul, Altın yay.,1999
- KEYDER, Çağlar, **Türkiye'de Devlet ve Sınıflar**, İstanbul, İletişim yay.,1989
- KIRAY, Emine, **Osmanlı'da Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar**, İstanbul, İletişim yay.,1995
- KİLİ, Suna, **"1876 Anayasası ve Çağdaşlaşma Sorunu"**, Ankara, AÜSBF, 100. YIL Armağan, Seviç mtb.,1978
- KOLOĞLU, Orhan, **"Osmanlı Basını: İçeriği ve Rejimi"**, **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, İstanbul, İletişim yay., C.I, 1985
- KUBALI, Hüseyin Nail, **Türk Esas Teşkilatı Hukuku Dersleri**, İstanbul, Tan mtb., 1960
- KUNTAY, M.Cemal, **Namık Kemal, Devrin İnsanları ve Olayları Arasında**, İstanbul, Maarif mtb., 1944
- KURAN, A.Bedevi, **Osmanlı İmparatorluğu'nda ve Türkiye Cumhuriyeti'nde İnkılap Hareketleri**, İstanbul, Çeltüt mtb., 1959
- KURMUŞ, Orhan, **Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi**, İstanbul, Bilim yay.,1974
- LEWIS, Bernard, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, Çev. Metin KIRATLI, Ankara, TTK, 2000
- LÜTFİ EFENDİ, Ahmet, **Tarihi**, Haz. Münir AKTEPE, Ankara, TTK, 1993
- LÜTFİ, Ahmet, **Mir'at-ı Hakikat (Osmanlı Adalet Düzeni)**, Haz. Erdinç Beylem, İstanbul, Fatih yay., 1979
- MARDİN, Ebulula, **Medeni Hukuk Cephesinden Ahmet Cevdet Paşa**, Ankara, Diyanet Vakfı yay., 1996
- MARDİN, Şerif, **Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu**, İstanbul, İletişim yay.,1996
- _____ **"Yeni Osmanlı Düşüncesi"**, **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce**, İstanbul, İletişim yay., 2001
- _____ **"İslamcılık"**, **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, İstanbul, İletişim yay., C.V,1985
- MARX, Karl, **Louis Bonaparte'ın 18 Brumaire'i**, Çev. Sevim Belli, Ankara, Sol yay.
- MİDHAT PAŞA, Ahmet, **Tabıra-ı İbret**, Haz. Selim KOCAHANLIOĞLU, İstanbul, Temel yay., 1997

- _____ **Mirat-ı Hayret**, Haz. Selim KOCAHANLIOĞLU, İstanbul, Temel yay., 1997
- MORDTMANN, A.David, **İstanbul ve Yeni Osmanlılar**, İstanbul, Pera yay., 1999
- ONGUNSU, A.H., **“Tanzimat ve Amillerine Umumi Bir Bakış” Tanzimat 1**, İstanbul, MEB yay., 1999, s.9
- OKANDAN, Recai G., **Amme Hukukunun Ana Hatları**, Fakülteler mtb., İstanbul, 1977
- ORTAYLI, İlber, **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, İstanbul, Hil yay., 1987
- _____ **Tanzimat Devrinde Mahalli İdareler**, Ankara, TTK., 2000
- _____ **“Yeni Osmanlılar”, Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, İstanbul, İletişim yay., C.VI, 1985
- _____ **“Osmanlı Kimliği”, Cogito, Osmanlılar Özel Sayısı**, YKY, 1999, sayı: 19
- _____ **Osmanlı İmparatorluğunda İktisadi ve Sosyal Değişim Makaleler I**, Ankara, Turhan ktb., 2000
- _____ **“İlk Osmanlı Parlamentosu ve Osmanlı Milletlerinin Temsili” AÜSBF**, 100. Yıl Armağanı, Seviç mtb., 1978
- ÖZCAN Mehmet Tevfik, **Hukuk Sosyolojisine Giriş**, İstanbul, Donkişot yay., 2001
- ÖZKENT, A.Haydar, **Türk Avukatlığının Tarihine Kısa Bir Bakış**, İstanbul Barosu Mec., İstanbul, Özel Sayı, 1938
- POTYEMKIN, Vlademir, **Uluslararası İlişkiler Tarihi**, Çev. Atilla TOKATLI, İstanbul, May yay., 1978
- PARVUS EFENDİ, **Türkiye’nin Mali Tutsaklığı**, Çev. Muammer SENCER, İstanbul, May yay.
- SANDER, Oral, **Siyasi Tarih**, Ankara, İmge yay., 1989
- SANDER, Oral/FİŞEK, Kurthan, **Türk A.B.D. Silah Ticaretinin İlk Yüzyılı**, İstanbul, Çağdaş yay., 1977
- SEYİTDANLIOĞLU, Mehmet, **Tanzimat Devrinde Meclis-i Vela**, Ankara, TTK, 1994
- SHAW, Stanford/SHAW, E. Kural, **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye**, Çev. Mehmet HARMANCI, İstanbul, E yay., 1983
- SOMEL, Selçuk Akşin, **“Osmanlı Reform Çağında Osmanlılık Düşüncesi”**,

Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, İstanbul, İletişim yay. 2001

SÖNMEZ, Faruk ve diğerleri, “**Uluslararası İlişkiler Sözlüğü**”, İstanbul, Çem yay., 1992

SUNGU, İhsan, “**Tanzimat ve Yeni Osmanlılar**” **Tanzimat I**, İstanbul, MEB yay., 1999

SUVLA, R. Şükrü, “**Tanzimat Devrinde İstikrazlar**, **Tanzimat I**, İstanbul, MEB yay., 1999

ŞAPOLYO, E.Behnan, **Türk Gazeteciliği Tarihi**, Ankara, Güven mtb., 1969

ŞEREF, Abdurrahman, **Tarih Konuşmaları**, Haz. Eşref Eşrefoğlu, İstanbul, Kavram yay., 1978

ŞİMŞİR, Bilal, “**İkinci Sadrazamlık ve İngiltere**”, **Uluslararası Midhat Paşa Semineri**, Ankara, TTK, 1986

TANER, Tahir, “**Tanzimat Devrinde Ceza Hukuku**”, **Tanzimat I**, İstanbul, MEB yay., 1999

TANÖR, Bülent, **Osmanlı Türk Anayasal Gelişmeleri**, İstanbul, 10.baskı, YKY, 2001

TEVFİK, Ebuziya, **Yeni Osmanlılar Tarihi**, İstanbul, Kervan yay., 1973

TİMUR, Hıfzı, “**Abdülmedid’in İslahatı Hakkında**” **Tanzimat II**, İstanbul, MEB yay., 1999

TODOROV, Nikolay, **Bulgaristan Tarihi**, Çev. Veysel ATAYMAN, İstanbul, Öncü yay., 1979

TUNAYA, T. Zafer, **Batılılaşma Hareketleri**, İstanbul, Arba yay.

_____ **Türkiye’de Siyasi Partiler**, İstanbul, Arba yay., 1995

_____ “**Osmanlı Basını ve Kanun-ı Esasi**” **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, İstanbul, İletişim yay., C.VI, 1985

_____ “**1876 Kanun-ı Esasi ve Türkiye’de Anayasa Geleneği**” **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, İstanbul, İletişim yay., C.VI, 1985

TÜRKÖNE, Mümtaz’er, **İslamcılık maddesi**, İslam Ansiklopedisi

UBİCİNİ A., **Constitution Ottomane**, Fransızca Orjinalinden İngilizceye Çev. Jean Michel CARDOT, Paris, 1877

UZUNÇARŞILI İ.Hakkı, **Midhat Paşa ve Taif Mahkumları**, Ankara, TTK, 1985

Midhat ve Rüşü Paşaların Tevkiflerine Dair Vesikalar, Ankara, TTK, 1987

ÜÇOK, Coşkun/MUMCU, Ahmet, **Türk Hukuk Tarihi**, Ankara, A.Ü.H.F. yay.,1982

ÜLKEN, Hilmi Ziya, **Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi**, İstanbul, Ülken yay.,1966

ÜSTEL, Füsün, , **“İkinci Meşrutiyet ve Vatandaşın İcadı” Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce**, İstanbul, İletişim yay.,C.I, 2001

WEBER, Max, **Sosyoloji Yazıları**, Çev. Taha Parla, İstanbul, İletişim yay., 2000

VARLIK, M.Bülent, **“Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Mizah”, Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, İstanbul, İletişim yay., C.IV, 1985

VELİDEDEOĞLU, H. Veldet, **“Kanunlaştırma Hareketleri ve Tanzimat”**,Tanzimat I, İstanbul, MEB yay., 1999

YERASİMOS, Stefanos, **Az Gelişmişlik Sürecinde Türkiye**, Çev. Babür KUZUCU, İstanbul, Belge yay., 1986

YERLİKAYA, İlhan, **19.yy Osmanlı Siyasi Hayatında Basiret Gazetesi**, Van 100. yıl Ün.v.yay., 1994

YETKİN, Çetin, **Başlangıçtan Atatürk’e Türk Halk Eylemleri ve Devrimler**, Ankara, Ümit yay., 1936

YÜCEL Yaşar, **“Midhat Paşa’nın Bağdat Vilayetindeki Alt Yapı Yatırımları”, Uluslararası Midhat Paşa Semineri**, Ankara, TTK, 1986

Devrimler Ansiklopedisi, Gelişim Yayınları A.Ş., Hilal mtb., 1975

ENCYCLOPAEDIA of ISLAM, **Pan-islamism**

ÖZGEÇMİŞ

Bahadır APAYDIN: 1976'da Giresun (Bulancak) da doğdu. İlk ve orta öğrenimini Giresun Atatürk Lisesinde tamamladı. 1994 yılında Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesine girdi. 2000 yılında mezun oldu ve aynı yıl Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünde Yüksek Lisans eğitimine başladı. Halen serbest avukatlık yapmaktadır.

T.C. YÜKSEK
DOKÜMANTASYON MENKUL

